KIRIM VE KAFKAS GÖÇLERİ (1856-1876)

ABDULLAH SAYDAM

TÜRK TARİH KURUMU

KIRIM VE KAFKAS GÖÇLERİ
(1856-1876)

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XVI. Dizi - Sayı 75

KIRIM VE KAFKAS GÖÇLERİ (1856-1876)

ABDULLAH SAYDAM

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1997

Raportör : Prof. Dr. Bayram KODAMAN

ISBN 975 - 16 - 0860 - 0

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'ni en fazla uğraştıran olaylar arasında, kaybedilen topraklardan merkezî bölgelere doğru yapılan kitle göçleri önemli bir yer tutmaktadır. Son iki yüzyıl hem Osmanlı Devleti, hem de Türkiye Cumhuriyeti için adeta bir "kitle göçleri çağı" hüviyetindedir. Bu dönemde muhtelif etnik ve kültürel özellikler taşıyan toplulukların, Anadolu ile Balkanlarda yerleştirilmeleri, zamanla Anadolu'da yoğunlaşmaları, günümüz Türkiye'sinin kültüründe önemli çeşitliklerin doğmasına yol açtı. Arnavutluk sahillerinden Kafkas zirvelerine varıncaya kadar, hatta Kazan diyarına değin uzanan coğrafî sahadaki kültürler Anadolu'da toplanmaya, kaynaşmaya başladı. Buna zemin hazırlayan göçlerin araştırılması, bir tarih olayının aydınlatılmasının yanısıra, günümüz sosyo-kültürel yapısının da öğrenilmesine yardımcı olacaktır.

Bu maksatla araştırma konusu olarak seçilen 1856–1876 yılları arasındaki "Kırım ve Kafkas Göçleri" incelenirken, öncelikle "Göç" kavramının genel anlamı, göçlerin sebep ve sonuçları tesbit edilmeye çalışıldı. Birinci Bölümde Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçlere zemin hazırlayan siyasî gelişmeler ile bu bölgelerin coğrafî ve etnik özellikleri; İkinci Bölümde söz konusu tarihler arasında meydana gelen göç hareketlerinin sebepleri ve yapılışı; Üçüncü Bölümde de Osmanlı Devleti'nin göçmenlere nasıl davrandığı, yapılan yardımlar, iskân politikasının esasları, karşılaşılan güçlükler araştırıldı. Elde edilen neticeler ise Sonuç bölümünde değerlendirildi.

Araştırmanın yapılmasında baş vurulan asıl kaynakları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ve defterler ile devrin gazeteleri oluşturdu. Kısmen yabancı belge ve kaynaklara da müracaat etme imkânı bulunabildi.

Bu hususta fazla araştırma yapılmamış olup içlerinde en önemlileri Ahmet Cevat Eren'in *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, K.H. Karpat'ın *Ottoman Population* adlı eserleriyle; Mark Pinson'un "*Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire*" başlıklı makalesidir.

Nihayet eserin tesbitinden itibaren her konuda katkı ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a saygı ve şükranlarımı, daima yardımcı olan hocam Doç. Dr. Mehmet Ali ÜNAL'a teşekkürlerimi sunarım.

Abdullah SAYDAM

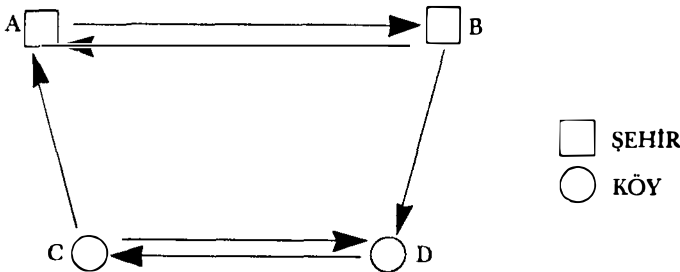
GİRİŞ
GÖÇ NEDİR

A – Göçün Tarifi ve Çeşitleri

İnsanlık tarihi kadar eski olan "*göç kavramı*", genel olarak, insan ve insan topluluklarının bulundukları bölgelerden, geçici veya sürekli olmak üzere başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri suretiyle meydana gelen "*yer değiştirme hareketi*"dir. Göç; coğrafî bakımdan bir iskân ünitesinden ayrılan kişilerin, başka bir yerde hayatlarını devam ettirmeye karar vermeleriyle ve bu kararı uygulamalarıyla ortaya çıkan hadisedir. "*Bu yer değiştiriş, coğrafî mahiyette bir seyyâliyet olup sosyal ilim alanında çalışanların çeşitli kriterler kullanarak tesbit ettikleri köy ve şehir gibi iskân üniteleri arasında ortaya çıkan nüfus alış-verişidir. Göç olayının gerçekleşmesi için, hareket mesafesi olarak iki iskân ünitesi arasında eylem tamamlanmalıdır.*"[1]

Göç hareketlerini ortaya çıkış sebepleri, cereyan ettiği mekânları, katılan insan sayısını dikkate almak suretiyle tasnif edebiliriz. Anahatları ilei fade etmek gerekirse; sebebi, mesafesi, süresi, hacmi, yönü ve organizasyonu bakımından büyük farklılıklar gösteren göç türleri olmakla beraber, göçler genellikle "*iç göçler*" ve "*dış (uluslararası) göçler*" diye ikiye ayrılmaktadır[2].

İç göçler, bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçlerdir. Göç veren ve göç alan mekânlar bakımından şu kategorilerde cereyan etmektedir: 1) Kırlardan şehirlere doğru yapılanlar, 2) Kırlardan kırlara doğru olanlar, 3) Şehirlerden şehirlere doğru yapılanlar, 4) Şehirlerden kırlara doğru yapılanlar (Şekil 1).

Şekil 1. İç göçlerin iskân üniteleri arasında cereyanı

[1] Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul, 1979, s. 21-22. Akkayan, bu incelemesinde bir köy veya şehrin semtleri ya da mahalleleri arasındaki yer değiştirmeleri "ma-

İç göç hadisesi, –henüz yerleşik hayata geçmemiş olan aşiretler hariç– bir ya da birkaç kişilik küçük gruplar halinde yapılmaktadır, yani münferit hareketlerdir. Bazı ortak unsurları olsa da, göçe katılanların birbirlerinden bağımsız sebepleri, organizasyonları bulunmaktadır. Hatta toplum, ancak uzun yıllar sonucunda ortaya çıkan birikimlerden sonra bu tür göçlerin farkına varabilmektedir. Genelde böyle olmakla beraber, savaş, tabii âfetler.... gibi sebeplerle bir ülke içinde de kitle göçü meydana gelebilir.

İç göçler, ülkelerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına göre değişik karakterler göstermektedir. Ticaret ve sanayi bakımından gelişmiş yerlere, yaşamanın daha kolay olduğu bölgelere göçmen akını daha fazladır. Türkiye'de köylerden şehirlere; şehirlerden İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlere yönelen göç hareketleri, buna örnek olarak gösterilebilir[3].

Dış göçler ise; uzun süre kalmak ve çalışmak ya da yerleşmek amacıyla bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak yapılan nüfus hareketleridir. Bu tür göçleri yapılış şekli bakımından ikiye ayırabiliriz: 1) Bir kimsenin veya bir topluluğun yaşadığı öz yurdundan başka bir ülkeye göç etmesi, ki buna "*giden göç*" veya "*dışa göç (emigration)*" denilmektedir. 2) Bazı ülkeler, yaşama, geçinme şartları, din ve vicdan hürriyetine saygı yönüyle daha olumsuz şartlara sahip ülkelerden göçmen çeker, ki buna da "*gelen göç*" ya da "*dıştan göç, içe göç (immigration)*" adı verilmektedir. Bu göçmenler bırakıp geldikleri anayurtlarına göre "*dışa göçen (emigrant)*", yeni yerleştikleri memlekete göre de "*içe göçen*" yahut da sadece "*göçmen (muhacir, immigrant)*" diye anılırlar[4]. Uluslararası göçler yapılış sebeplerine bağlı olarak sürgünler, kovulanlar, antlaşmalara tâbi göçmenler, tahliye olunanlar, millî muhacirler, mülteciler, siyasî mülteciler, geri gelenler, yurtsuzlar, devletsizler... diye de gruplandırılabilir[5].

Göç hareketlerine katılanların sayısını dikkate alarak, "*münferit göçler*", "*kitle göçleri*" diye bir tasnif de yapılabilir. Bir kaç kişilik küçük grupların ayrı ayrı sebeplere dayanarak yaptıkları göçler münferit göçlerdir.

halli hareketler" olarak isimlendirirken, "yerleşme gayesi" güdülmeyen bir günlük, bir aylık sürelerle yapılan tatil, ziyaret, tedavi ve spor gibi daimi ikametgâh değiştirmeyi gerektirmeyen hareketleri göç olarak telakki etmez. Buna karşılık Reşat İzbırak, *Coğrafî Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1976, s. 129'da göçler, "bir yerden bir başka yere iş, tatil, sürgün, sağlık, seyahat, yerleşme, eğitim-öğretim gibi sebeplerle yapılan geçici veya temelli hareketler" şeklinde tarif edilmektedir.

[2] Akkayan, *A.g.e.*, s. 23.

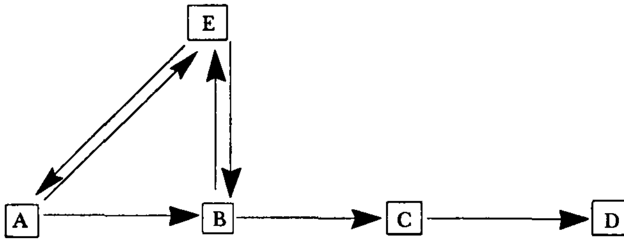
[3] Erol Tümertekin, *Beşerî Coğrafya'ya Giriş*, İstanbul, 1984, s. 123. Türkiye'deki iç göçler hakkında aynı yazarın *Türkiye'de İç Göçler*, İstanbul, 1968 adlı eserine bakılabilir.

[4] M. De Vergottini, *Göçmen Hareketleri*, Çev. Nüzhet Yakut, Ankara, 1949, s. 7.

[5] Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966, s. 11-12.

Büyük bir topluluğun kısa bir sürede yaptığı göç ise kitle göçü olarak adlandırılır. Bu tür göçler sürekli değildir. Seyrek zamanlarda ve kendine özgü şartlar ortaya çıktığında meydana gelir. Sebepleri ve sonuçlarıyla birer tarih olayı olacak derecede önemlidirler. Bununla birlikte çok uzun bir zaman dilimi içerisinde, aynı sebeplere dayanan ve benzer sonuçlar doğuran münferit göçlerin de birer kitle göçü şekline dönüştüğünü unutmamak gerekir. Meselâ Türkiye'den, son çeyrek yüzyılda, Avrupa'ya yapılan işçi göçünü bir kitle göçü olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı şekilde küçük yerleşim birimlerinden büyük şehirlere, meselâ İstanbul'a, yapılan göçler de genel sebep ve sonuçlarıyla değerlendirildiğinde, bir kitle göçü niteliği taşımaktadır. Ancak kitle göçlerinin asıl belirgin özellik gösterdiği zamanlar, savaş, ihtilâl, isyan, tabiî âfetler gibi hadiselerle birlikte ortaya çıkar.

Göçler, "*kademeli*" ve "*kademesiz göçler*" diye de gruplandırılabilir. Kademesiz göç, iki iskân ünitesi arasında cereyan eden göçtür. Yani A şehrinde başlayıp B şehrinde biter. Buna karşılık kademeli göç ikiden fazla yerleşim bölgesinde yapılan göçtür. Aynı göçmen grubunun bir kaç yere gidip belirli sürelerle ikamet etmesiyle ortaya çıkar (Şekil 2). Hem iç göç hareketlerinde, hem de dış göçlerde her iki tür göçün varlığına rastlanmaktadır. Yalnız kademeli göç yaygın olarak iç göçlerde görülmektedir. Bu da kişinin kendi ülkesinde daha kolayca ve rahatlıkla yer değiştirebilmesinden kaynaklanmaktadır, ki aynı kolaylık yabancı bir ülkede görülemez.

Şekil 2. Kademeli göçlerin yapılışı

Kişinin veya toplumun çok önemli sebepler olmadıkça yer değiştirmeye kalkışmayacağını dikkate aldığımızda, göçe karar verenin kimliğini göz önünde tutarak yeni bir tasnife daha gidebiliriz. Bu tasnifte temel soru göçe kimin karar verdiğidir. Eğer kişi veya grup, tamamiyle kendi rızası ve iradesi ile, hiç bir zorlama olmaksızın daha iyi yaşama, daha verimli geçinme vasıtaları elde etme gibi sebeplerle göç etmeye karar vermişse, meydana gelen bu tür göçlere "*serbest göçler*" denilmektedir. Burada göçmen gideceği yeri, zamanı ve şartları kendisi tayin etmektedir. Göç etmediğinde canına ve malına yönelik ağır saldırılar ol-

mayacağını bilmektedir. Sırf mevcut yaşama standardını daha da yükseltmek için bu yolu seçmektedir. Avrupa'dan sömürgelere yapılan göçler, buna misâl olarak gösterilebilir. Yoğun olarak XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan bu sömürgecilik hareketlerinin başarısı da zaten böyle göçlere muhtaç idi[6]. Bir ülkenin ele geçirdiği yeni bölgelerdeki demografik yapıyı kendi lehine çevirmek için, buralara, sadık vatandaşlarının iskânını teşvik etmesi de bu tür göçlerdendir. Elbetteki göçmenlerin iradesine müdahale söz konusu olmamalıdır. Serbest göçler, iç veya dış, münferit ya da kitle halinde, kademeli yahut da kademesiz cereyan edebilir.

"*Mecburî göçler*" ise; İnsanların bulundukları bölgede yaşayabilmeleri için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması halinde yapılan göçlerdir. Bir yerden başka bir yere zorunlu olarak göç edenlerin çok değişik sebepler dolayısıyla yer değiştirmeye karar verdiklerini görmekteyiz. Bu tür göçleri hem iç, hem de dış göç şeklinde olabileceğini göz önünde tutarak, sebeplerine bağlı olmak üzere şu gruplara ayırabiliriz :

a) Coğrafî ve tabiî şartların yaşamayı olumsuz kılmasıyla meydana gelen göçler: Zaman zaman ortaya çıkan deprem, sel, yanardağ faaliyeti, heyelan, aşırı kuraklık... gibi önlenmesi imkânsız etkenler sonucunda yer değiştirme zorunluluğu olmaktadır. Daha ziyade iç göç niteliğini taşıyan bu gibi yer değiştirmeleri çoğunlukla devlet organize eder.

b) Devletin, birtakım gelişme ve kalkınma amaçlı programlarının başarısı için gerekli olan yer değiştirme hareketleri: Baraj, yol, liman, havaalanı, büyük sanayii kuruluşları... gibi tesislerin yapılabilmesi için sınırlı sayıda da olsa bazı göç hareketleri olmaktadır. Böyle göçlerde her ne kadar kişiler göç etmeye zorunlu iseler de, devletin koruyuculuğu, yeni yerleşim alanı göstermesi bahis konusudur. Yani insanlar, kendilerinin de faydalanacakları bir amaç için yer değiştirmektedirler.

c) Sosyo-kültürel sebeplere bağlı zorunlu göçler: Eğitim, kan davaları, aşırı nüfus artışı, sağlık, dinî ve siyasî baskı gibi sebepler dolayısıyla insanların, bu tür problemlerini çözebilecekleri yerlere göç etmek zorunda kalmaları.

d) Savaşlar, uluslararası anlaşmalar dolayısıyla yapılan nüfus mübadeleleri.

e) Bir devletin, bazı grupların veya toplulukların varlığına son vermek üzere takip ettiği politikalar neticesinde ortaya çıkan göçler: Bazı

[6] Serbest göçler Avrupa'da Fransız İhtilâli'nden sonra fert ve toplumun hakkı olarak kabul edildi. O zamana kadar insanların bir yerden bir başka yere, diledikleri zaman gidebilme imkânı mevcut değildi. 1891'de yayınlanan ve 1789 Fransız Anayasası'ndan mülhem olunarak çıkarılan ek kanunlarda göç etmenin serbestiyetine karar verildi. Eren, *A.g.e.*, s. 13.

devletler, sınırları içerisindeki istenmeyen unsurları ölüm, sürgün gibi yollarla göçe zorlamaktadırlar. Resmî politika, bu unsurları bulundukları yerlerden atmak için ya ülkenin başka bir bölgesine göç ettirmekte (Kırım Türklerinin Sibirya'ya sürülmesi gibi), ya da bir başka ülkeye gitmelerini istemektedir. Göçmen, kendi ülkesindeki hakim gücün tehdit edici rolü yüzünden hürriyetini kaybetmekle karşı karşıyadır. Kendisine sunulan yeni şartları, inançlarına, geleneklerine, zihniyetine uygun görmediği için öz vatanını terk etmeye mecbur kalır. Eğer göç etmezlerse can ve mal güvenliklerinin tehlikeye gireceği çeşitli vasıtalarla kendilerine ihtar edildiğinden, onlar da, istemeye istemeye göç ederler.

f) Öte yandan XX. yüzyıl öncesinde açıkça yapılan köle ticareti de, mecburî yer değiştirme içerisinde değerlendirilebilir.

Göçler, göçmenlerin yer değiştiriş sürelerine göre "*daimî*" ve "*mevsimlik göçler*" diye ayrılmaktadır.

Her göç hareketi kendine özgü birtakım sebepler ve sonuçlar ihtiva ettiğinden, yukarıda yaptığımız tasnifin dışında sayılabilecek göç türlerini de görmek mümkündür. Nitekim bundan dolayı göç hareketlerini inceleyen ilim adamları arasında daha farklı tasniflere gidenler bulunmaktadır [7].

Bir göç olayı yukarıdaki tasnif gruplarından birkaçının niteliğini taşıyabilir. Meselâ incelemekte olduğumuz "*Kırım ve Kafkas Göçleri*" uluslararası, kitlesel, mecburî ve daimî göç özelliklerini göstermektedir.

B — Göçlerin Sebepleri

Tarihî hadiselerin birden çok sebebe dayandığı malumdur. Dolayısıyla göç gibi çok boyutlu bir sosyal olayın da bir çok sebebi olduğu kabul edilmelidir. Göçün sebeplerini incelerken daima iki faktörü göz önünde tutmak gerekir. Birincisi göçmenin ilk bulunduğu mekân, ikincisi de göçten sonra vardığı mekân ile ilgili sebepler. Kişiyi göç etmeye zorlayan asıl yurdundaki sebeplere "*itici sebepler*", yeni yerleştiği bölge ile ilgili sebeplere de "*çekici sebepler*" diyebiliriz. Bu konuda asıl dikkate alınması gereken husus göçün, göçmen gönderen memleketteki değişikliklerden mi, yoksa göçmen çeken yerdeki değişikliklerden mi kaynaklandığıdır. Göçmeni bunlardan hangisinin daha fazla etkilediği hususu, bize, göçe yol açan sebeplerin aydınlatılması imkânını verir.

[7] Bazı araştırmacıların göçmen problemlerini çok geniş kategorilere ayırdıkları hatta altmış altı terimle bu hususu ifade eden araştırıcıların bulunduğu görülmektedir. Bkz. Eren, *A.g.e.*, s. 11-12. Enver Özkalp, v.d., *Davranış Bilimleri*, 2. Fasikül, Ankara, 1986, s. 60-61 (Açıköğretim Fakültesi Eğitim Önlisans Ders Kitabı)'de göçler, serbest, kontrollü, ilkel, zorunlu ve zorlama ile göç diye beş grupta toplanmaktadır.

Belli bir bölgede yaşayan insanları ve toplumları oradan ayırıp başka bir yere gitmeye zorlayan unsurları araştırdığımızda, fertlerin ve kitlelerin göçü zaruri kılan itici sebeplerden kurtulabilmek için, böyle zorlayıcı faktörlerin olmadığı bölgelere yöneldiklerini görmekteyiz. İtici sebeplerle çekici sebeplerden hangisinin, kişiyi daha fazla etkilediği hususu her hadisede farklılıklar göstermektedir. Bazen biri ötekinden daha ön planda olmaktadır[8]. Özellikle kitle halindeki mecburi göçlerde, göçü hazırlayan etkenler daha ziyade terk edilen memleketle ilgilidir. Gidilen memleketin içinde bulunduğu durumun –mecburiyet dolayısıyla kabul edildiğinden– öncekinden her bakımdan daha iyi olması aranılmamaktadır. Nitekim 1989 yılında Türkiye'ye gelen Bulgaristan'daki Türkler buna örnek gösterilebilir. Bu göçmenler için önemli olan Bulgar rejiminin baskı ve tehdidinden kurtulmak, insanca yaşanabilecek şartlara kavuşmak idi.

Münferit ve serbest göçlerde kişilerin iradeleri etken olduğundan bu çeşit göçlerin sebepleri oldukça farklıdır. Belki yine bunları tatil, eğitim-öğretim, spor, sağlık, daha iyi geçinme şartlarını temin etme, medeniyetin imkânlarından daha fazla yararlanma gibi ana başlıklar halinde sıralayabiliriz, ancak bilhassa mecburi ve kitlesel göçlerde durum oldukça çeşitlilik arzetmektedir. Böyle göçlerde üç temel kaynak olduğu söylenebilir: a) Devletin gelişme ve kalkınma amaçlı faaliyetleriyle, sınır bölgesinde güvenlik alanları oluşturma gayreti, b) Savaş sonrasında yeniden uyum, c) Tabiî âfetlerin sonuçlarından halkın korunması. İlk iki kaynağın temelinde devlet var, üçüncüsünün de sonucu devlet ile yakından ilgilidir. Bir tarafta devlet var, öbür tarafta kişi bulunmaktadır. Konunun aydınlatılabilmesi için hem devletin mecburi yer değiştirmeyi nasıl meşrulaştırdığını, hem de ferdin o ülkedeki haklarının nelerden ibaret olduğunu bilmek gerekmektedir. Fert, asıl vatanında iken birtakım kültürel, maddî imkânlara sahiptir. Taşınmaz malları, kutsal kabul ettiği değerleri olup bunları terk edemez[9]. Zira göçe mecbur kaldığında bunlardan bazılarını kaybedecektir. O halde göçün zorunlu

[8] Meselâ Türkiye'de köyden kente doğru yapılan göçlerde genelde itici sebeplerin daha fazla yönlendirici unsur olduğu kabul edilmektedir. Çekici sebepler ise bundan daha sonra gelmektedir. Geniş bilgi için bkz. Yakut Sencer, *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara, 1979, s. 61-65.

[9] İnançları, tutumları, kutsal değerleri dikkate almadan bir sosyal olayı izah bile edemeyeceğimize dair bkz. David Krech-Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, Çev. Erol Güngör, istanbul, 1980, s. 177. Gustave le Bon de meşhur eserinde, "Kitlelerin kanaatlerinin her zaman kazandığı dinî şekil hakkında bir fikir edinilmedikçe bazı tarihi vak'alar, bunların en mühimleri anlaşılamaz" demektedir. *Kitleler Psikolojisi*, Çev. Selâhattin Demirkent, İstanbul, 1974, s. 81.

hale gelmesi, devletin, kendi tebasının haklarına, kültürüne ve yaşamasına nasıl baktığına bağlıdır[10].

Öte yandan bir bölgede demografik yapının değişmesi sonucunda, oradaki imkânların ihtiyaçlara cevap verememesi göçü teşvik eder. Bilhassa tarihteki toplumlarda bu tür sebeplere dayalı olarak yapılan yer değiştirmelere sıkça rastlanmaktadır. Gerçekten de tabiatta hazır bulunan ürünleri toplamakla, avcılık ve balıkçılık yapmakla geçinen, bundan dolayı çok geniş hayat sahasına ihtiyacı olan ilkel topluluklarda demografik tazyik ve göç zorunluluğu erken başlamaktaydı. Bir bölgedeki insanlar harekete geçince, tazyik neticesi bu hareket civardaki topluluklara da sirayet eder, genel göçler, harp ve istilâlar ortaya çıkardı. Denilebilir ki, gerek tarih öncesi, gerekse tarihî devirlerde nüfusun dağılışını temelden etkilemiş olan mevziî ve genel göçlerin, ana sebeplerinden biri de; nüfus artışı ve bu artışın doğurduğu demografik tazyiktir. Demografik etki ekonomik sebebi de birlikte getirir. Ekseriyetle göçlerin, fakir memleketlerden zengin ülkelere, demografik varlık gösteren bölgelerden zayıf demografik varlık gösteren yerlere doğru cereyan etmesi bununla yakından alakalıdır. Diğer taraftan bu çeşit göçlerin asıl sebebi, muhtelif memleketlerin farklı zenginlikte olmalarından ziyade, bu memleketlerin muhtelif zenginleşme imkânlarının bulunmasından ileri gelir. Bundan dolayı bir kısım halk küçük gruplar halinde de olsa zenginleşmesi daha kolay olan memleketlere doğru göç etme fırsatlarını ararlar[11]. Nitekim Amerika kıtasına yapılan göçler bunun en belirgin delilidir. Avrupa'dan XVIII. yüzyıldan itibaren göç etmiş olan yaklaşık yetmiş milyon insanın yarısından fazlasının Amerika kıtasına, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmesi boşuna değildir[12].

Göç sebepleri arasında önemli yer tutan hadiseler içinde, kişilerin kendilerini güvenlik altında hissetmemeleri hususu da yer almaktadır. Bir bölgede can ve mal güvenliğinin herhangi bir şekilde tehdit edilmesi halinde, tehdide maruz kalanların bulundukları yerde kendilerini koruma imkânları mevcut değilse, göçe yöneleceklerdir. Bu, canlı hayatının değişmez bir kuralıdır. Özellikle son yüzelli yılda Türkiye'ye yönelik olan göçlerin temel sebepleri arsında güvenlik faktörü en önde gelen mesele-

[10] İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 50 (İstanbul 1990), s. 49-50.

[11] Vergottini, *A.g.e.*, s. 9. Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, I. C., İstanbul, 1969, s. 85-86. Türkiye'de kır kesimindeki nüfus artışının bir itici güç olarak yerleşmeye ve göçe etkisine dair bkz. Sencer, *A.g.e.*, s. 37-42. Yine tarımda makinalaşmanın etkisi için de aynı eserin 42-61. sayfalarına bakılabilir.

[12] Geniş bilgi için bkz. Sencer Tonguç, "Amerika'nın Tarihinde Göçmenlerin Yeri", *Tarih Dergisi*, Sayı 21 (İstanbul, Mart 1966), s. 54.

dir. Kırım'dan, Kafkasya'dan, Balkanlardan, Kıbrıs'tan... gelenler sırf daha emniyetli şekilde yaşamak arzusuyla yurtlarını terk etmişlerdi.

C – Göçlerin Sonuçları

Göç meselesi, fert veya toplum tarafından icra edilen bir yer değiştirme hareketi olmakla birlikte, bu konunun asıl önemli olan yönü doğurduğu sosyal, kültürel, siyasî, demografik ve ekonomik sonuçlarının ihmâl edilemeyecek derecede karmaşık olmasıdır.

Göç hareketlerinin sonuçlarını üç yönden inceleyebiliriz: a) "*Göçmen yollayan memleket*", b) "*Göçmen çeken memleket*", c) "*Göçmenin bizzat kendisi*". Bu üç unsurun göçten aynı oranda etkilenmesi mümkün değildir. Göçün sebeplerine, mesafesine, süresine göre ortaya çıkacak sonuçlar da değişik olmaktadır. Genel anlamda göçün ilk sebebi ne ise, ilk planda onunla ilgili sonuçlar doğurduğu gözlenmektedir. Siyasî sebeplere dayalı göçlerin ilk sonuçları siyasî, ekonomik sebeplere dayanan göçlerin de ilk sonuçları ekonomik olmaktadır.

Gerçekten de, bulunduğu ülkedeki siyasî şartların tehdit edici unsurlarından dolayı göç edenler, öncelikle bu tehditten kurtulmaktadırlar. Meselâ 1492'de İspanya'dan, İkinci Dünya Savaşı yıllarında da Almanya'dan göç eden Yahudilerin maruz kaldıkları dinî-siyasî baskılardan kurtulmaları.

Aynı şekilde işsizlik yahut da daha iyi geçinme imkânı sağlamak amacıyla yapılan göçlerin beklenen ilk sonucu, göçmenin ekonomik amacını gerçekleştirmesidir. Kişi memleketindeki ekonomik imkânsızlıklardan kurtulmak için göç ederken, genelde yeni imkânlar elde edebileceği bölgelere yönelmektedir. Hatta kimi zaman göç etmeden önce orada ekonomik vasıtalar sağlamaktadır. Ancak sonucun bazı zamanlarda, özellikle belli bir program ve planlamanın olmadığı durumlarda, arzu edilen şekilde gerçekleşmediği görülmektedir. Avrupa'ya kaçak işçi olarak giden bir kısım Türklerin iş bulamayarak içine düştükleri sefalette olduğu gibi. Bu arada göçmen kendisini etkileyen ilk ve önemli sebepten kurtulmak için göç ettiği halde, yeni gittiği yerde karşılaşacağı başka meseleler yüzünden göç ettiğine pişman olabilir. Böyle zamanlarda göçmenin geri döndüğüne şahit olmaktayız. Türkiye'ye son olarak Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden üçte birine yakınının dönmesi bunun bir örneğidir.

Benzer bir kanaate, göçmen gönderen ve çeken memleket için de varabiliriz. Nitekim kısa zaman içinde meydana gelen kitlesel göçler, terk edilen yerlerde derhal göze çarpan ekonomik, sosyal, kültürel değişikliklere yol açar. Normal göçlerde bu değişiklikler gayet kademeli

olarak ortaya çıkar. Fakat uzun bir zaman süresi boyunca incelenirse, o zaman küçük çapta ve sürekli olan bu göçlerin de terk edilen veya varılan topraklarda yaptığı tesirler büyük çapta olabilir. Demek oluyor ki, bir yerden dışarıya yapılan göç uzun vadeli ve sürekli olduğu zaman, tıpkı ani kitle göçlerinde olduğu gibi, ağır demografik ve ekonomik sonuçlar doğurur.

Bir memleket içinde veya birkaç memleket arasında göçme hareketlerinin çokluğu, muhtelif grupların antropolojik ve sosyal hayatları bakımından düzenleyici bir faktör olur. Göç hareketini meydana getiren sebeplerin kitleler arasındaki sosyo-ekonomik farkların giderilmesine hizmet ettiği de söylenebilir. Biyolojide bu olay *"intibak teorisi"* ile açıklanmaktadır. Bu teoriye göre bir bölgeden göç edenler ekseriya oturdukları yerlerdeki halk tipinden farklı kimselerdir. İşte bu sebepledir, ki bunlar tercihan kendilerine daha ziyade benzeyen insanların yaşadıkları yerlere göç ederler. Bu olay, toplulukların yaşayış farkı kalkıncaya kadar devam eder[13]. Bununla birlikte bildiğimiz birçok örnek, bu teorinin sosyal bilimlere mutlak anlamda tatbik edilemeyeceğini de göstermektedir.

Göçün demografik sonuçlarından biri *"karışan nüfus"*, ve *"yayılan nüfus"* tiplerini ortaya çıkarmasıdır. Karışan nüfus tipi, nüfus artışı çok, fakat malî bakımdan fakir olan bir kitlenin nüfus artışı zayıf, ama zengin bir toplumla irtibat temin etmesinden meydana gelir. Böylece göçmen çeken ülkenin nüfusu çok farklı kültürlere, geleneklere, siyasî anlayışlara sahip insanların karıştığı, zamanla kaynaştığı bir yapı kazanır. Böyle durumlarda eski homojenlik yerini heterojen bir hüviyete terk eder. Sanayileşmiş Batılı ülkelerin durumu buna en belirgin misâl olarak gösterilebilir[14]. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Anadolu'ya yapılan göçler ile burası nüfus, dil, ırk ve kültür bakımından çeşitlilik gösteren bir karakter kazanmıştır. Öte yandan göçmen yollayan devlette de demografik bakımlardan daha homojen bir yapıya yönelme olduğu görülmektedir. Hatta bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan ülkeler, kendi genel nüfus ve kültür tipinden ayrı olan unsurları dışarıya göçe zorlayarak bu homojenliği sağlamayı tercih ederler. Nitekim Rusya'nın, Bulgaristan ile Yunanistan'ın muhtelif dönemlerde Müslüman-Türk nüfusu göç ettirmesinin sebebi budur. Amaç daha homojen bir nüfus kit-

[13] Vergottini, *A.g.e.*, s. 9. Bununla ilgili bir çalışma için bkz. Aydın Kılıçaslan, "Trabzon'daki Gümüşhaneliler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara, 1991, s. 199-207.

[14] Tonguç, *A.g.m.*, s. 54 v.d. Ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration to America", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı 17 (Cambridge, 1989), s. 175-209.

lesi elde etmektir. Ayrıca bazı uluslararası antlaşmalarla yapılan nüfus mübadelelerinin hedefi de böyle bir neticeye ulaşmaktır. Yayılan nüfus tipi ise, bir ülke nüfusunun çeşitli ülkelere göç etmesidir. Bu durumda aynı toplumdan farklı bölgelerde gruplar oluşacaktır. Batı Avrupa'daki Türk işçileri gibi.

Bir devlet için, göçmen göndermenin birtakım olumsuz sonuçları da bulunmaktadır. İlk planda o bölge için bir nüfus kaybı söz konusudur, yani negatif bir sonuç verir. Doğum ve memleket içine göçmen çekme, mübadele gibi telafi edici bir durum hasıl olmazsa, yani göçenlerin yeri doldurulmazsa o zaman yerli nüfusun devamlı olarak azalması sonucu ortaya çıkar. Memleket dışına çıkan insanların sayısı ne kadar çok olursa bu azalma o derece şiddetli olur. Göç edenlerin nüfus artışı da dikkate alınırsa, negatif tesirin büyüklüğü daha iyi anlaşılmış olur.

Dışa yapılan göçler, bu göçlerin yapıldığı memleketin nüfusunun vasıflarını da etkiler. Çünkü memleketten çıkan göçmenlerin haiz oldukları vasıflar, kalanlarınkinden genellikle farklıdır. Normal şartlarda göçe katılanların çoğu orta yaştaki erkeklerdir, yani üretici gruplardır. Bir ülkenin kalkınması için asıl ihtiyaç duyulan bu nüfusun kaybı, oradaki erkek sayısını azaltır ve ekonomik gelişmeyi, ölçülmesi güç de olsa, olumsuz yönde etkiler. Gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere yönelen "*beyin göçü*" gibi.

Göçmenlerin memleket dışına gitmeleri yüzünden cinsiyet ve yaş gruplarında hasıl olan değişiklikler genel nüfus hareketleri üzerine tesir eder. Yani orta yaş grubunun azalması-ki bunlarda genel nüfusa nazaran ölüm miktarları azdır-nüfusun hepsini kapsayan sonuçlarda ölüm yüzdelerinin artmasına sebep olur. Ayrıca göçmenler arasındaki erkek fazlalığı, kalanlar arasında evlilik oranını düşürür.

Bazen memleket dışına olan göçme hareketleri, memleket içinde de iç göç hareketlerini yoğunlaştırır. Çünkü gidenlerin bıraktıkları boşluklar, kısmen bu memleketin başka bölgelerinden oraya gelenler tarafından doldurulur. Böylece bir yerden başka tarafa yapılan göç hareketi, yeni bir göç dalgasını beraberinde getirir. İç göçlerde, göçmenlerin daha ziyade büyük kentlerde yerleşmek istemeleri, bazı yerlerde nüfus yoğunluğunun ülke genelinin üstüne çıkmasına yol açar[15]. Böyle hallerde çarpık kentleşme, gecekondu problemi gibi meselerde artış baş gösterir. Demekki bu problem hem dış göçlerle, hem de iç göçler sonucunda meydana gelir[16].

[15] Vergottini, *A.g.e.*, s. 13-19.

[16] Sencer, *A.g.e.*, s. 70 v.d. Sırf bu yüzden zaman zaman büyük şehirlere göçlerin yasaklandığı görülmektedir. Meselâ bkz. M. Münir Aktepe, "İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar" *Tarih Dergisi*, Sayı 13 (İstanbul, Eylül 1958), s. 1-30. Son yıllarda İstanbul'un gecekondu problemi için de bkz. Nephan Saran, "İstanbul'da Gecekondu Problemi", *Türkiye - Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar-*, İstanbul, 1971, s. 371-409.

Bununla birlikte kitle göçlerinde, özellikle de savaşlar, isyanlar sonucunda meydana gelen kitle göçlerinde, daha değişik bir demografik hususiyet ortaya çıkar. Böyle göçlerde üretici nüfus, genellikle savaşmakta ya da hayatını kaybetmekte, geriye kalan çocuk, kadın, yaşlı, hasta nüfus çareyi göç etmekte bulmaktadır, ki bunların önemli bir kısmı da salgın hastalıklar, beslenme yetersizliği gibi sebeplerle hayatlarını kaybetmektedirler. Dolayısıyla bizzat göçmenin kendisi ve gittiği memleket bundan zarar görmektedir. Göçmenin ayrıldığı memleket ise belki bir süre nüfus azlığı çekecektir, ama o devletin önem verdiği asıl unsur mütecanis bir nüfus elde etmek olduğundan, bu kayıp katlanılabilir durumdadır.

Göç hareketlerinin yol açtığı ekonomik tesirler oldukça karmaşıktır. Serbest göçlerde, üretici unsurların göç ettiğini dikkate alırsak, şüphesiz bu, göç veren yer için bir kayıp göç alan ülke için de kazançtır. Bu unsur, ekonomik gelişmeyi sağlayacak bilgi, beceri ve birikime sahip olduğundan hem kendisinin, hem de gittiği yerin kalkınmasına, ekonomik varlık göstermesine katkıda bulunacaktır. Göçmen kafileleri, ekonomik gelişme konusunda değişikliklere daha yatkın olurlar. Onlar kendi memleketlerindeki olumlu üretim vasıtalarının yanısıra yeni vardıkları yerin imkânlarını da dikkate alarak daha faydalı gelişmelere öncülük ederler[17]. Fakat bu arada bölgenin asıl yerlileri arasında işsizlik, dolayısıyla hoşnutsuzlukların da ortaya çıkması kaçınılmazdır. Böyle zamanlarda birtakım toplumsal huzursuzluklar, asayişsizlikler meydana gelebilir.

Göç veren memlekette ise demografik kayba uygun olarak bir ekonomik kayıp da ortaya çıkar. En faydalı unsur göç ettiğinden, kalanların ekonomiye katkısı, mümkün olabilenin altına düşer. Gerçi buralarda nüfus azaldığı için tarım alanlarının kişi başına düşen miktarının artması, bölge imkânlarının daha az kişi arasında paylaşılmasıyla gelirin artması gibi bir olumlu gelişmenin olabileceğini de hatırdan uzak tutmamak gerekiyor.

Diğer taraftan göçmen hareketleri ufak çapta bazı ekonomik zararlar hasıl etse de, dünya ekonomisine faydalı sonuçlar doğuruyor denilebilir. Ayrıca göçmenler, el emeğine ihtiyacı daha yüksek bulunan memleketlere giderek kendi ferdî ekonomik durumlarını gittikçe daha iyi bir şekilde düzeltmiş olurlar, ki bu dünya ekonomisi için önemli bir harekettir[18].

Yine burada kitle göçlerinin, daha farklı ekonomik sonuçlar doğurduğunu vurgulamak gerekiyor. Bir kere bu tür göçler, ansızın ortaya

[17] Gülten Kazgan, "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 1-4 (İstanbul, 1970-1971), s. 26.

[18] Vergottini, *A.g.e.*, s. 19-20.

çıkan dalgalar halinde meydana geldiğinden kısa vadede gidilen memleketin ekonomisi için büyük bir darbe olmaktadır. Eğer memleketin malî kudreti böyle bir göçü sağlıklı biçimde bertaraf edebilecek güçte değil ise, bundan hem o memleket, hem de bizzat göçmenler büyük zarar görmektedirler. Göçmenlerin iskân olunmaları, iâşeleri, istihdâmları, sağlık, eğitim-öğretim gibi problemlerinin çözümü, ağır malî külfetler doğurmaktadır. Bu yüzden kitle göçleri, ancak uzun vadede ülke için faydalı telâkki edilebilir. Ayrıca göçmen kitlenin yeni yerleştiği coğrafî sahaya ne kadar zamanda intibak edeceği, yerli ahali ile ilişkilerinin nasıl olacağı, kültürel, geleneksel ve sosyal farklılaşmanın verimliliğe nasıl etkide bulunacağı önemli bir meseledir. Eğer göçmenler yeni geldikleri memleketin kültürüne ve sosyal yapısına yabancı iseler, içlerine kapanmaktalar, dolayısıyla demografik ve kültürel karışım oldukça uzun zamanda ancak gerçekleşebilmektedir. Ortaya çıkan kültürel farklılık ise bir çatışma halini almadıkça, kültürel çeşitliliği sağlayıcı bir unsurdur. Bununla birlikte kültürel çatışmanın potansiyel varlığı da inkâr edilemez.

Özellikle kültür ve fikir alanlarında, göçmenlerin etkilerinin küçümsenemeyeceği açıktır. İstanbul'un fethi ile Avrupa'ya giden Bizanslıların "*Reform*" ve "*Rönesans*" hareketlerine yaptıkları katkı bunun belirgin örneğidir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'ne Rusya'dan gelen Türk aydınların, devletin siyasî felsefesini değiştirerek Türkçülük akımının yayılmasını sağladıklarını başka bir misâl olarak gösterebiliriz.

Göç hadisesi bir defa meydana gelmekle sona ermiş olmuyor. Çoğu zaman göçmenlerin gerek asıl vatanları ile ilişkilerinin devam etmesi, gerekse yeni yerleştikleri ülkenin özel şartları yüzünden bölge siyasetinde de etkisinin sürdüğünü görüyoruz. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uzun ve çetin savaş yıllarının yalnız Avrupa'da değil, bütün dünya devletlerinde yapmış olduğu ırk, din, dil, mezhep, siyasî görüş ve düşünce telâkkilerinin ayrılıkları yüzünden milyonlarca insan yersiz yurtsuz kalarak tarifi mümkün olmayan perişanlıklara sürüklenmiştir. Üstelik bu durum sadece Avrupa için değil, bütün dünya devletlerinin sosyal, siyasal ve kültürel nizamları üzerinde derin tepkiler yaratmış ve savaşların sona ermiş olmasına rağmen, sulh ve sükûn sağlanamamış, birçok memleketlerde görülen karışıklıklarda göçlerin etkisi büyük olmuştur[19].

Bu yaygın siyasî sonuçları sebebiyle uluslararası-mecburi göçler, taraf olan ülkelerin meselesi olmaktan çıkıp bütün dünyayı ilgilendirmeye başlamıştır. Zaten "*Birleşmiş Milletler Teşkilâtı*"na bağlı "*Yüksek Muhaceret Komiserliği*"nin 1949'da kurulması bu ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı[20].

[19] Eren, *A.g.e.*, s. 14-15.
[20] *Aynı eser*, s. 6.

Bu arada karakter olarak uluslararası göçlerden olmakla birlikte koloniyal ve endüstriyel amaçlarla yapılan göçlerin daha farklı sonuçlar doğurduğunu görmekteyiz. Çünkü bu göçler bir nizam dahilinde cereyan ediyor, bilhassa göçenlerin bir çoğu kendi arzularıyla vatanlarını terk ettiklerinden, gittikleri yerlerde asıl vatanlarıyla olan ilişkilerini devam ettiriyorlardı. Böylece kendi devletlerinin her türlü koruyuculuğundan yararlanabiliyorlardı. Onlar insan hak ve hürriyetlerinden faydalanıp can ve mal güvenliklerinden endişe duymuyorlardı. Böylece koloniyal ve endüstriyel göçler, insanlık ailesi içinde göçmenler bakımından bir felâket ve ızdırap sayılmıyordu[21].

Bununla birlikte böyle göçlerin yerli halk için tam anlamıyla baskı, esaret ve felâket getirdiğini dikkate almak gerekir. O halde sömürge maksadıyla yapılan göçlerde, göçmen ile göçmen gönderen ülke kârlı çıkıyor, ancak toprağın asıl sahibi olanlar için bu hareket son derece ağır şartlar hasıl ediyordu.

Göç hareketlerinin sonuçlarını değerlendirirken diğer beşerî olaylarda olduğu gibi, bunda da mutlak anlamda genelleştirme yapamayacağımızı göz önünde tutuyoruz. Benzer nitelikler gösterse de, her göç olayının kendine özgü bazı sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Göçmenin, göç olayının vuku bulduğu iskân ünitelerinin hususi nitelikleri, sonuçlar üzerinde kesin tesirler yapmaktadır, ki bu da genelleştirmeleri daha fazla izafî kılmaktadır. Dolayısıyla "*Kırım ve Kafkas Göçleri*"nin genel göç hareketleri içindeki yeri de, ancak bu husus gözönünde tutulduğunda en iyi şekilde anlaşılacaktır.

[21] *Aynı eser*, s. 12.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRIM VE KAFKASYA'NIN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

A — Bölgenin Coğrafî Konumu ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Beşerî coğrafya ve siyasî tarih bakımından birbirleriyle ilişkisi yüzyıllar boyunca devam eden Kırım ile Kafkasya'nın fizikî coğrafya açısından irtibatları yok gibidir. *Azak Boğazı* ile Kafkasya'dan ayrılan *Kırım, Doğu Avrupa*'ya *Orkapı (Perekop) Berzahı*'yla bağlıdır. Kırımın güneyinde ve batısında *Karadeniz*, doğusunda ve kuzeyinde *Azak Denizi* ile oldukça sığ olan *Sıvaş Denizi* yer almaktadır. Bölge bu haliyle sanki anakıtadan kopacakmış gibi bir görünüm uyandırmaktadır. Hatta Orkapı'nın hendeklerle çevrilip içine su doldurulduğu zamanlarda Kırım, ada haline gelmekteydi. Böylece mahfuz bir kale niteliği kazanıyordu[1].

Kırım'ın komşusu olan *Kafkasya* ise, *Taman Yarımadası*'ndan başlayıp *Bakü*'nün doğusunda yer alan *Apşeron Burnu*'na kadar uzanan *Kafkas Dağları*'nın kuzey ve güneyindeki sahadır. Doğusunda *Hazar Denizi*, batısında *Karadeniz*, güneyinde *Çoruh-Arpaçay-Aras* nehirleri yer almaktadır. Bölgenin kuzey sınırları olarak *Don* ile *Volga* nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı kısım yahut da çok sayıda gölün yer aldığı *Manıç* bölgesi kabul edilmektedir[2].

Uzunluğu 1200 km'ye varan *Kafkas Dağları*, genel olarak, bölgeyi Kuzey ve Güney Kafkasya olmak üzere ikiye bölmektedir. Öte yandan bu dağlar aynı zamanda *Anadolu-İran ve Arap* memleketleri ile *Kıpçak Bozkırları* ve *İskit* memleketlerini birbirinden ayıran tabiî bir duvar görünümündedir. Esas itibariyle dağlık bir ülke olan Kafkasya'da yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmıştır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi, bölgedeki insanların tarihlerini, kültür ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır. Askerî açıdan büyük ölçüde

[1] Hanlık döneminde zaman zaman hendekler kazılarak içine su doldurulmak suretiyle Kırım'ın kıta ile irtibatı kesiliyordu. Bu yüzden Kırım, halk arasında "Yeşil Ada" diye anılmaktaydı. Mirza Bala "Kırım", *İA*, IV., İstanbul, 1955, s. 741. Kırım'ın fizikî yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, 1948, s. 9-18.

[2] İsmail Barkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958, s. 4; Mehmet Saray, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", *Kafkas Araştırmaları-I*, İstanbul, 1988, s. 7; Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya*, Ankara, 1961, s. 16.

savunma imkânı sağlayan dağlar, kültür ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına sebep olmuştur. Meşhur araştırmacı *Baddaley*'in dediği gibi; "*Kendilerini düşmanlarına karşı koruyan engebeli ve yüksek dağlar, dik ve derin vadiler ve ilk çağlardan kalan gür ormanlar, aynı zamanda Kafkaslıların birleşmelerini önledi.*"[3]

Gerçekten de iki deniz arasında uzayan *Kafkas Berzahı*'nı kuzeybatı–kuzeydoğu istikametinde bölen sıradağlar, birçok vadi ve geçitleri ihtiva etmesine rağmen kuzey-güney yönünde kullanılmaya elverişli pek az geçide sahiptir Nitekim XIX. yüzyıla gelinceye kadar geçişlere imkân tanıyan en önemli geçit Hazar Denizi kıyısındaki *Derbend* veya *Demir-Kapu* idi. Deniz ile dağlar arasında kalan bu geçidi, kuzeyden gelecek saldırılara karşı kullanmak üzere *Sasanîler* surlarla örmüşlerdi. Yaklaşık 2 km uzunluğundaki bu geçide, öneminden dolayı, Araplar "*Bâbü'l-Ebvâb*" demekteydiler[4]. Hemen hemen bütün tarih boyunca Hazar sahilindeki yol ile Derbend Geçidi, siyasî ve iktisadî ehemmiyetinden bir şey kaybetmedi. Bu önem *Volga* ile *Kura-Aras* nehirlerinin bölgeye sağladığı stratejik bütünlükten kaynaklanmaktadır[5].

Kuzey-güney istikametindeki ikinci yol ise Orta Kafkasya'da bulunan *Daryal* ya da *Daryol Geçidi*'dir. Vladikafkas-Tiflis arasında bulunan ve "*Gürcü Askerî Yolu*" diye anılan bu geçit, sarp ve dar olup çeşitli zamanlarda Romalılar, İranlılar, Gürcüler tarafından burada garnizon ve müstahkem kaleler inşâ edilmişti. Daryal Geçidi XVIII. yüzyılın sonlarında Rusların genişletme ve tesviye çalışmaları neticesinde askerî amaçların dışında da kullanılmaya başlanmıştır[6].

Bunların dışında aralarında *Mamison* ve *Klukhor* gibi geçitlerin de bulunduğu 70 kadar küçük yol ve patika mevcut ise de bazıları yalnız yük hayvanlarının, bazıları da ancak tek sıra halinde yürüyenlerin geçebileceği şekildedir. Üstelik bu geçitler yılın büyük bir kısmında karlı kaplıdırlar[7].

Yunan mitolojisine göre ateşin ve madenin ilk defa kullanıldığı yer olan Kafkasya'nın tabiî coğrafyası, bölgedeki beşerî faaliyetleri oldukça

[3] John F. Baddaley, *Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1989, s. 19-20.

[4] Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alâm*, III. C., İstanbul, 1307, s. 2128; W. Barthold, "Derbend", *İA*, III. C., s. 532-533.

[5] W.E.D. Allen-Paul Muradoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s. 5.

[6] Allen, *A.g.e.*, s. 4. Rusların bölgede yaptıkları yol yapım çalışmaları Osmanlı casusları tarafından sık sık merkeze bildirilmekteydi. Bir örnek olmak üzere bkz. *Kafkas Araştırmaları-I*, s. 156-158.

[7] Allen, *A.g.e.*, s. 6.

hususîleştirmiştir. Stratejik savunma kolaylığı buraya dış kuvvetlerin girmesini engelledi. Öte yandan bu durum, tarihte Kafkasya'nın bütününe şâmil bir milletin oluşmasını önledi. Zira vadi boylarında, yüksek yaylalarda yerleşenler birer *"kapalı topluluklar"* halinde kaldılar. Bunun tipik örneğini Kuzeydoğu Gürcistan'daki *Yukarı Svaneti*, *Tush* ve *Khesvur* vadilerinde görürüz. Buradaki topluluklar bütün tarih boyunca hemen tamamen tecrit edilmiş şekilde yaşamışlardır[8]. Yine birkaç bin kişilik nüfusa sahip olan ve *Stavropol* bölgesinde yaşayan *Türkmen* grubunun kendi öz değerlerini muhafaza etmeleri dikkat çekicidir. Bu keyfiyet, Türkmenlerin muhafazakârlığı ile birlikte Kafkasya'nın coğrafî yapısının sağladığı ortamdan kaynaklanmaktadır[9]. Demek ki, her farklı kültürün mensupları, kendi kendilerine yeterli saydıkları dünyalarıyla iktifâ edince, dünyanın diğer bölgelerinden farklı olarak, adeta bir *"kültür mozaiği"* meydana geldi. Böylece milletleşmenin ve devletleşmenin asgarî şartları yok edilmiş, tarih boyunca burada karşılaşan muhtelif kültürler, uzun süre yaşama imkânına kavuşmuştu.

Kafkasya'daki etnik ve kültürel çeşitliliğin bir sebebi de, ülkeleri işgal edilen mültecilerin sığınak yeri olmasıydı. Daha sonra da bu işgalciler, başka saldırılara karşı koyamayarak Kafkaslara sığınmışlardır. Müstevlîlere karşı hayatlarını kurtarmak isteyenler kendilerini dağların koruyucu kanatlarına teslim etmişlerdir. Çok eski çağlarda Kafkasların ovalık bölgelerinde askerî birlikler kaynaşırken bu dağlar, şimdi tarih sahnesinden silinmiş olan ırklara sığınak olmuştu. *Mısırlılar*, *Medler*, *Alanlar* ve *İskitler*; *Grekler*, *Romalılar*, *İranlılar*, *Araplar; Moğollar*, *Türkler* ve *Slavlar;* bütün bu ırklar birbirleri ardınca ve birçok defalar Kafkasya'ya hakim oldular. Zamanla bu medeniyetlerin her biri kalıntılarını bırakarak çekildiler. İlginç olanı ise; asıl Kafkas halkının bunlardan hiç birine mensup olmayışıdır. Onların *Asya* ile *Avrupa* arasındaki geniş düzlüklerde yaşayan, artık her tarafta kaybolmuş olan bir ırktan geldiği tahmin olunmaktadır[10].

Aslında uzun tarih döneminde dünya coğrafyasının muhtelif bölgelerinde, bu çeşit farklı ırk ve kültürlerin karşılaştığını görüyoruz. Ancak Kafkasya'nın özel coğrafyası bu çeşitlilikten yeni bir sentez yapmaya imkân vermemiştir. Halbuki konumu dolayısıyla Kırım da, tıpkı Kafkasya gibi, mülteci akınlarına sahne oluyordu, ama burada zamanla bir millî birlik kurulabildi. Üstelik Kırım'da, çevredeki pek çok yerleşim bölgesinden daha önce yüksek ziraat kültürü ve medenî şehir hayatı gerçekleştirilebildi[11].

[8] Allen, *A.g.e.*, s. 3.
[9] Ahmet Gaferoğlu, *Türk Kavimleri*, İstanbul, 1988, s. 44-45.
[10] Baddaley, *A.g.e.*, s. 22-23.
[11] A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara, 1976, s. 82.

Nitekim Avrasya'yı Akdeniz memleketlerine bağlayan önemli bir köprü konumunda olan Kırım'ın etnik yapısı mühim değişmelere uğrayarak, zamanla, burası bir "*Türk Yurdu*" haline geldi. Tarihî kaynaklarda buranın en eski sâkinleri olarak *Tauriler*, *Kimmerîler* ve *İskitler* zikredilmektedir. Bu topluluklar, III. yüzyıla doğru birbirleriyle kaynaşmışlardır. M.Ö. VI. yüzyılda Kırım sahillerinin bir kısmında "*Grek Kolonileri*" kurulmuş olup bunların da XI. yüzyıla kadar bölgede yaşadıkları görülmektedir. M.Ö. I. yüzyılda *Sarmatlar* ile IV. yüzyılda *Doğu Gotları*'nın sokulduğu Kırım'a, IV. yüzyılın sonlarına doğru *Hunlar* ve *Alanlar*, sonraki yüzyıllarda da *Avar* ve *Altay Türkleri* gelip yerleşmişlerdir. VII.–IX. yüzyıllarda Kırım, "*Küçük Hazaristan*" adıyla *Hazar İmparatorluğu*'nun bir parçası haline geldi. *Peçenekler* ile *Kıpçakların* gelişi ile birlikte yarımada ve çevresi "*Türk kimliği*" kazanmaya başladı. Kalka Zaferi'ni (1223) müteakip buraya gelen *Moğollar*, Kırım'ı tamamen "*Türkleşmiş*" olarak bulmuşlardı[12].

Böylece halkının tamamına yakını Türk olmasına rağmen Avrupalılar, burada yaşayanlara "*Kırım Tatarları*" demektedirler. Ancak bu deyim ayrı bir etnik yapıyı ifade etmekten ziyade siyasî bir anlam taşımaktadır[13].

Kırım Türkleri, muhit ve menşeinin tesiriyle meydana gelen iki tip ve lehçeye ayrılmaktadır: Stepte yaşayan, Türk-Moğol tipini andıran ve Kazak-Kırgız lehçesiyle konuşanlar birinci grubu, dağlık kesimlerde yaşayıp Kafkas tipine benzeyenler de ikinci grubu meydana getirmektedirler. Bu grubun lehçe ve edebiyatları Anadolu Türklerininkine benzemektedir[14]. Kırım Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki benzerlik ve uyum sadece dil alanında değil, kültürün pek çok unsurunda, aile hayatında da söz konusuydu.

Kırım'ın genelde homojenleşen etnik ve kültürel yapısına mukabil, Kafkasya'da birbirinden farklı şu etnik topluluklar bugün de varlıklarını sürdürmektedirler.

a) Kaslar yani asıl Kafkas Kavimleri:

Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveyler, Nethaçlar, Çebinler, Hatkolar, Khegaklar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Ke-

[12] Bala, "Kırım", s. 745; Edige Kırımal, "Kırım Türkleri", *Dergi*, XVI. C., Sayı 59 (Münih 1970), s. 4-5.

[13] Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s. 77. Tatar adı hakkında ayrıntılı bir araştırma için bkz. Özkan İzgi, "Tatar Adı Hakkında", *Emel*, Sayı 117 (Ankara, Mart-Nisan 1985), s. 11-20. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüz Yıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 119'da Tatarları "Moğollaşmış Türkler" diye nitelendirmektedir. Kırım Türkleri hakkında oldukça ayrıntılı bir eser yazan Müstecib Ülküsal, Tatarların Türk olduğundan şüphe etmiyor. Bkz. *Kırım Türk-Tatarları*, İstanbul, 1980, s. 7-9.

[14] Gözaydın, *A.g.e.*, s. 30.

mirguveyler, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneyler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler...[15]

b) Türkler:

Azerîler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler[16].

c) Hint-Avrupa Kavimleri (Arîler):

Osetler, Farslar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Svanitler, Ruslar, Alanlar...[17]

Bu etnik yapının coğrafyadaki dağılışı da, tarihî gelişmelere uygun mahiyettedir. Kafkasların asıl yerlileri daha ziyade dağlık kesimde, dış dünya ile irtibatın nisbeten az olduğu bölgelerde yoğunlaşırken, dışarıdan gelen Türkler ve İranlılar gibi unsurlar, çoğunlukla güney ve kuzeydeki dış alanlarda yerleşmişlerdir. Nüfus bakımından az olan topluluklar ise ulaşılması güç, savunulması kolay bölgelerde, meselâ Orta Kafkasya'da yer almışlardır (Svanitler gibi). *Berkok*, kapsamlı eserinde bu hususu şöylece izah etmektedir:

1) Etnik değişiklikler en çok Kafkasya'nın dış âlem ile esas temas mıntıkalarını teşkil eden doğu, batı ve kuzeybatı kısımlarında vukua gelmiştir.

2) Ayrıca kuzeyden gelen devamlı saldırıların tesiri ile Kafkasya'nın asıl yerlileri, çoğunlukla Kafkas Dağlarının vücuda getirdiği arızaların himayesine girmişlerdir. Bu topluluklar, *Terek* ile *Kuban* nehirlerinin bereketli havzalarında, ayrı kabileler halinde yerleşmişlerdir.

[15] Kafkasya'nın etnik yapısındaki değişmeler için bkz. Berkok, *A.g.e.* s. 130-159, 218-225. Ayrıca Jabaghi Baj, *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış ve Âdetler*, Ankara, 1969, s. 99; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, s. 6-9; Gustav A. Rıtter, "Yeryüzünün Halkları", Çev. Faug Ö.R. Göneralp, *Kuzey Kafkasya*, VII. C., Sayı 42, (İstanbul, Nisan-Mayıs 1977), s. 9-14'te Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Osetler hakkında bilgi var. Bu arada dünyada genel olarak "Çerkesler" diye anılan topluluğun adının "Adige" olduğunu, "Çerkesler" ifadesinin yanlış kullanıldığını, bizzat Çerkeslerin de "Adige" ismini benimsediğini görmekteyiz. Bkz. Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumu*, İstanbul, 1976, s. 65-70; Cevdet Yıldız, "Adige Dili ve Edebiyatı", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul, 1977, s. 39-94. Hangi kavimlerin Çerkes olduğu hakkındaki muhtelif görüşler için de bkz. Bala, "Çerkesler", *İA*, III. C., s. 377.

[16] Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, s. 46-63; Süleyman Tekiner, "Azerbaycan Türkleri", *Dergi*, XVI. C. Sayı 60 (Münih, 1970), s. 4-5; Ufuk Tavkul, "Karaçaylıların Menşe'leri", *Kuzey Kafkasya*, Sayı 61 (İstanbul, Haziran-Temmuz 1980), s. 23-25; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, 1991, s. 76-80. Ayrıca *İA*'nın ilgili maddelerine bakılabilir.

[17] Gökçe, *A.g.e.*, s. 6.

Bununla beraber Kuban Nehri ile Don arasında ve Azak Denizi kıyılarında kalmış Kafkas kavimleri de vardı[18]. XII. asırdan sonra bazı Ortadoğu ülkelerinin ordularını Kafkasya sahasından temin ettikleri esirlerden oluşturmaları dolayısıyla bu bölgelerde de çok sayıda Kafkasyalı yaşamaktaydı. Özellikle esir ticareti Kafkas kavimlerinin muhtelif coğrafyalara yayılmalarının âmili olmuştur.

Öte yandan bilhassa Rusya'nın bölgeye hakim olmasından sonra Rusların yanısıra çok sayıda Yahudi, Alman, Rum, Çingene, Bulgar gibi etnik gruplar da Kırım ile Kafkasya'ya yerleşmişlerdir.

Arap tarihçilerinin "*Cebelü'l-Elsân*" dedikleri Kafkasya'da, en azından kırk kadar farklı dil ve lehçenin konuşulduğu tahmin edilmektedir. Hatta eski metinlerde bu sayı 300'e çıkarılmaktaydı ki, Romalıların "*oradaki işlerini 130 tercüman eşliğinde sürdürmek zorunda kaldıkları*" ifade olunmaktadır[19]. Gerçekten de Asya ile Avrupa'da konuşulmayan özgün diller burada konuşulmaktadır[20].

Coğrafî yapının ve bölge tarihindeki siyasî gelişmelerin armağan ettiği bu mozaik benzeri yapı sadece dil alanında göze çarpıyor değildi. Çok sayıda özgün dil ve özgün kültürler burada yan yana yaşamaktaydı. Dağın bir yamacındaki kabilenin yaşantısı öbür yamaçtakinden az çok farklıydı. Dolayısıyla Kafkasya yalnız "*Dillerin Dağı*" olarak değil, aynı zamanda "*Kültürlerin Dağı*" olarak da anılmaya değer özellikler taşımaktadır.

Kırım ile Kafkasya'nın demografik yapısı hakkında pek sağlıklı bilgilere sahip değiliz. Bu konudaki kayıtlar, daha ziyade bazı seyyahların ve resmî görevlilerin tahminlerine dayanmaktadır. Bununla birlikte ortalama olarak, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'nın nüfusunun 5 milyon kadar olduğu söylenebilir[21]. Kırım'da ise XVIII. yüzyılda nü-

[18] Berkok, *A.g.e.*, s. 216.

[19] Baddaley, *A.g.e.*, s. 21-22. Şemseddin Sami Kafkasya'da konuşulan dil sayısının 70'ten fazla olduğunu *A.g.e.*, V. C. s. 3547'de belirtmektedir. Ahmed Cevdet Paşa da, Dağıstan'dan bahsederken; "bu kıtanın her köşesinde birbirine mugayir kavimler sakin olarak, her tarafında başka başka lisanlar söylendiğinden, Araplar burasını Cebel-i Elsine tesmiye etmişlerdir" demektedir. *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, İstanbul, 1307, s. 51.

[20] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç : XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara; 1985, s. 2 (*Central Asian Survey*, I. C., Sayı 4 (Nisan 1983), s. 41-58'den tercüme edilmiştir). Kafkasya'da konuşulan dillerin muhtelif tasnifleri için bkz. Hızal, *A.g.e.*, s. 25-26.

[21] Bu hususta verilen muhtelif rakamlardan bazıları şöyledir : Baddaley, *A.g.e.*, s. 25'te 4 milyon; Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 47-54'te toplam 530.000 hâne, her hane 5 kişi kabul edilirse 2.650.000; İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Ponsonby'ye göre 1834'te sadece Çerkeslerin nüfusu 4-6 milyon arasındadır. Rus kaynakları Çerkeslerin sayısını 2 milyon, Çerkes kaynakları 3 milyon vermektedir,

fusun 800 bin ilâ 1.5 milyon arasında olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. *Taman*, *Kuban*, *Nogay* bozkırlarıyla *Bucak* bölgesini de dahil ettiğimizde *Kırım Hanlığı*'na ait topraklarda 3-3.5 milyon nüfusun yaşadığı söylenebilir[22].

Kafkasya'da bölgesel kültürler arasındaki bazı temel konularda benzerliklerin bulunması ilginçtir. Meselâ yerli halk arasında sınıflı toplum yapısının mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Bu durum hem Gürcüler, hem de Çerkesler ile Dağıstanlılar arasında câri idi. Çerkesler arasında *Beyler* (Pşi), *Asiller* (Özden, Verk), *Halk* (Tfekotl) ve *Köleler* (Psıtl) denilen dört sınıf vardı[23].

Gürcüler arasında ise halk, *Asilzâdeler*, *Ruhbanlar*, *Muharip* ve *Köylüler* şeklinde sınıflara ayrılmıştı[24]. Kırım Savaşı sırasında Batı Gürcistan'ı gezen *L. Oliphant*, bu konuda şu bilgileri vermektedir: *Mingreli* ve civar memleketlerde halk dört sınıfa ayrılıyordu. En üstte *Dadyanlar* yer almaktadır. Bunlar hükümdar ailesine mensup şahıslar olup her biri bir miktar köye sahiptir. Köylüler, onlara vergi öderler, askerî hizmet görürler. Dadyanların altında *Tavatlar* bulunur. Tavatlar soylu kişilerdir ve belirli sayıda köye hakimdirler. Köylülerden vergi toplamak hakkına da maliktirler. Buna karşılık Dadyanlara askerî hizmetle yükümlüdürler. Daha aşağıda *Usnavurlar* vardır. Bunlar hür olmakla beraber Dadyanlara hizmet verirler; lâkin Tavatlara tâbi değildirler. En alt tabakayı toprağa bağlı köylüler teşkil eder. Para vermek suretiyle hürriyetlerini kazanan köylüler, Usnavur tabakasına geçerler[25].

Bala, "Çerkesler", s. 376. Şemseddin Sami'ye göre ise 1864'te Çerkeslerin nüfusu 1 milyon kadardır, *A.g.e.*, III. C., s. 1871. Hızal, *A.g.e.*, s. 52'de yalnız Kuzey Kafkasya'nın nüfusunu 1840 tarihi itibariyle 5 milyon verirken, B. Baytugan, "Kuzey Kafkasya", *Dergi*, XVI. C., Sayı 61 (Münih, 1970), s. 7'de 1850-1860 arasında aynı bölgede 3 ilâ 3.2 milyon nüfusun yaşadığını, 1897'deki resmî nüfus sayımına göre Kuzey Kafkasya'nın nüfusunun 1.162.000 olduğunu ifade etmektedir. Şemseddin Sami'nin *A.g.e.*, V. C., s. 3546'da belirttiğine göre ise, XIX. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasya'da 3.183.944, Güney Kafkasya'da da 3.937.425 olmak üzere toplam olarak 7.121.369 kişi Kafkasya bölgesinde mevcut idi. Görüldüğü gibi, bize çok gerekli olan göçler öncesi nüfusun sayısı hakkında kesin bir bilgi elde etmek mümkün olamamaktadır.

[22] Edige Kırımal, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliâm", *Dergi*, II. C., Sayı 5 (Münih, 1956), s. 13. Halbuki 1793'te Rusya'nın güney bölgesini gezmiş olan P.S. Pallas'a göre Kırım Yarımadası'nın toplam nüfusu 202.780'dir. Bkz. Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford-California, 1978, s. 28.

[23] Geniş bilgi için bkz. Baj, *A.g.e.*, s. 105-117. Ayrıca Ermeni Seyyah P. Minas Bıjışkyan'ın 1817-1819 yıllarına ait gözlemleri için *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1969, s. 85 v.d.'na bakılabilir.

[24] Gökçe, *A.g.e.*, s. 9.

[25] Ercüment Kuran, "Laurance Oliphant'ın The Transcaucasian Campaing of The Turkish Army under Omer Pasha Başlıklı Eserine Göre 1855 Yılında Doğu Karadeniz Kıyısında Siyasî ve Sosyal Durum", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 100.

Dağıstan'da da halk *Beyler*, *Özdenler* ve *Köleler* şeklinde sınıflandırılırdı. Beyler memleket idaresini ellerinde bulunduranlar ile onların soylarından olanlardı. Halkın % 90'ını oluşturan Özdenler ise vatanda doğup yaşayanlardı, ki ülke idaresinde söz sahibi idiler. Savaşlarda ele geçirilenler ile onların çocuklarının oluşturduğu Köle sınıfının ise hiç bir hakkı yoktu [26].

Çeçenler arasında ise, Çerkesler ile Dağıstanlılardan farklı olarak böyle bir sınıf sistemi bulunmamaktaydı. Her Çeçen, doğuştan sahip olduğu bir hakla kendisini herkese eşit sayardı. Hiç bir Çeçen, kendi halkı ve diğerleri üzerinde bir hakimiyet kurma yoluna gitmemiştir [27].

Kafkasya'daki sınıf yapısı İslâmiyet'in yayılışı ile birlikte sarsılmış, Osmanlı yönetimi de bu sınıf yapısı ile mücadele etmiştir. Nitekim *Anapa Seraskeri Hasan Paşa*, 1826 yılında *Abaza*, *Şapsıg* ve *Nethaç* asilzâdelerinin imtiyazlarını kaldırmıştır [28]. Ancak bu konuda asıl başarı "*Müridizm Hareketi*" sırasında sağlanacaktır.

Gerek Kırım'ın, gerekse Kafkasya'nın sosyo-ekonomik yapısında da "*Köle Ticareti*"nin önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bazı kesimlerde köle ticareti oldukça yaygındı. Kırım, Çerkesistan ve Şirvan taraflarından Ortadoğudaki İslâm ülkelerine köle sevkiyatı yapılmaktaydı ki, XII. ve XIII. yüzyıllarda bölge ticaretinde mühim bir unsuru teşkil etmekteydi [29]. Bu yaygın ticaret dolayısıyla *Eyyubi* ve *Memlûk* Devletleri ordularını Kıpçak bozkırlarıyla Kafkasya'dan getirilen kölelerden oluşturuyorlardı.

Köle ve cariyeler, ganimet olarak alınan, yahut da kendi aileleri tarafından satılan kimselerdi. Bölge halkının kendi çocuklarını sattıkları, özellikle sıkıntı zamanlarında yani mecbur kaldıklarında erkek çocuklarını sattıkları, kızları ise hemen daima sattıklarına dair kaynaklarda birçok bilgiler yer almaktadır [30]. *Oliphant*, eserinde Kafkas kavimleri arasındaki sürekli savaşların, birbirlerinden devamlı esir alma neticesinde meydana geldiğini vurgulamaktadır [31].

[26] Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961, s. 198-199.

[27] Baddaley, *A.g.e.*, s. 31.

[28] Bala, "Çerkesler", s. 377.

[29] Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 147-158.

[30] Yakubovskiy, *A.g.e.*, s. 96-99; Fısher, *A.g.e.*, s. 26-28. Osmanlı resmi belgelerinde de bu konuya dair bir hayli bilgi bulunmaktadır. Meselâ 21 Nisan 1854 (28 Z 1270) tarihli bir Arz Tezkeresi'nde "Çerkesler beyninde evlâd ve akrabalarını satmak âdet-i garibesi var ise de..." denilerek bu ticaretin engellenmesi konu edilmektedir. *İrade. Hariciye*, 5553. Yine Osmanlı Devleti'ne gelen Çerkes göçmenlerin kendi akrabalarını sattıklarına dair bir örnek için bkz. *İrade*, *Meclis-i Mahsus*, 1407.

[31] Kuran, *A.g.e.*, s. 100.

Aynı durum *Abazalar* arasında da mevcuttu. "*Abazalar âdât-ı kadimelerinden, ahvâl-ı içtimaiyelerinden olduğu üzere birbirleriyle, kabile kabile muharebe ederek tuttukları kimseleri esir sıfatıyla harice satarlar idi. Cezaya mukabil mücrimi esir add ile harice satmak da âdetlerinden idi. Erkekleri güçlü, kuvvetvetli, kadınları hüsnâ olduğu için Abazalar'da esir ticareti pek ziyade revaç buldu. Hatta Bizans müverrihleri Abazıc adını verdikleri bu milletten ekseriya esaret münasebetiyle bahs ederler.*"[32]

Genel olarak "*kabilecilik*" anlayışının yaygın olduğu Kafkasya'da, idarî, ekonomik, hatta kültürel faaliyetler her kabile tarafından kendi özel şartlarına göre düzenlenmekteydi. Bu yüzden bölge çoğunlukla dışarıdan gelenlerce yönetilmiştir. Bir dış otoritenin olmadığı zamanlarda ise, çok sayıda hanlık ve beylik muhtelif yerlerde hükümran idi.

Bu bakımdan Kırım daha değişik bir gelişme göstermiştir. Burada *Cengiz* soyundan gelen "*Giray Hanedanı*" nın hakimiyeti esastı. Ancak başa geçecek kişiyi kabileler seçiyorlardı. Nitekim *Şirinler*, *Barınlar*, *Argınlar* ve *Kıpçaklar*'ın beylerinin ülkede çok önemli nüfuzu olup bunlara "*Dört Karaçı Bey*" denirdi[33]. Kırım halkının yaşayışı ve kültürü Orta Asya'daki Türk toplumlarına benzemekteydi. Kafkasya'daki gibi bir sınıf ayrımı söz konusu değildi.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Kırım ile Kafkasya'da hakim din *İslâmiyet* idi. İslâmiyet Kırım'a Altınordu Devleti'nin kuruluşundan çok önce girmişti. Altınordu Hanı *Berke Han* zamanında (1257-1267) İslâmiyetin resmî din olarak kabul edilmesiyle Kırım ve çevresinde, yeni dini kabul edenlerin sayısı hızla arttı. İslâmiyetin yanısıra Kırım'da Hıristiyanlık ile Musevilik de mevcuttu. Gayrimüslimlerin hemen hepsi *Gözleve*, *Karasupazar*, *Akmescit*, *Bahçesaray* şehirlerinde yaşıyorlardı. Din ve mezhep dışında, Ermeniler, Gürcüler, Rumlar ve Karaim Musevileri müslümanların yaşayışlarını benimsemişlerdi, ki bu oldukça ilginç bir durumdur. Rumlar ile Ermeniler, *Rus İmparatorluğu*'na katıldıklarında *Türkçe* konuşuyorlardı[34].

Kafkasya'da yaşayan halkın yaklaşık üçte ikisi müslüman, üçte biri ise hıristiyan idi. Çerkesler, Abazalar, Çeçenler, Lezgiler, Gürcülerin bir kısmı, Lazlar ve bütün Türkler müslümandır. Gürcülerin bir kısmı ile Ermeniler, Ruslar, Osetler, Svanlar, ve diğer bazı Orta Kafkasya halkları hıristiyan idi. Bununla birlikte gerek İslâmiyet, gerekse Hıristiyanlık bölgenin her kesimine aynı derecede inhisar edebilmiş değildi. Hatta XIX.

[32] Emrullah, *Yeni Muhitü'l-Maarif*, I. C., İstanbul, 1328-1330, s. 156

[33] Halil Inalcık, "Kırım-Kırım Hanlığı", *İA*, VI, 753; Fisher, *A.g.e.*, 21-23.

[34] Fisher, *A.g.e.*, s. 30. Ayrıca bu konulara dair bazı seyyahların müşahadeleri oldukça ilgi çekicidir. Mesela bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Mümin Çevik, VII. C., İstanbul, 1985, s. 292 v.d., Bıjışkyan, *A.g.e.*, s. 88-102.

yüzyılda bile Müslüman ya da Hıristiyan topluluklar arasında putperestlerin varlığı dikkat çekmekteydi. Özellikle Hıristiyanlık ile Paganizmin bir arada yürüdüğü, zamanın seyyahları tarafından da müşahede ediliyordu.

"XIX. yüzyılın başlarında, memleketin ovalık bölgelerindeki Gürcü kiliselerinde, herhalde Rus aleyhtarı duyguların etkisi ile bir canlanma oldu. Fakat kilise üzerindeki Rus baskısı bu canlanma hareketinin dağlık bölgede yayılmasını önledi. Ne faaliyetleri kısıtlanmış olan Gürcü kilisesinin, ne de Hıristiyan derneklerinin dağlık bölgede yaşayan halk üzerinde fazla bir etkisi vardı. Hükümetin derneklerle işbirliği halinde kiliseler yapmak ve papazlar tayin etmek suretiyle Hıristiyanlığı yerleştirme gayretleri derin bir etki yapmadı. Bir gözlemcinin belirttiği gibi, Halk evlenme ve vaftiz gibi dinî merasimlere, bir bakıma, yeni kanunlara itaat etmek için uyuyordu. Aslında pagan âdetlerde hiç bir değişiklik olmamıştı. Halkın önem verdiği âdetler de zaten bunlardı." [35]

Kafkasya'nın hususi coğrafyası, bu geniş bölgede İslâmiyetin de aynı ölçüde yayılmasını engellemişti. Nitekim daha *Hz. Ömer* zamanından (634-644) itibaren Güney-doğu Kafkasya'ya giren İslâmiyet, müteakip yıllarda Dağıstan'da büyük ölçüde güç kazanmış, Nogayların ülkesinde de yayılmıştı. Halbuki Çerkeslerin İslâmiyet'e girişleri daha yakın dönemde, yani XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. Yüzyılın başlarında mümkün olabildi. Gerçi bu vakte gelinceye kadar Kırım Hanlığı'nın etkisiyle bazı Çerkeslerin müslüman olduğunu görüyoruz, fakat büyük çoğunluk eski dinlerinde yani putperestlikte devam ediyordu. Nitekim gerek *Ahmed Cevdet Paşa*, gerekse bölgeyi gezen *Bıjışkyan* gibi seyyahlar buralarda yaşayan putperest geleneklerden bahsetmektedirler. Kafkas kavimlerinin İslâmiyet öncesindeki dinleri muhtelif tabiat varlıklarına, yani güneşe, aya, ateşe, ağaca, suya...inanmaktan ibaretti [36].

İlkçağlarda o zamanki medenî âlemin ağırlık merkezlerinden biri olan Akdeniz havzasının siyasî ve ekonomik hayatında Kırım ile Kafkasya'nın müstesna bir yeri bulunmaktaydı. Karadeniz'in, daha M.Ö. XI.-XII. yüzyıllarda gelişmeye başlayan ticarî hayatında Kırım limanlarının ayrı bir önemi vardı. Tarihî "*İpekyolu*"nun halkalarından birini oluşturan bu bölgenin, Orta Asya-Avrupa, Baltık-Kırım, Moskova-İstanbul güzergâhlarında bulunuşu ekonomik ve ticarî faaliyetlerin yoğunlaş-

[35] Mary L. Henze, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkasya'da Din*, Çev. Ahmet Edip Uysal, Ankara, 1984, s. 3 *(Central Asian Survey*, I, Sayı 4 (Nisan 1983), s. 45-58'den tercüme edilmiştir).

[36] Bu hususlarda daha geniş bilgi için Mary L. Henze'in yukarıda belirtilen eserinden başka Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cavid Baysun, I. C., Ankara, 1986, s. 95; Şemseddin Sami *A.g.e.*, V. C., s. 3548 :, Emrullah, *A.g.e.*, I. C., s. 155; Baj, *A.g.e.*, s. 80-87; Vasfi Güsar, "Çerkeslerde Din ve İnanç", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, s. 21-35.

masına yol açmaktaydı [37]. Kırım, sadece transit ticaretin kavşak noktalarından biri olmayıp sahip olduğu, tarım, hayvancılık, yeraltı zenginlikleriyle de gelişme göstermişti. Yarımadanın ekonomik imkânları sebebiyle çok eski dönemlerden itibaren, burada birçok büyük şehir kurulmuştu [38].

Zengin ekonomik kaynaklara sahip olan Kafkasya, daha ziyade madencilik, tarım ve hayvan ürünleri bakımından kendine yeterli olduktan başka, dışarıya da satmaktaydı. Kafkas sıradağlarının kuzeyinden ve güneyinden geçen tarihî ticaret yolları bu ülke mallarının değerlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Tüccarların güney-kuzey istikametinde, takip ettikleri yol Derbend üzerinden ve Hazar Denizi'nin batı kıyılarından geçiyordu [39].

Kırım ile Kafkasya'nın ekonomik kaynakları, ticaretinin tarih içindeki gelişimi, nüfus yapısı, kültür ve medeniyet alanındaki ürünlerinin günümüze etkileri, ayrı araştırma konuları olacak niteliktedir. Bununla birlikte elde edilen bilgiler gösteriyor ki, hem Kırım'ın, hem de Kafkasya'nın jeopolitik konumu, bölgedeki kuvvetlerin birbirleriyle mücadelelerinde ihmâl edilmeyecek derecede mühimdir. Geniş Kıpçak stepleri ile Slav memleketlerinin Karadeniz'e ve Akdeniz havzasına açılmasının tek yolu Kırım'ın elde tutulmasına bağlıdır. Kırım, böyle bir amaç için müstesna bir üs olabilecek niteliklere sahiptir. Aynı şekilde Kafkasya da, İran, Anadolu ve Mezopotamya'ya geçişi engelleyen bir set halindedir. Yani güneyin verimli "*hilâl*"ine, ancak stratejik geçitler kontrol edilerek ulaşılabilirdi. Bölge coğrafyası üzerinde yapılan büyük mücadelenin temelinde, böyle bir "*stratejik avantaj*" sağlama düşüncesi yatmaktadır.

Öte yandan bu bölgelerde yaşayanların etnik ve kültürel yapıları, daha sonra göç edecekleri Osmanlı Devleti'ndeki halk ile küçümsenmeyecek farklılıklar taşımaktaydı. Her ne kadar Kırımlıların din, inanış ve gelenekleri ile Anadolu halkının anlayışları arasında, "*kabile aristokrasisinin Kırım'da yaygın oluşu*" dışında önemli bir çelişki yoksa da, aynı kanaati

[37] Kırım'ın ticarî ehemmiyeti için bkz. Gözaydın, *A.g.e.*, s. 46-47; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı İmparatorluğu Himayesinde Yükselişi*, Ankara, 1989, s. 92-95; Özalp Gökbilgin, "Bazı Arşiv Belgelerine göre Osmanlı-Rus Ticareti ve İstanbul-Moskova Güzergahı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı 5 (Erzurum 1974), s. 177-185.

[38] Bıjışkyan, *A.g.e.*, s. 88-102; Fisher, *A.g.e.*, s. 28-29.

[39] Kafkasya ticareti hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1978; Bölgenin ekonomik kaynakları için de bkz. Erel, *A.g.e.*, s. 233-240; Hızal, *A.g.e.*, s. 18-22, Baj, *A.g.e.*, 143 v.d. Rusya'nın bütün Kafkasya'ya hakim olduğu dönemde Kafkasya'dan geçmekte olan ticaret yollarını canlandırmaya çalıştığını görüyoruz. Trabzon-Tebriz yoluna alternatif olmak üzere Poti-Tiflis-Tebriz yolunu devreye sokmaya çalıştığına dair bkz. Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Trabzan Araştırmaları-I*, Trabzon, 1994, s. 110.

Kafkasyalılar için söyleyemeyiz. Kafkasya'dan gelen Türkleri hariç tutacak olursak, onlar arasında "*halkın sınıflara ayrılması*" keyfiyeti önemli bir aykırılık idi. Bu arada halk arasında birtakım putperest gelenek ve inanışların sürmesi, Osmanlı Devleti'ndeki İslâm ahali ile çatışma konusu olacak özellikteydi. Bilhassa kölelik ve cariyelik ile ilgili anlayışla, Osmanlıların yadırgayacağı derecede "*kabilecilik güdülmesi*" meselesi dikkat çekici bir farklılıktı. Kabileciliğe bağlı olarak, Kafkas kavimlerinin, bütün kavim ve kabileleri eşit tutan, kanun hakimiyet ve otoritesine dayanan bir devlet anlayışını kolay kabul etmedikleri de, daha Kafkasya'daki *Müridizm* hareketi sırasında meydana gelen bazı hadiselerden anlaşılmaktadır. Aynı problemin Osmanlı Devleti'nde de söz konusu olacağını ileride göreceğiz.

Bütün bunların yanında Kafkas kavimlerinin ve Kırım Tatarlarının cesaret, yiğitlik, sıkıntılara dayanma iradesi gibi meziyetlerinin üstünlüğü konusunda kaynaklarda her hangi bir ihtilâf mevcut değildir.

B - Kırım ve Kafkasya'nın Tarihçesi

Tarih boyunca bu bölge üzerinde büyük devletler arasındaki hakimiyet mücadelesinin hiç eksilmediğini görüyoruz. İlkçağlarda Romalıların-Perslerin-İskitlerin yerini Ortaçağlarda Bizanslılar-Sasanîler-Hazarlar almışlardı. Bu mücadeleler sırasında genellikle Kafkas Dağlarının sınır teşkil ettiğini görüyoruz. Nitekim Hazarlar, Güney Kafkasya'da önemli bir sonuç elde edemezken, Sasanîler de benzer bir duruma Kuzey Kafkasya'da maruz kalıyorlardı. Hatta Sasanîlerin yerine geçen Müslümanlar da başka coğrafi alanlarda kaydettikleri olağanüstü başarıyı burada gerçekleştiremediler. Emevî kumandanı *Mervan b. Muhammed el-Cezîre*'nin, 737 yılında Hazarları mağlup edip başkent *el-Beyda*'ya kadar ilerlemesine rağmen burası, İslâm hakimiyetine, meselâ İran ölçüsünde sokulamadı. Bununla birlikte Güney Kafkasya'da İslâm nüfuzu tesis edilmiş, buraya gönderilen Emevî ve sonra da Abbasî valileri zamanla kendi sülâlelerine dayalı yönetimler kurmuşlardı. Bu sülâleler halifenin ruhanî liderliğini tanımakla birlikte siyasî bakımdan tamamen bağımsız idiler.

Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, gerekse Moğolların hakimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla tesir yapan siyasî faaliyetlerdir. Kırım üzerinde ise Moğollar ile onlardan önce bölgeye gelen Hazarlar, Kıpçaklar ve Kumanlar gibi Türk toplulukları etkili olmuşlardı. Özellikle *Cengiz Han*'ın büyük oğlu *Cuci Han*'ın soyundan gelenlerin başında bulundukları Altınordu Devleti, Kırım ile Kuzey Kafkasya'yı doğrudan yönetmiş, Güney Kafkasya ile de yakından alakadar olmuştu. Altınordu Devleti'nin gücü sayesinde Rusların güneye inmesi engellendiği gibi, üstelik onlar üzerinde hakimiyet tesis edilmişti. Fakat *Timur*'un, *Altınordu Han'ı Toktamış*'ı *Kundurça* (1391) ve *Terek* (1395) muharebelerinde bozguna uğrat-

ması ve çok geçmeden de bu devletin *Kırım*, *Kazan*, *Astarhan*, *Nogay* ve *Sibir* hanlıklarına bölünmesine sebep olması, Türk dünyasından çok Rusya'nın işine yaradı. Nitekim Rus prensleri ancak bu hadiseden sonra derlenip toparlanma, hatta Türk saldırılarına karşı koyma ve nihayet mukabil saldırılara geçebilme gücünü elde edebildiler.

Rusların işini kolaylaştıran husus, hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleleri neticesinde zayıflamaları idi. Hanlar arasındaki husumet o derece şiddetliydi, ki hanlardan biri Ruslar üzerine sefere çıktığında diğeri onu arkadan vurmaktan çekinmiyordu[40]. En güçlü hanlık olan Kırım Hanlığı'nın takip ettiği, "*Altınordu Devleti'ni yeniden tesis etme düşüncesi*" ise, hanlığın uyguladığı politikalar ile gerçekleştirilebilecek bir ideal değildi[41]. Hanlar kendilerini Rus Knezlerinin efendisi saymakta ve o sıfatla Moskova Knezlerine yukarıdan bakmaktaydılar. İşte bu tavır ve muamelenin icabı olarak da, Moskova Knezi, Kırım'a "*tış*" *(hediye)*" göndermeğe mecbur sayılıyordu. Han'a, aile efrâdına ve Kırım mirzalarının her birine hangi çeşitten ve ne sayıda kürk gönderileceğine dair defterler tanzim edilir ve Moskova Hükümeti de, bu defterlerde ne yazılı ise ona göre gönderirdi. Öte yandan zaman zaman yapılan, çapul ve ganimet elde etme düşüncesi güdülen akınlarla Ruslar baskı altında tutuluyorlardı. Ruslar, büyük bir âfet saydıkları bu saldırılardan kurtulabilmek için vergi vermekten başka çare bulamıyorlardı. Akınlardan sonra elde edilen esirler *Kefe*, *Suğdak* veya *Azak* gibi şehirlerde köle diye satılırlardı[42].

Tamamiyle maddî menfaat teminine dayanan bu politika Moskova Knezliği'nin güçlenmesini önleyecek nitelikte değildi. Geçmişte Rus derebeylerini, sırf vergi toplamakta yardımcı oldukları için koruyan Altınordu Devleti, böylece derebeylerin halk üzerinde tartışılmaz otoriteler haline gelmelerine katkıda bulunmuşlardı. Benzer politikalar Kırım Hanlığı tarafından da takip edilince, bu Rus derebeyleri zamanla teşkilâtlandılar ve hanlıklar arasındaki mücadelelerden yararlanarak tesirli bir siyasî güç haline geldiler. Artık her Tatar akınının arkasından Rus prenslerinin birleşme teşebbüs ve istekleri daha da artıyordu[43].

Kırım hanlarının Rusya'ya karşı sistemli bir "*devlet siyaseti*" olmayışından faydalanan Moskova, hediyelerle onları oyalayıp diğer taraftan

[40] Meselâ Toktamış Han'ın oğlu Seyyid Ahmed, 1457 yılında Moskova'ya yaptığı sefer sırasında, Moskova ve Litvanya prenslerinin yanında yer alan Kırım Hanı Hacı Giray'ın orduları tarafından arkadan vurulmuştu. Yakubovskiy, *A.g.e.*, s. 309-310.

[41] Kırım Hanlığı'nın politik yapısı, ekonomisi, kültürü ve Doğu Avrupa siyasetindeki rolü için bkz. Fisher, *A.g.e.*, s. 17-47.

[42] Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, s. 10-11; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 251-254.

[43] Yakubovskiy, *A.g.e.*, s. 176 v.d.; Akves Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1987, s. 157-159.

Slavları birleştirmeye çalışıyordu. Aynı zamanda Osmanlı Devleti de, bölgedeki politikaların belirlenmesini tamamen hanlara terk etmek suretiyle burayla ilgilenmemişler, hatta Rusları küçümsemişlerdi. Rus tehlikesi kendini açıkça belli edince, artık geç kalınmıştı. Çünkü kendi haline bırakılan ve rahatça büyüme imkânı sağlanan Rusya, *III. İvan* (1462-1505)'dan sonra ve bilhassa *IV. İvan* (Korkunç İvan, 1533-1584) zamanında Batı Avrupa'dan aldığı ateşli silahlarla kuvvetli bir ordu sahibi olmuştu. Ayrıca Kırım akınlarına karşı da son derece kuvvetli savunma hatları kurulmuştu. Kazan'ın zaptından önce, *Nizniy-Novgorod*'dan *Serpuchov*'a, oradan da *Tula* ve *Kozel'sk* şehirlerine kadar uzanan bir müdafaa hattı yaptırılmıştı. Bu hat yer yer müstahkem noktalar, karakollar, hendekler ve toprak tabyalardan ibaretti. Ormanlık sahada da kalın ağaç kütüklerinden manialar vücuda getirilirdi. *Oka* nehrinin güneyinde, *Ryazan*'dan *Kozel'sk* şehrine kadar ikinci bir hat yapılmıştı. Sonraları *Alatır* şehrinden *Novgorod-Severesk*'e giden üçüncü bir hat inşâ edildi[44]. Başlangıçta bu hatlar Kırımlıları durdurmadıysa da, gittikçe Ruslar üstünlüğü ele geçirmeye başladılar.

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yeni bir siyasî güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği, bölge siyasî dengesini değiştirebilecek bir konuma ulaşmıştı. 1547'de "*Moskofların Çarı*" ünvanını alan IV. İvan, Türk hanlıklarının bölünmüşlüğünden faydalanmasını bildi. Kazan'daki iç mücadeleler, buranın coğrafî konumu sebebiyle hücumlara kolayca maruz kalması ve diğer Türk devletlerinden yardım alamamasından dolayı Rusların, güneye doğru yayılışlarının ilk kurbanı oldu. *İvan* yaptığı dördüncü sefer sonucunda *Kazan'ı* zaptetti (2 Ekim 1552). Ruslar, Kazan'da eşine ender rastlanır bir katliâm yaptılar. Çok sayıda insan öldürüldü ve esir edildi. Ayrıca Kazan'ın maddî ve manevî eserlerinden hiç bir şey bırakılmadı[45].

Kazan Hanlığı'nın coğrafî konumu, tabiî servet ve topraklarının çok münbit ve ticaret münasebetleri için çok elverişli olmasına karşılık, müdafaası bakımından o derecede elverişsiz idi. *İdil* ve *Kama* nehirleri kendi başlarına birer tehlike teşkil ediyorlardı. Bu nehirlerde dolaşan Rus nehir korsanları hanlığı her an tehdit eder durumdaydılar. Öte yandan Kazan'ın Moskova'ya karşı korunabilmesi için bazı nehir ve ormanlar dışında önemli bir tabiî engel mevcut değildi. Üstelik burası kendisine yardım edebilecek İslâm devletlerinden oldukça uzaktı. Devrin güçlü

[44] Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 252-254.

[45] Rusların Kazan'ı ele geçirmek için çeyrek asır süreyle yaptıkları entrikalar hakkında bkz. *A.g.e.*, s. 173-190. Rusların eline geçtikten sonra Kazan'da yapılan kurtuluş mücadeleleri için de Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988, s. 36 v.d.

devleti olan Osmanlılar ise burası ile pek ilgilenmemişler, gittikçe kuvvetlenen Ruslara karşı Kazan yalnız bırakılmıştı.

Kazan Hanlığı'nın düşmesi, hem Rus hem de Türk ülkeleri açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmekteydi. Zira Ruslar *İdil* (Volga) nehrinin yukarı kesimini ele geçirip *Astarhan*'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Bu tarihten itibaren Rusya, "*çok milletli bir devlet*" olmaya başlamıştır[46].

Kazan'ı kurtarmaya çalışan *Kırım Hanı Devlet Giray*'ın gayretleri sonuç vermediği gibi, 1556 yılı sonunda Astarhan da Rusların eline geçti. Rusları sevince boğan bu başarı ile Rusya tarihinde yeni bir devir başlamış oluyordu[47]. Astarhan'ın zaptı, bir bakıma Rusya'nın, İdil'i ele geçirmenin ilk meyvalarını toplaması oldu. Bu nehrin Rus ekonomisindeki yeri gün geçtikçe daha fazla değer kazanmaya başladığı gibi, bu devletin Hazar Denizi'ne açılmasına da bir vesile oldu. Tarihî "*İpek Yolu*"nun bir bölümü Moskova'nın eline geçti. Bölgedeki Türk varlığının arasına sokulan Rusya, Hazar kıyılarına ulaşarak yavaş yavaş Ortadoğu tarihinde etkinliğini hissettirmeye başladı. Şimdi artık Rusya bir imparatorluk niteliğindeydi. Öte yandan Kazan ile Astarhan'ın işgali sadece Rus İmparatorluğu'nun başlangıcı olmayıp aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ni tehdit eden "*Rus Meselesi*"nin de başlangıcıydı[48]. Nitekim bundan sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin en mühim dış problemleri ya doğrudan doğruya Rusya ile ya da Rusya'nın el altından desteklediği unsurlarla ilgiliydi.

Bir Sovyet yorumcunun dediği gibi, XVI. yüzyıldan itibaren "*Rusya'nın stratejik önemi haiz Hazar Denizi kıyılarında yerleşmesi, Kafkasya ve Orta Asya'nın feodal devletleri üzerindeki Rus himayesi, o sıralarda Rusya Devleti için bir vazife sayılmıştı. Bu vazifenin yerine getirilmesi için Rusya'nın Hazar Denizi kıyılarına çıkması büyük bir önem kazanıyordu.*"[49]

Rusya'nın bu şekilde Kırım Hanlığı'nı doğudan kuşatıp Kafkasya'yı da tehdit ettiği sıralarda, Güney Kafkasya üzerinde Osmanlı-İran mücadelesi bütün şiddetiyle hüküm sürmekteydi. *Timur*'dan sonra Güney Kafkasya arazisi yerli hanedanlar ile buraya hakim olmaya çalışan Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve nihayet Osmanlılar arasında sık sık el değiştirmişti. Özellikle XV. yüzyıl ortalarından itibaren Güney Kafkasya ile yakından ilgilenen Osmanlı hükümdarları, Safevîlerle uzun

[46] Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 198-199.

[47] Kazan ve Astarhan'ın zaptına büyük değer veren IV. İvan, resmî yazışmalarda tarih olarak bu olayları esas alıyordu. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 154.

[48] Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 3.

[49] Süleyman Tekiner, "Azerbaycan Türkleri", *Dergi*, XVI. C., Sayı 60 (Münih, 1970), s. 6.

süreli mücadelelere girişmişlerdi[50]. Bölgedeki *Sünni Müslümanlar*, "*Halife*" sıfatını taşıyan Osmanlı Padişahı'na bağlanırken *Şiîler*, İran'ın yanında yer alıyor, *Gürcüler* ise başlangıçta Osmanlı himayesini tercih ediyorlardı. Ancak Rusya'nın bölgede ağırlığını hissettirmeye başladığı bu sıralarda halk Osmanlı-İran savaşlarının sürekliliğinden bıkmış halde idiler. Öte yandan bölgedeki hanların da birbirleriyle mücadeleleri bitmek bilmiyordu.

C - Kafkasya Üzerindeki Rus Tehdidi ve Kırım'ın İşgali

Rusya, başlangıçta, Osmanlı hakimiyetindeki Kırım Hanlığı'na dokunmamakla birlikte Kafkas kabilelerinden bazılarını kendi tarafına çekerek, Kırım'ı arkadan tehdit etmekteydi. Bazı Çerkes, Nogay, Çeçen beyleri *IV. İvan*'ın yüksek hakimiyetini tanımışlar, hatta bunların bir kısmı atalarının dinini terkederek Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. Elde ettikleriyle yetinmek niyetinde olmayan Rus Çarı, Çerkeslerden daha fazla faydalanmak için onların iç mücadelelerinden yararlandı. Nitekim *Kabartay Prensi Temrük* (Temir-goka) rakiplerine karşı *İvan*'ın dostluğunu temin etmeye çalıştı. O, itaat ve sadakatinin ifadesi olarak bir oğlunu Moskova'ya rehin olarak vermiş, kızını da Çar ile evlendirmişti. 20 Ağustos 1561 tarihindeki bu evlilikten sonra Kabartay Prensi, Rus tüccarlarının güvenliklerini garanti ediyor, *Terek* boyunda bir kale yapılmasına razı oluyordu. Çar ise ona askerî yardımda bulunacaktı[51].

Rus Çarı, Kabartay sarayındaki temsilcisine takip etmesi gereken hareket tarzını şu talimat ile belirtmiştir, ki Rusların ileriye yönelik düşüncelerini ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir: "*Kafkas milletleri birleştikleri takdirde, Moskova aleyhine dönebilirler. Bu sebepten dolayı Çar'ın, Tarku şehrini emniyet altına alması için Kabartay prensleri arasında ayrılık yaratmak, onların aralarını bozmak lâzımdır.*"[52] Böylece *Terek* boyunda inşâ ettirdikleri kaleleri, sırf Çerkesleri Türk ve Tatar saldırılarından korumak maksadıyla kullanacaklarını söyleyen Ruslar[53], gerçekte Kafkasya'ya yönelen tehditlerinin bir basamağı olarak buraları elde ediyorlardı. Bu sıralarda Rusların, Kafkasya'ya askerî heyetler göndermesi, burası ile ilgisinin geçici olmadığını göstermekteydi[54].

[50] Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki ileri harekâtı için bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1976; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul, 1962; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II-IV. C., Ankara, 1975-1978; Gökçe, *A.g.e.*, s. 22-34.

[51] Vassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, Istanbul, 1967, s. 15-16; Şora Noghumuka, *Çerkes Tarihi*, Çev. Vasfi Güsar, İstanbul, 1974, s. 131-132'de Kabartay Prensi'nin Hıristiyan olduğu bunun ittifakın yapılmasına etki ettiği kayıtlıdır.

[52] Cabağı, *A.g.e.*, s. 16.

[53] Noghumuka, *A.g.e.*, s. 147-148.

[54] Ramazan Karça, "Simâlî Kafkasya'da Tehcir ve Katliâm", *Dergi*, II. C., Sayı 5 (Münih, 1956), s. 38.

Rus yayılışının kaydettiği merhaleyi gören Osmanlı Devleti, o zamana kadar ihmâl ettiği Kuzey Kafkasya ile daha yakından ilgilenmek mecburiyetini hissetti. Rus tehdidini ortadan kaldırmak, Türkistan ve Kuzey Kafkasya hacılarına Rusların engel olmasını önlemek, İran'a karşı Türkistan'daki hanlarla birlikte hareket etmek gibi amaçlarla, kuzeye sefer yapmak için hazırlıklara girişildi. Çerkes kaynaklarına göre bu seferin bir diğer sebebi de *"Osmanlı Padişahı'nın Çerkesleri hakimiyet altına alıp müslümanlığı yaymak"* istemeseydi[55]. Büyük ümitlerle yapılan *"Astarhan Seferi"* (1569); Kırım Hanı'nın ilgisizliği, hatta buralara yayılacak olan Osmanlı hakimiyetinin kendisine zararı olacağını düşünerek teşebbüsü önceden Rusya'ya bildirmesi, bu sırada Osmanlıların Kıbrıs seferiyle meşgul olması, mevsimin sonbahara rastlaması gibi sebepler yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. *"Don-Volga Kanalı"*da epeyce kazılmış olduğu halde yarıda bırakıldı[56].

Bu tarihten sonra Rus politikası Batı Sibirya ile Kafkasya'ya yöneldiğinden Kırım ikinci plana düşmüş, Kırım kuvvetlerinin akınları ise geçici sonuçlar doğurmaktan öteye gidememiştir. Buna karşılık Rusya bölgedeki olaylara müdahale edebilen, hatta Güney Kafkasya'daki Hıristiyanlardan bazılarının kurtarıcı olarak gördükleri bir devlet olmaya başlamıştı. Meselâ Gürcülerden *Kakheti Prensi Aleksandr*, 28 Eylül 1587 tarihinde yaptığı gizli bir anlaşma ile Moskova'nın himayesine girmiş[57], XVII. yüzyıl başlarında Rus Çarları ile Gürcü Kralları arasında onyedi büyükelçi teati edilmiş ve bunun yanında çok sayıda temas gerçekleştirilmiştir[58].

XVII. yüzyıl boyunca Rusya'nın Kafkasya politikasında önemli bir değişiklik olmadı. Bu yüzyıl, daha ziyade Rusya'nın ilerideki büyük hamlesine zemin hazırlamakla geçti. Ancak Kafkaslılar da Rusya'nın gerçek amacını anladıklarından gittikçe daha şiddetli tepkiler göstermeye başladılar. *Tarku* (1595), *Şetkale* (1604), *Terek* (1604) muharebeleri buna misâl olarak zikredilebilir[59]. Öte yandan Osmanlı Devleti, İran ile yap-

[55] Türk kaynaklarında bu seferin arefesinde Çerkeslerin, Nogayların ve Kazanlıların yardımcı olacaklarına dair haberler gönderdikleri yazılı ise de, Noghumuka, *A.g.e.*, s. 146-147'de Osmanlı ordusu geri çekilirken Çerkeslerin arkadan saldırıp kayıp verdirdikleri ifade olunmaktadır. En azından bazı Çerkes kabilelerinin Osmanlılara karşı tavır takındıkları anlaşılmaktadır.

[56] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşe'i ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, *Belleten*, Sayı 46, (Ankara, Nisan 1948), s. 349-402 ve Muzaffer Ürekli, "Rus Yayılmasının Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya" *Kafkas Araştırmaları-I*, İstanbul, 1988, s. 15-24.

[57] Cabağı, *A.g.e.*, s. 17.

[58] Hanze, *Kafkasya'da Ateş ve Kılıç*, s. 3.

[59] Berkok, *A.g.e.*, s. 343-346.

tığı uzun savaşlardan dolayı yıpranmış, Gürcistan ve Azerbaycan toprakları bu savaşlar sırasında sık sık el değiştirmiş, meydana gelen istikrarsızlık bölgenin ekonomik ve siyasî dengesini bozmuştu.

Yıllar süren Osmanlı-İran mücadelesinin iki devlet üzerindeki tahribatından, yaptırdığı reformlarla Rusya'yı dünya çapında bir devlet haline getiren *Çar I. Petro* yararlanmak istedi. Çar, İran ve Orta Asya üzerinden *Hindistan*'a ulaşmak, ticarî gelişmeyi sağlamak ve ipek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynakları ile seyrek nüfuslu toprakları ele geçirmek arzusundaydı[60]. Fakat onun için hepsinden önemlisi *Transkafkasya* geçitlerinin stratejik konumuydu. Ancak buralar alındıktan sonra diğer hedeflere ulaşılabilirdi[61]. Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girdiği, İran'ın iç karışıklıklar içerisinde çalkalandığı bu sırada Transkafkasya üzerinde Rusya'nın gölgesi yükseliyordu.

Kafkasya'ya saldırmak için fırsat kollayan *Rus Çarı*, çok geçmeden gerekli bahaneyi elde etti. İran'ın Afgan meselesi ile uğraşmasından faydalanan Dağıstan kabilelerinden Lezgiler, İran tarafından kendilerine her sene verilen hediye ve surrelerini alamadıkları gerekçesiyle *Şirvan* ve *Revan* eyaletlerini yağmaladılar. Bu kargaşada Şirvan'ın merkezi olan Şemâhi'deki bazı Rus tüccarları da öldürülmüştü. Bunun üzerine bizzat sefere çıkan *I. Petro*, ordusunu karadan ve denizden harekete geçirdi (1722). O, *Derbend*, *Şemâhi* ve *Bakü*'ye gönderdiği beyannamelerde, seferin gerekçesini şu şekilde açıklıyordu: "*Rusya'nın Kafkasya ve İran hakkında fena niyeti yoktur; istilâ hırsı beslemiyoruz; maksadımız İran'ın meşru hükümdarını Afganlıların zulmünden kurtarmak, Ruslara zarar veren ve hakaret eden yağmacıları tedip etmekten ibarettir.*"[62]

[60] I. Petro, Rusya'nın Doğu siyasetini şöyle ifade ediyordu : "Mümkün olduğu kadar İstanbul'a ve Hindistan'a yaklaşmak, buralara hükmeden dünyanın hakimi olur, bu sebeple kâh Türklere kâh İran'a karşı mütemadi harpler yapmak, Karadeniz'de deniz inşaat tezgâhları vücuda getirmek, yavaş yavaş bu denizle Baltık Denizi'ni ele geçirmek, bunlar projenin tahakkukunu temin edecek iki noktadır. İran'ın inhitatını tezleştirmek, Basra Körfezi'ne kadar nüfuz etmek, mümkün olduğu takdirde Suriye üzerinde Şarkın eski ticaretini yeniden tesis etmek ve entrika merkezlerinden olan Hindistan'a kadar ilerlemek." Cabağı, *A.g.e.*, s. 22. Karl Marx da bir yazısında, Petro'nun varislerinin de aynı politikayı takip ettiğine temas ederek, Baltık Denizi'nin yılın yarısında denizciliğe elverişli olmadığını, öteki yarısında İngiliz saldırılarına açık olduğunu, bu yüzden Çar'ın "atalarının Akdeniz'e çıkma tasarılarını gerçekleştirmeye çalıştığını" vurgulamaktadır. Bkz. Marx-Engels, *Doğu Sorunu - Türkiye-*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, 1977, s. 101 (*New-york Daily Tribune*, No : 3844, Ağustos 1853).

[61] Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Tarihine Umumî Bir bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 1 (İstanbul, 1932), s. 4; Tadeusz Swıetochcvskı, *Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988, s. 21.

[62] Kadircan Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, İstanbul, 1942, s. 73.

Ruslar önemli bir direnişle karşılaşmadan Dağıstan'ı aşıp *Derbend* önlerine vardılar. Burada Çar'ı karşılayan memleketin ileri gelenleri ile mollalar şehrin anahtarını takdim ettiler (23 Ağustos 1722). Derbend gibi önemli bir mevkii ele geçiren Ruslar, *Bakü*'yü kuşattılar. Şirvan hakimi *Davut Han*, Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla onları Bakû önlerinde durdurdu. Fakat 12 Eylül 1723 tarihli antlaşma ile İran, 1724 tarihinde de İstanbul'da yapılan antlaşma ile Osmanlı Devleti, *Derbend* ve *Bakü* dahil olmak üzere Hazar Denizi'nin batı sahillerinin Rusya'ya terkedilmesini kabul ettiler. Böylece tarihinde ilk defa Azerbaycan'a giren Rusya, 1735 yılında *Nadir Şah* ile uğraşamayacağını anlayarak geri çekildi[63].

Aslında Osmanlı Devleti, Rusya'nın Azerbaycan taraflarına göz diktiğini görünce burayı tamamen hakimiyet altına almak ve Rus tehdidine karşı herhangi bir bölgeye süratle yardım göndermek amacıyla bazı hazırlıklar yapmış, meselâ Batum'un hemen kuzeyinde *Faş* Kalesini inşâ ettirmişti[64]. Ancak Rusları bölgeden uzaklaştıran *Nâdir Şah*, Osmanlıları da buraya sokmuyordu. Bununla birlikte Azerbaycan'ın yerli yöneticilerinin bir kısmı Osmanlı tarafında yer almışlar, *Nâdir Şah* ile yaptıkları mücadelelerde zaman zaman başarılar da kazanmışlardı[65].

Nâdir Şah 1747'de katledilince İran'da uzun süreli karışıklıklar baş gösterdi. Bundan faydalanan Azerîler, İran'dan ayrılarak kendi hanlıklarını kurdular[66]. Bu hanların çoğu Osmanlı Halifesi'ne bağlı ise de, Osmanlı Devleti'nin dış politikasındaki zaaf yüzünden burada Rusya'ya karşı bir cephe birliği kurulamadı. *Bâb-ı Âli* gelen yardım çağrılarına sadece vaad ve iltifâtlarla karşılık vermekten öteye gidemedi. Neticede aralarında derin husûmet bulunan hanların birbirleriyle mücadeleleri, istikbâlde Rusların yapacakları ileri harekâta karşı, Azerbaycan'ın savunmasız kalmasına yol açtı. Bunda Azerbaycan'da yerli, bağımsız devlet çerçevesinde bir birlik geleneğinin olmayışı en önemli etken olmuştu. Zira Azerbaycan tarihi boyunca hep merkezi başka bölgelerde olan devletler tarafından yönetilen bir eyâlet olmaktan öteye gidememişti.

Her ne kadar *Kubalı Feth Ali Han*, Azerbaycan'ın tümünü hakimiyeti altına alarak birliği başarmak, dolayısıyla müstakbel Rus ilerleyişine

[63] Bu seferin teferruatı için bkz. Cabağı, *A.g.e.*, s. 21-27; Gökçe, *A.g.e.*, s. 33-34; Swietochowski, *A.g.e.*, s. 21-22; İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilası ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları-I*, İstanbul, 1988, s. 25-27.

[64] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, I. C., s. 97.

[65] Zeki Velidî Togan, "Azerbaycan", *İA*, II. C., s. 114. Şirvan ve Dağıstan Hanı Surhay'ın oğlu Mehmet Han, 1742'de Nâdir Şah'ı yenmiş, İstanbul'da sevinçle karşılanan bu başarı üzerine, "Şah aklını kaybedince Kafkasya'ya hücum eder" sözü yayılmıştı. Gökçe, *A.g.e.*, s. 34.

[66] Bu hanlıklardan önemlileri Derbend, Bakü, Gence, Şeki, Şirvan, Karabağ, Talış ve İlisu hanlıklarıydı. Erel, *A.g.e.*, s. 109-111; Yüksel, *A.g.m.*, s. 30-33.

engel olmak istediyse de, çok geçmeden Rusya'nın Gürcistan üzerinden bölgeye girmesi *Feth Ali Han*'ın planlarını alt üst etti. Rusya gelecekteki etki alanı içerisinde güçlü bir devletin ortaya çıkmasını istemediğinden *Feth Ali*'nin yayılmacı siyasetine giderek artan bir ilgi gösterdi ve sonuçta Feth Ali ele geçirdiği yerleri Rus baskısı yüzünden terk etmek mecburiyetinde kaldı [67].

XVIII. yüzyılın ortasına doğru Kafkasya'daki geleneksel Osmanlı-İran mücadelesine Rusya da katılmaya başlamıştı. Artık *Romanov Rusyası*'nın yarı Avrupalı emperyalizmi, anarşik Kozak cemaatini [68], büyük Rus mujik gruplarını, hatta Almanları bölgeye yerleştirerek, hiyerarşik Çerkes kavimleri ile yağma ve baskınlarla geçinen Çeçenleri baskı altında tutmaya başlamıştı [69]. Üstelik dağların güneyindeki bazı Gürcü prensleri de Rusya'ya temâyül etmekteydiler.

Rusların, Kabartayları ele geçirerek merkezî Kafkasya'daki geçitler üzerinde sağladığı hakimiyeti yok etmek için, Osmanlı Devleti'nin 1768-1774 yıllarında gösterdiği gayretler sonuç vermedi. Çerkesler ile Çeçenleri Kafkas hattına gönderme çabaları başarıya ulaşamadı. Ruslar, *Daryal* geçidini ilk defa, hem de bir araba yolu inşâ ederek aştılar ve Gürcü İmareti Krallığı'nın başkenti olan *Kutayis* (Kutaisi)'i ele geçirdiler [70].

Bu savaşın asıl tehlikeli sonucu Kırım'ın bağımsızlığının tanınması oldu. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan "*Küçük Kaynarca Antlaşması*" ile Kırım sadece dinî bakımdan Halife'ye bağlı sayılıyor, siyasî bakımdan tamamen müstakil oluyordu [71]. Rusya'nın Kırım'a

[67] Swietochowskı, *A.g.e.*, s. 21.

[68] Slav ırkından olan ve Don-Ukrayna Kazakları diye bilinen bu topluluğun, Türk ırkından olan Kazaklar ile karışmasını önlemek için "Kozak" ismi kullanıldı.

[69] Allen, *A.g.e.*, s. 17.

[70] *Aynı eser*, s. 18.

[71] Küçük Kaynarca Antlaşması'nın üçüncü maddesinin tam metni şöyledir: "Kırım ve Bucak ve Yedisan ve Canıboyluk ve Yediçikül kabâil-i tevâif-i Tatar bil-cümle bieyy-i hal bilâ-istisnâ devleteyn tarafından serbestiyet ve ta'bîr-i taalluk-u müstakil ve vücûhla ecnebi bir devlete tâbi olmamak üzere itirâf ve kabul olunalar ve tevâif-i Tatar bil-cümle re'y ve ittifâklarıyla Âl-i Cengiz soyundan intihâb ve nasb olunan kendu hanları müstakil olan taht-ı hükümetlerinde olmağla bir zamanda düvel-i uhrâdan bir devlete ve hiç bir maddeye muhâsebe vermemek şartıyla âtîk kanûn ve âdetleri üzere merkûmları hükm ve gerek han-ı mumâileyhin intihâb ve nasbı husûsunda ve gerek umûr-u mahsûsa ve deruniye ve umûr-u devletlerine dair bir türlü Devlet-i Aliyemizle Rusya Devleti müdâhale içün hükümet-i hâriciye ve devletlerine dair bir müstakil devlet sâir müstakil düvel kendü kendüler memâliklerini tahkîm ederler gibi ve cenâb-ı bârîden gayri kimesneye tâbi olmamak üzere tâife-i merkûme itirâf ve kabul ve lâkin mezhebleri ehl-i İslâmdan olub zât-ı ma'delet-simât-ı şehriyârânem imâmü'l-mü'minîn ve halîfetü'l-muvahhidîn olduğuna binâen tâife-i merkûme akd olunan seebestiyet-i devlet ve memleketlerine halel getürmeyerek umûr-u diniyye ve mezhebiyyelerini taraf-ı hümâyûnum hakkına şerîat-ı İslâmiye muktezâsınca tanzîm edeler ve Rusya Devleti'ne

serbestlik verilmesini sağlamasının sebebi; burayı Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak, han seçimlerine müdahale ederek kendi taraftarını başa geçirmek, şayet karışıklık çıkarsa bölgeyi zapt etmek idi. Nitekim çok geçmeden Kırım'daki hanlık mücadeleleri yüzünden bu fırsatı ele geçiren Rusya, kendi desteğiyle han olan *Şahin Giray*'a karşı ülke çapında tepkiler ve protestolar doğunca burayı ilhâk ettiğini duyurdu (1783).

Aynı tarihte öteden beri Rusya'ya meyleden *Tiflis Kralı II. Heraklius* (Osmanlı kaynaklarında İrakli Han), 24 Haziran 1783 tarihinde *Gori* şehrinde topladığı bir meclisin tasvibi ile Rusya'nın himayesini istedi. Temmuz 1783'te iki taraf arasında antlaşma imzalandıktan sonra Kasım 1783 başlarında iki Rus nişancı taburu *Daryal Geçidi*'nden *Tiflis*'e girerek, bölgede Rus nüfuzunu temsil etmeye başladı[72].

Kırım Hanlığı'nın bu şekilde Rusların eline geçmesi, Osmanlı Devleti'nin bütün topraklarını, başta da Boğazlar ve İstanbul olmak üzere, Rus tehdidine maruz bıraktı. Böyle önemli bir konuma sahip olan Kırım'ın, Rusya'ya karşı korunabilmesi için Osmanlı Devleti'nin üzerine düşen görevleri yapmadığı yolunda kaynaklarda birtakım görüşler bulunmaktadır. Meselâ Ahmed Cevdet Paşa şunları kaydetmektedir: "*Ruslar'ın bu*

---

tahsîs olunan Kers (Kerç) ve Yenikale arazisi ve limanlarından mâdâ Kırım ve Kuban câniblerinde vâki istilâ olunan kasaba ve kılâ ve mesâkin arâzi ve Berda ve Konkuoru(?) ve Özü suyu nehrinin Aksu ve Turla nehirleri beyninde olan cemîi arâzi Leh memleketi hudûduna varınca tevâif-i merkûmeye istirdâd ve Özü kal'ası kadîmi ülkesiyle ke-l-evvel Devlet-i Aliyemin taht-ı tasarrufunda bâkî kala ve musâlahanın ahdnâmesi tekmîl-i mübâdelesinden sonra memâlik-i Tatariyeden Rusya Devleti cümle askerlerini ihrâc eylemesine taahhüd ile Kırım cezîresinde ve Kuban ve Taman cezîresinde vâki kılâ ve kasaba ve mesâkin ve sairleri hakkında cüz'î ve küllî her türlü istihkâktan Devlet-i Aliyemiz kezalik keff-i yedine taahhüd ede ve mahall-i merkûme fimâba'd muhâfaza-ı askerî veyahut başka asker irsâl eylemeye, memâlik-i mezkûreyi tevâif-i Tatar'a bu vech üzere Devlet-i Aliyemiz istirdâd edüb ve kimesneye tabi olmaksızın Rusya Devleti merkûmların hakîkat-ı müstakilâ-i hükümetlerinde ve serbestiyet-i mutlaka vech-i ma'mûlbih üzere eylediği gibi kezalik Devlet-i Aliyemiz taahhüd ede ki, kasaba ve kılâ ve arâzi ve mesken-i mezkûrlarında fimâba'd muhâfaza-ı askeri veyahut başka askeri veyahut başka bir nev' asker, başka sekban veyahut sair asker zümresinden her ne isimde ve ne gûne ba's ve tesyîr eylemeyüb cümle tevâif-i merkûmeye Rusya Devleti tarafından terk olunan serbestiyeti ve kimesneye tâbi olmaksızın istiklâlleri üzere Devlet-i Aliyemiz dahi terk ede." *Muâhedât Mecmûası*, III/1. C., İstanbul, 1296, s. 255-257

[72] Gürcistan, XVI. yüzyılda meydana gelen Osmanlı-Safevî mücadeleleri sırasında Kartliya, Kahetiya, İmeretiya ve Samtshe-Saatabağo krallıklarına bölünmüştü. Kartliya yani Tiflis Kralı II. Heraklius, Kartliya ile Kahetiye'yi birleştirip Rus hakimiyetine sokarken İmeretiya ve Batı Gürcistan Osmanlı hakimiyetinde kalmaya devam etti. Böylece Rus-İslâm mücadelelerinde Tiflis, Rusya'nın ileri karakolu durumuna geldi. Mirza Bala, "Gürcistan", *IA*, IV. C., s. 841-842. Rusya-Gürcistan ittifak antlaşmasının metni için bkz. Gökçe, *A.g.e.*, s. 75-77. II. Heraklius'u izleyen İmeretiyalı I. Salamon ile Tarku hakimi Murtaza da daha sonra Rusya'nın himayesine gireceklerdi, Swietohowskı, *A.g.e.*, s. 22.

kadar büyük bir devlet teşkil edip de dünyanın başına belâ olacaklarını kim hatıra getirirdi. Yoksa ol vakit Devlet-i Aliyye'ye göre Kazan ve Ejderhan (Astarhan) eyaletlerinin Rusyalu'dan ahz ve istirdâdı emr-i sehl iken şayed ki bu iki eyâletle Kırım hükümeti kesb-i kuvvet ve Tatarların satveti avdet eder ve bazı a'dâ tarafından millet-i İslâmiyye beynine tefrika düşürmek gareziyle Kırım hanları dâiye-i istiklâle düşürülür vahimesine ve ol evanda Sultan Süleyman'ın himmeti Almanya cânibine masruf olmaktan nâşi Rusya tarafına ehemmiyet verilmemiş olmasına mebni bu husûsta ığmâz edilmiş olması zann-ı kavi idi."[73] Demek ki Osmanlı Devleti'nin Kırım'a karşı takip ettiği siyasetin ana hedefi Osmanlı menfaatlerini korumak idi. Gerçekten de devlet Kırım Hanlığı'nın fazla kuvvetlenmemesi için mahdut miktarda asker beslemesine ve ateşli silah temin etmesine izin veriyordu. Bundan dolayı modern Rus ordularına karşı Kırım'ın kendisini savunması imkânsızdı. Hatta Osmanlı Devleti bile Kırım'ı savunmada başarıya ulaşamadı[74].

Ruslar II. Katerina zamanında Kafkasya'da ilerlemeyi bir millî politika haline getirmişlerdi. Bu sırada Osmanlı hakimiyetinden uzaklaştırılan *Kabartay* bölgesi Rus ilerleyişine hedef olmuştu. Buralarda çok sayıda kaleler inşa edildi. Rus kaleleri ile müstahkem *Kozak* köyleri hattı *Mozdok-Stavropol* üzerinden Azak Denizi'ne kadar uzanıyordu. Ruslar ilerledikçe bu "*kaleler hattı*"nı da güneye doğru kaydırıyorlardı. XVIII. yüzyılın sonlarında Ruslar, Kuzey Kafkasya'da ele geçirdikleri topraklara, daha önce *Dinyeper Nehri* boyundaki köyleri tahrip edilen Ukraynalıların bir kısmını getirip yerleştirdiler[75].

Potemkin'in 1784'te Tiflis'i ziyaretinden sonra Kuzey Kafkasya'da kurulan ve adı "*Kafkasların Hükümdarı*" anlamına gelen *Vladikafkas* şehrinin tesis edilmesi, Rusların gelecekteki emellerinin açık bir ifadesiydi: "*Tüm Kafkasları ele geçirmek.*"[76]

Öte yandan Rusya, diplomatik yollarla da bölgede yeni üstünlükler elde ediyordu. Moskova Hükümeti, "*Küçük Kaynarca Antlaşması*" ile, kendisine Kuzey Kafkasya'nın merkezî bölgelerini işgal etmek için "*hukukî bir temel*" oluşturma imkânını sağlamıştı[77]. Bu antlaşma hükümlerine göre Osmanlı Devleti, Kabartay bölgesinin Kırım Hanlığı'na dahil bulunduğunu kabul ediyordu. Kırım, Rusya'ya ilhâk edildikten sonra ise

[73] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I.C., s. 91-92.

[74] Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 303.

[75] Baytugan, *A.g.m.*, s. 5; Allen, *A.g.e.*, s. 18. Ayrıca bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 34-37.

[76] P. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 4.

[77] Küçük Kaynarca Antlaşması "21. Madde-İki Kabartalar yani Büyük Kabarta ve Küçük Kabarta Tatar taifesiyle vâki civariyetlerinden nâşi Kırım hanlarıyla taallukları olmağla Rusya Devleti'ne tahsîs olunmaları maddesi Kırım hanlarının ve meşveretinin ve Tatarbaşılarının idaresine ihâle oluna." *Muâhedât Mecmûası*, III/1. C., s. 267.

Çarlık yönetimi Kuzey Kafkaslıları "*kanunî iktidar*"a karşı baş kaldıran "*asîler*" gibi görmeğe başladı. Bu formül yalnız Kabartayları değil, Rus hükümeti tarafından Kabartay'a bağlı bulundukları ilan edilen, komşu kabileleri de kapsamaktaydı.

Ç - Kırım'ın Kaybedilmesinden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası

Kırım ve Gürcistan'ın bu şekilde Rus hakimiyeti altına girmesi, Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik yayılma politikasının yeni bir aşamasıydı. Zira, Kırım'ın işgali ile Kafkasya'nın batı sahilleri daimî bir tehdit altına girmiş oluyordu. Ayrıca Kırım'a ait olduğu gerekçesiyle Taman Yarımadası'nı Rusya ilhâk edince, Kafkasya'nın ana toprağına sokulduğu gibi, Gürcistan'ın hakimiyeti altına alınması ve Daryal Geçidi'nin Rus kontrolüne girmesi ile tam ortadan ve güneyden Kafkas toprakları kuşatılmıştı. Bu durumun yarattığı büyük tehlikenin farkında olan mahalli Kafkas hükümetleri, Gürcistan'a, daha doğrusu Tiflis Hükümeti'ne büyük tepki göstermiş, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan hanları her fırsatta Tiflis üzerine akınlar yaparak cezalandırma yolunu seçmişlerdi. Fakat bu akınlar, Tiflis'i Moskova'ya yaklaştırmaktan başka bir işe yaramadı[78].

Bütün bu gelişmelerin olduğu sırada, Osmanlı Devleti de Kafkasya ile ilgili eski politikasını hatalı ve yetersiz bulduğundan, doğu hudutları için büyük önem taşıyan Kafkasya'da dikkatini yoğunlaştırdı. Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarını muhafaza etmek üzere, Çerkesistan'ın bir serhat ülkesi haline konulması düşünüldü. *Küçük Kaynarca Antlaşması*'ndan sonra Çerkesistan sahillerini gezen *Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa* ile *Canikli Ali Paşa*, verdikleri raporda[79]; Çerkeslerin, medenîleştirilerek devlete bağlı hale getirilebilecekleri, bu suretle kuzeyden gelecek istilânın önüne geçileceği, bundan başka, elden çıkan Kırım limanları yerine bu sahillerin ikâme edilebileceğini ileri sürdüler. Bu mutalâaları doğru bulan *Bâb-ı Âli*, Çerkeslerden icabında seksen bin kişilik bir kuvvet çıkarılabileceğini tahmin ederek, burada İslâmiyetin neşri, halkın putperest geleneklerden uzaklaştırılması için faaliyete geçti. Bu vazife muharebelerdeki hizmeti, dindârlığı ve temiz ahlâkı ile meşhur olan *Ferah Ali Paşa*'ya verildi. 1781'de *Soğucak* muhafızlığına tayin edilen *Ferah Ali Paşa*, Çerkesler üzerinde olumlu bir etki bıraktı. Onları Osmanlı kültürüne intibak noktasında başarılar kazandığı gibi buralarda imar

[78] Bu akınları Osmanlı Devleti de desteklemiş olup bu konuda sınır valilerine sık sık fermanlar gönderilmekteydi. Sema Işıktan, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Dvleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", *Kafkas Araştırmaları-I*, İstanbul, 1988, s. 34.

[79] Bala, "Çerkesler", s. 381-382.

faaliyetlerine de girişti. Soğucak başta olmak üzere *Gelencik* limanı ile *Anapa* yeniden tesis edildi.

Osmanlı Devleti'nin Çerkesistan ile ilgisini *Ahmed Cevdet Paşa* şu şekilde ifade etmektedir: "*Kırım hanlığı istiklâl suretiyle Devlet-i Aliyye'den munfasıl oldukta led'el-icâb tevâif-i Çerâkise'den asker celb ve istihdam etmek üzere Devlet-i Aliyye nazar-ı ihtimâmını Çerkesistan'a ihâle etmeğe mecbur olduğundan ahâlisine din-i İslâm telkin olunup refte refte bu tarafların kâffe-i ahâlisi putperestlikten geçerek kavi müslüman olmuşlardır.*" [80]

Osmanlı devlet görevlilerinin yaptıkları çalışmalar neticesinde Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslâmiyet yayıldı. *Soğucak* Valiliği'nin (daha sonra Anapa) teşkili ile buralardaki kabilelerin merkeze bağlanmaları temin edildi. Böylece Kırım limanlarının yerine Çerkesistan limanlarının geçmesi bir ölçüde sağlandı ve maruz kalınan kayıp nisbeten de olsa telâfi edilebildi. Diğer taraftan Rus ilerleyişinin verdiği tedirginlik, Çerkesler ile Dağıstanlılar arasında yayıldıkça Osmanlı Devleti'nin nüfuzu da artıyordu. Fakat *Ferah Ali Paşa*'nın ölümünden sonra (1785), yerine geçenlerin işin önemini anlayamamaları yüzünden çalışmalar gevşetildi. Bundan da hem Osmanlı Devleti hem de bölge halki zarar gördü. *Bâb-ı Âli*, Dağıstan ve Azerbaycan hanları ile Çerkes kabilelerini kendi tarafında tutmak için, çoğunlukla, bunlara birtakım teşrifât ve hediyeler göndermek yolunu tercih etmekteydi. Özellikle savaş yıllarında bu durum çok belirgin idi [81]. Ancak hanların birbirleriyle yaptıkları mücadeleler, zaman zaman Osmanlı Devleti'ne verdikleri sözleri yerine getirmemeleri, ümit edilen başarıların sağlanmasını engelliyordu [82]. Bunun yanında Rusların yoğun faaliyetleri Çerkeslerin, Kalmukların ve Nogayların birleşmesini önlüyordu [83].

Esasen Kafkas milletlerinin, kendilerinden çok güçlü de olsa, Rus ilerleyişi karşısında sessizce teslim olmaları beklenemezdi. Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya düşkün olan Kafkaslıların Rusya'ya kolayca teslim olması elbette mümkün değildi. Nitekim hemen daima elde edilen fırsatlar değerlendirilerek, Rus hakimiyetine karşı direnişler başgöstermişti. Kafkasya'daki istiklâl hareketlerinin ilk örneği olan ve 1783 yılında *İmam Mansur Uşurma*'nın lideri olduğu ve "*Nakşibendî Tarikatı*" tarafından organize edilen hareket; "*Adil Çar Efsanesi*"ni yıkarak, Rusya'ya karşı

[80] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, s. 95.

[81] Meselâ 1787-1792 Savaşı arefesinde mektup ve hediye gönderilen hanların bir listesi için bkz. Işıktan, *A.g.m.*, s. 35.

[82] Osmanlıların hanların sadakatinden şüpheleri hakkında Selh-i Receb 1197 (1 Mayıs 1783) tarihli bir belgenin bir fotokopisi *Kafkas Araştırmaları-I*, s. 161-163'te bulunmaktadır.

[83] Allen, *A.g.e.*, s. 18.

direnilebileceğini göstermesiyle Çarlık yönetimini hem moral hem de ekonomik yönden çok ağır bir yükün altına sokmuş oldu[84]. Nitekim Kafkaslıların, artık dinî kimlik kazanan mücadelelerinin çetinliğini, Rus kumandanı *Suvorov* bile şu sözlerle itiraf ediyordu: "*Kafkasya dağ silsilesini aşmak, Alpleri aşmaktan daha zordur. Bu dağ kartalları Prusya ve Avusturya'dan daha iyi çarpışıyorlar.*"[85] Kafkaslılar, yüksek dağların, derin vadilerin, aşılmaz geçitlerin "*gerilla savaşı*" için sağladığı mühim avantajı, bütün imkânsızlıklarına rağmen çok iyi değerlendiriyorlardı.

Rusya'ya karşı "*Kafkas Gazâvât Tarihi*"nin önderi olan *İmam Mansur*, Çeçenistan'ın Alda köyünde doğmuş olup tahsili mükemmel olmamakla beraber, ahlâkî seciye ve vatanseverliği ile temayüz etmişti[86]. O, Dağıstan ahalisi tarafından sevildiği gibi, kısa zamanda Kafkasya'nın her tarafında, müslümanların liderliğine geçti. *Mansur*'un vaazları hızlı ve ilginç bir başarı elde ediyordu. Bir Rus tugayını tamamen imha ettiği *Sunja* ırmağı savaşında kazandığı zaferden sonra, Dağıstanlıları dinsizlere karşı cihâda çağırmış ve birkaç yıl zarfında, batıda Çerkesistan'dan doğuda Kumuk steplerine kadar bütün Kuzey Kafkasya'yı birleştirmeye muvaffak olmuştur. Önceleri Osmanlı Devleti'nde pek tanınmamakla birlikte, Ruslara karşı elde ettiği başarılar İstanbul'da memnuniyet uyandırıyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, *İmam Mansur*'un mücadelesinden ve davetinden dolayı coşkuya kapılan Çerkeslerin *Kuban Nehri*'nin kuzey sahillerine akınlar yapmasından tedirginlik duymaktaydı. Zira Rusya ile antlaşma henüz imzalanmış olduğundan, yeni bir savaşın çıkması halinde, bunun tahammülünü aşacağından endişe ediyordu. Bundan dolayı bir ara *İmam Mansur*'un Osmanlılar aleyhine hareket ettiği dahi zannedilmişti. Halbuki o hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde padişaha ve halifeye bağlıydı[87].

[84] Baddaley, *A.g.e.*, s. 72 v.d.; Alexandre Bennigsen-Chantal Lemercier Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, Çev., Osman Türer, Ankara, 1988, s. 51.

[85] Hızal, *A.g.e.*, s. 35.

[86] İmam Mansur Uşurma'nın hayatı ve mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için aşağıdaki eserlere bakılabilir: Tarık Kutlu, *İmam Mansur*, İstanbul, 1987; Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)* Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987, s. 30-40; *Şimalî Kafkasya*, s. 78-86; Gökçe, *A.g.e.*, s. 117-123.

[87] İmam Mansur'un Osmanlı Devleti'ne bağlılığına dair Ferah Ali Paşa'nın Kaftancısı ve Hacılar Kalesi Muhafızı Ali Ağa şu bilgiyi vermektedir: Mansur iki defa Rusya ile muharebe edip ikisinde de galip olmuştur. Kendisinin ehl-i İslâm'a suikastı yoktur. Hatta bu muharebelerde aldığı on kıta topu Ruslar almak istediklerinde, "Size vermem, bana da lâzım değil. Soğucak'ta Âl-i Osman Padişahı tarafından vekil bırakılmış olan paşaya gönderdim" diye cevap vermiştir. Gökçe, *A.g.e.*, s. 119-120. Anadolu'dan İmam Mansur'un yanına gönüllü olarak giden Anadolu Türkleri de bulunmaktaydı. *Aynı eser*, s. 118.

Mansur'un başlattığı "*gazavat*"ın varmak istediği hedefleri şöylece sıralamak mümkündür.

a) Bu hareket ile Kuzey Kafkasya halkı birleşmeye ve ortak bir mücadele vermeye çağrılmıştır. Başta Çeçenistan olmak üzere halkın önemli kesimince desteklenmiştir. Direnişe katılamayanlar ise *Mansur*'a karşı çıkmamışlardır.

b) Hareket millî ve dinî nitelikte olup amacı Kafkasya'nın bağımsızlığını ve hürriyetini temin etmektir.

c) Bu haliyle *Mansur*, bölgede siyasî ve bağımsız bir devlet olma yolunda mücadele veren ilk imamdır [88].

Dağınık ve düzensiz ordularıyla *Mansur*'un kazandığı başarıların temelinde, Kafkas halklarının Ruslara karşı duydukları derin nefret ve düşmanlık yatıyordu. *General Suvorov*'un 1782'de Nogaylara karşı yürüttüğü acımasız imha politikası Kuzey Kafkasya steplerinde derin izler bırakmıştı [89]. 1787'de Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca *Bâb-ı Âli*, *İmam Mansur*'u ve diğer hanları, Ruslara karşı savaşa teşvik etti. Zaten Kafkasyalılar, Ruslarla mücadeleyi küçük çapta da olsa sürdürmekteydiler. Kendilerinden sayı ve malzeme bakımından çok üstün durumda olan Rus Ordusu'na karşı başarı ile mücadele ettiler. Yer yer başarılar da kazandılar. Ancak Osmanlı Devleti'nin böyle bir savaş için silah, zahire, plan ve program bakımlarından hazırlıklarının olmayışı, Rusların, Çerkeslere, Kabartaylara, Dağıstanlılara "*Siz müstakil milletlersiniz, gelin sizinle sürekli barış yapalım*" yolundaki telkinleri ve bir kısım bölge halkının bunu kabul etmesi kesin zaferi engelledi. Nihayet Anapa kumandanı *Battal Paşa*'nın ihanet ederek Rusya'ya sığınması, yerine tayin edilen *Sarı Abdullah* Paşa'nın Anapa'ya gitmeyerek Trabzon'da ikâmet etmesi, işleri daha da zorlaştırdı [90]. Bu arada Anapa üzerine yüklenen Ruslar, Temmuz 1791'de burayı işgal ile kale savunmasında bulunan *İmam Mansur*'u esir ettiler. Savaştan sonra *Petersburg*'a Osmanlı fevkalede elçisi olarak gönderilen *Mustafa Rasih Paşa*, esirlerin değiştirilmesi sırasında, *İmam Mansur*'un da teslimini tekrar tekrar istemiş, fakat Ruslar; "*O, bir Çeçen'dir. Osmanlı tebâsından değildir. Cezası idamdı, bağışlandı. Hapiste de bekçisini yaralamış, nöbetçi askere kama çekmiştir. İdam edilmesi gerekir*" diyerek talepleri geri çevirmişlerdi [91]. *Çariçe II. Katerina*'nın emriyle Petersburg yakınındaki *Şeloselburg*'da hapsedilmiş ve 1794 yılında vefat etmişti.

[88] Kutlu, *İmam Mansur*, s. 58-60.

[89] Henze, P., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 4-5.

[90] Savaşın ayrıntıları için bkz. Berkok, *A.g.e.*, s. 382-398; Gökçe, *A.g.e.*, s. 148-168.

[91] Ruslar kendilerine yedi seneden beri karşı koyan İmam Mansur'u ele geçirdikdikleri için büyük sevince kapılmışlardı. İmam Mansur ise yenilgiyi, "Osmanlı'nın daima gösterdiği kayıtsızlık ve dikkatsizliğe" bağlamıştı. Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 86-87.

10 Ocak 1792 tarihinde imzalanan "*Yaş Antlaşması*"na göre[92] Rusya, Kafkasya bölgesinde toprak kazanamamakla birlikte, Kırım ile Taman'ın Rusya'ya ait olduğu, *Kuban* nehrinin sınır teşkil ettiği bir kere daha Osmanlı Devleti tarafından resmen tasdik edilmiştir. Ayrıca Tiflis Hanı'nın ülkesine (Rusya'nın himayesinden dolayı) Osmanlı Devleti, herhangi bir şekilde de olsa akınlarda bulunmayacak, yapılması halinde de bunu durdurmakla mükellef olacaktı. En mühim olarak da, Kafkas kabilelerinin Rusya'ya akın yapmalarının önüne geçmek için Osmanlıların kefâlet altına girmeleriydi. Ancak bu, oldukça ağır bir yükümlülüktü. Zira Kafkas kabileleri kendilerini antlaşmaya taraf saymıyorlar, akınlarını sürdürüyorlar, buna karşılık akınları önleyemeyen Osmanlı Devleti meydana gelebilecek zararları tazmin etmek mecburiyetinde kalıyordu. Öte yandan

[92] Yaş Antlaşması'nın altıncı maddesi: "Bin yedi yüz seksen üç senesi Kânûn-u Evvelinin yirmi sekizinci gününde bil-cümle Devlet-i Rusya'ya Kırım ve Taman ve ilhâkına dair ol-havâlide devleteyn-i mütaahhideteyn beyninde nehr-i Kuban hudûd tayin olunduğunu mübeyyen münakid olan senedi sair uhûd ile meân işbu muâhedenin ikinci maddesiyle temhîd ve te'yîd eyledikten sonra Devlet-i Osmaniye vakt-ı müstakbel içün devleteyn-i fahîmeteyn miyânelerinde sulh u salâh ve refâhiyet ve hüsn-ü ittifâkına halel getürebilür cümle vesâili teb'îd eylemek murad ve maksûdunda olduğunu izhâr ve beyân içün alenen ve ahd u taahhud eder ki, nehr-i Kuban'ın sol yakasında hudûd dâhilinde mütemekkin olan tevâif bil-cümle Devlet-i Rusya'nın hudûd ve sınırlarına tecâvüz etmemesine ve Rusya İmparatoriye reâyâlarına ve anların emâkin ve mesâkinlerine ve arâzilerine dahi bir türlü taaddî ve gasb u hasâr zuhûra getürülmemesine ve hafî ve celî bir türlü bahâne ile Rusya adamlarını kayd-ı usre giriftâr eylememeleri içün zabt-birle men' u tahzîr zımnında kendu iktidârını ve cümle vesâil bezl u i'mâl edüb ve olbâbda taraf-ı Devlet-i Aliyeden hilâfında olan ala-eyyi hâl eşedd üzere te'dîb ve gûsmâl olunacaklarını müşir lazım gelen kimesnelere eşedd vechile fermanlar itâ ve zikr olunan tenbîhât işbu musâlaha-ı hayriye ba'de'lin'ikâd tasdîknâmeleri dahi mübâdele olunduktan sonra ol-havâlilere ilân ve beyân olunalar ve eğer akvâm-ı mezbûre işbu ahidnemede karar verildiği suretten nâşi kendülere eşedd üzere bâlâda zikr olunan tenbîhâtlarına dahi nazar etmeyüb anlardan bir kimesne bil-cümle Devlet-i Rusyaların hudûdlarına tecâvüzü irtikâb ve gasb u hasâret ve ızrâr u tahrîbât terettüb edüb yahut hayvanâtı ve sair nesne gasb ile alub götürdükleri veyahut Rusya adamlarını kayd-ı usre giriftâr eyledikleri sebebiyle şikâyetleri takdîm olunduğu surette der-akab ve bilâ-te'hîr garet veyahut gasb olunan nesne istirdâd-birle terâhi oluna veyahut ahz olunan Rusya adamları bir türlü bahâneye idhâl olunmaksızın bilâ-te'hîr ve min-gayr-i tereddüd teftîş ve tahkîk-birle sebbîleri tahliye ve azâd ve terettüb eden hasâr tazmîn-birle cürm ü kabahatle müttehem olan kimesnelerin dahi ibretü'l-sâirîn hudûd dahilinde Rusya serhad zâbıtı tarafından nasb olunacak me'mûrun muvâcehesinde te'dîbleri icrâ ve ifâ oluna ve eğer gayr-i me'mûl şikâyetleri takdîm olunduğu tarihten altı ay zarfında dahi tazmîn olunmadığı halde Devlet-i Aliye taahhüd eder ki, Rusya İmparatoriye elçisi tarafından tahrîren inhâ olunduktan sonra bir ay zarfında bil-cümle müteretteb olan ziyân olunduktan sonra bir ay zarfında bil-çümle müteretteb olan ziyân ve hasârları kendu hazinesinden tazmîn edüb ve hem-civarıyette olan hudûdların emniyet ve refâhiyetine halel getürdükleri çün bâlâda mezkûr vaz' u tanzîm olunan te'dîbleri dahi bieyyi hal ve vücûh ile müttehemler üzerinde fiilen ve min-gayr-i te'hîr icrâ ve ifâ oluna." *Muâhedât Mecmûası,* IV/2. C., İstanbul, 1298, s. 8-10.

Rusya "*Yaş Antlaşması*"ndan hemen sonra *Kuban* ve *Terek* boylarında kolonizasyon faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Buraya getirilen Kozak toplulukları için müstahkem mevkiler inşâ edildi. Belirli aralıklarla yapılan bu istihkâmlar Kuban'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanıyor ve böylece Kafkasya'nın kuzeyi tamamen kuşatılmış oluyordu. Yine bu sıralarda Adigelerin *Bjeduğ* kabilesinden zaptedilen arazi üzerinde, II. Katerina'nın ismine izafeten *Yakaterinodar* (Krasnodar) şehri tesis edildi. Ayrıca Daryal Geçidi bir askerî harekâtın kolayca yapılabilmesini sağlayacak şekilde genişletildi[93].

XVIII. yüzyılın sonuna doğru Rusya, geçici bir süre için de olsa Azerbaycan ve Dağıstan'ın bir bölümünü tekrar işgal etti. İran tahtına geçen "*Kaçar Hanedanı*"nın güçlü hükümdarı *Ağa Muhammed Han*, Rusya karşısında yenilen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki nüfuzunu kaybettiğini düşünerek, burada faaliyetlerini yoğunlaştırdı. *Ağa Muhammed Han*, Azerbaycan ile birlikte Gürcistan'ı da baskı altına alınca, *Tiflis Hanı II. Heraklius* Rusya'dan yardım istedi. Fırsatı kaçırmak istemeyen *II. Katerina*, derhal *General Zobof* kumandasındaki bir orduyu bölgeye gönderdi. Dağıstan üzerinden ilerleyen Ruslar, Derbend'e kadar önemli bir direniş ile karşılaşmadılar. Ancak *Derbend Hanı Şeyh Ali Han*, kendisinden çok daha kuvvetli olan Ruslara karşı bir süre mücadele ettiyse de fazla dayanamadı. Nihayet 10 Mayıs 1795'te Derbend'i işgal eden Ruslar, hemen arkasından *Bakû*, *Semâhi*, *Şuse* mıntıkalarını zaptederek Gürcistan'a girdiler. Fakat ertesi yıl *Çariçe II. Katerina*'nın ölümü yüzünden, buralar boşaltıldı[94].

D - Rusya'nın Kafkasya'yı İstilâsı ve Kafkas İstiklâl Mücadelesi

Gürcistan Kralı II. Heraklius, 1798 yılında öldüğünde yerine oğlu *XIII. Georg* geçti. Yeni kral aklî yönden zayıf olup enerjik bir şahsiyet değildi. O, Türklerle, İranlılarla ve kendisine karşı isyan eden kardeşleriyle mücadeleden âciz kalınca *Çar I. Pavel*'den yardım istedi. Bu isteği kabul eden Çar, Tiflis'e askerî birlikler gönderdiği gibi *XIII. Georg* ile bir antlaşma imzalayarak Gürcistan'ın mukadderatını ellerine aldı (5 Aralık 1799). *XIII. Georg*, 1800 yılında öldüğünde Rus Çarı, O'nun oğlu *Davit*'i "*Kral Vekilliği*"ne getirdi. *Davit*, *I. Aleksandr* Rus İmparatoru oluncaya değin bu makamda kaldı (1801). Yeni Çar tahta çıktıktan az bir zaman sonra yayınladığı beyannâme ile "*Gürcistan'ın artık bir Rus vilâyeti olduğunu*" ilan etti[95]. Böylece Rus hegemonyası doğrudan istilâya dönüştü. Yeni *Gürcü*

[93] Hızal, *A.g.e.*, s. 37; Bala, "Çerkesler", s. 382-383.

[94] Mirza Bala, "Kaçar", *İA*, IV. C., İstanbul, 1955, s. 33-38; Işıktan, *A.g.m.*, s. 41-42; Baddaley, *A.g.e.*, s. 80-82.

[95] Cabağı, *A.g.e.*, s. 39.

Eyâleti (Gubernia) *Kazak* ve *Şemsedil* sultanlıklarını da kapsıyordu, ki bunlar Rusya'ya dahil edilen ilk *Azerî* topraklarıydı. Bundan sonra dört tarafa yayılan Rus kuvvetleri, İmeretiya ve diğer Gürcü prensliklerini de hakimiyet altına aldı. Yer yer isyan eden Gürcülerin bağlılıkları sert tedbirlerle sağlandıktan sonra[96], Azerbaycan ile Dağıstan hanlıkları tehdit edilmeye başlandı.

Kafkasya'daki Rus komutanı *General P. Tsitsionov*, Gürcistan'ın stratejik olarak elde bulundurulmasını emniyete almak için doğuda Hazar Denizi, güneyde ise Aras istikametinde ilerleyerek, Azerbaycan hanlıkları üzerindeki denetimi genişletmek gerektiğini düşünüyordu. Onun amacı, ilhâktan ziyade hanlıklara bir tür vassallık ilişkisi içinde Rusya'ya tâbi olmayı kabul ettirmekti. *Karabağ*, *Şirvan*, *Şeki* ile kolayca anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar uyarınca, hanlar iç işlerinde tamamen serbest olacaklar ve hanedanlar veraset haklarını koruyacaklardı. Karşılık olarak Rus garnizonlarını kabul edecekler, nakdî ve aynî haraç verecekler, daha da önemlisi, "*Pax Russica*"ya razı olacaklar, yani savaş ve dış siyasete ilişkin haklarını Rusya'ya teslim edeceklerdi. Buna yanaşmayan hanlıklar, Tsitsionov tarafından güç kullanılarak iknâ ediliyorlardı. 1804'te *Cevad Han*'ın destanî direnişine rağmen *Gence* işgal edildi[97]. İki yıl sonra *Derbend* ile *Kuba* alındı. Aynı yıl *Bakû*'yü kuşatan *General Tsitsionov* bir fedaî tarafından öldürüldüyse de, Ruslar ertesi yıl şehri kuşattılar ve çok geçmeden de zaptettiler. Böylece 1810 yılına doğru Dağıstan ile Kuzeybatı Kafkasya dışında kalan yerler tamamen Rus hakimiyeti altına düştü. Bu durum, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Rusya'nın kazanması yüzünden yine devam etti. Her ne kadar savaş sonunda Osmanlı Devleti, Kafkasya sahasında toprak kaybetmemişse de, devletin yıpranan kuvvetinin artık gelecekteki Rus ilerleyişini durduramayacağı görülmüştü. Savaş sırasında

96 Rusya, Gürcistan'ı idare edebilmek için bu memlekette, Rusya'da câri olan toprak köleliği rejimini tatbik etti ve Gürcü köylüsünü Gürcü toprak beylerinin mülkiyetine verdi. Gürcü Kilisesi feshedilerek Rus Kilisesi'ne bağlandı, tedrisât Ruslaştırıldı. Rusya'nın bu emperyalist politikası Gürcülerin fırsat buldukça ayaklanmalarına yol açtı. Meselâ 1819'da Kahetiya'da, İmeretiya ve Guriel'de, 1832'de Gürcistan'ın pek çok yerinde birden isyanlar oldu. Bala, "Gürcistan", s. 843. Bu arada kraliyet ailesinin bütün fertleri Rusya'ya sürüldü. Hatta Kraliçe Marie yedi çocuğu ile birlikte dağlara kaçmak istemiş, kendisini Rusya'ya gitmeye icbâr etmekle görevli olan Lazaref'i hançerleyerek katletmişti (12 Nisan 1803), Cabağı, *A.g.e.*, s. 40.

97 Ruslar, Gence'yi ilhâk ettikten sonra Çariçe'nin ismine izâfeten burayı "Elizavetpol" diye adlandırmışlardı, fakat Azerîler, daima "Gence" ismini kullanmayı tercih ettiler. Swietochowski, *A.g.e.*, s. 22-23. Cevad Han, Azerbaycan Edebiyatı'nda sık sık konu edilen efsanevî bir şahsiyet durumundadır. Onun için yazılan bazı destanlar için bkz. Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı'nda İstiklâl Mücadelesi", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 8-9, s. 291-304.

Rusların ele geçirdikleri yerleri çok ağır tahribata uğrattıkları dikkat çekmektedir. Nitekim *Anapa*'daki cami, mescid, dükkan ve hanelerin tamamı yıkıldığı gibi *Mihrişâh Valide Sultan Camii*'nin kurşunları ile taşları bile sökülerek Rus tarafina götürülmüştü. Bu yüzden şehir Osmanlılara teslim edildikten sonra, büyük bir imar ve inşa faaliyetine girişilmiş, *Trabzon*, *Sinop* ve *Abaza* taraflarından göçmenler getirilip yerleştirilmişti[98].

Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında dahi Dağıstanlılara yardım edememesi, burasının artık adeta Rusların insafina terkedildiğini göstermektedir. Gerçekten de çok geçmeden, yani 1816 yılında "*Gaddar Yermolof*"u Kafkas Orduları Başkomutanlığına getirerek Kafkaslıların direnişlerini acımasızca bastırmayı düşünen Rus Hükümeti, bu konuda hiç bir taviz vermiyordu. Çar'ın "*idaremize boyun eğmek istemeyen vahşi Dağlıların ya teslimlerini veyahut kılıçtan geçirilmesini istiyorum*" şeklindeki direktiflerine Yermolof tam bir sadakat gösteriyordu. O, köyleri yaktırıyor, kadınları ve çocukları kurşuna dizdiriyor ve şöyle diyordu: "*Kafkasyalı bir dağlı çocuğun asılması yüz Rus askerinin sağ kalması demektir.*" Kafkasya'da Rus hakimiyetini tesis etme siyaseti bu düşünce ışığında tatbik edildi. "*Yermolof Sistemi*" diye anılan stratejiye göre; Kafkasya'da baş kaldıranlara karşı en zâlimce yollarla mücadele etmek ve yerli halkı dağlara sıkıştırmak, onları bereketli topraklardan uzaklaştırmak, böylece silahlı mücadeleden vaz geçirmek gerekliydi[99].

Rusların Kafkaslılara yönelik ağır tazyikleri arttıkça, onların da mücadeleci karakteri iyice açığa çıkıyordu. Osmanlı resmî belgelerine yansıyan pek çok irili ufaklı mücadeleden söz edilmektedir. Meselâ 1819 kışında *Dağıstanlı Hasan Han*'ın iki kardeşiyle birlikte sekizer-onar bin kişilik kuvvetlerle Kumuk ülkesindeki Ruslara baskın yapıp telefât verdirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Ruslara katılan, onlara *Kabartay*, *Dağıstan*, *Kumuk* ve *Çeçenlere* yönelik saldırılarında rehberlik yapan Kumuk beylerinden *Şevkal Bey*'in üzerine hücum edilip malı ve eşyası yağmalanmıştı. *Anapa Muhafızı Seyid Ahmed Paşa*'nın belirttiğine göre, bu başarılar sayesinde, bölgedeki halkın "*Rus tâbiyetine dahil olmaları*" için yapılan tazyik şimdilik durmuştur[100]. Elbette Rusların gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra yeniden saldırıya geçecekleri şüphesizdi. Zaten düzensiz ve plansız yapılan bu tür akınların Kafkasya'yı kesin olarak Rus hakimi-

[98] Anapa Muhafızı Hüseyin Paşa'nın bu konudaki tahrirâtının 4 Nisan 1813 (8 N 1228) tarihli hülâsası *Cevdet*, *Dahiliye*, 3431'dedir.

[99] Yermolof'un Kafkasya'da takip ettiği sindirme harekâtı ve zulümleri ayrıntılı şekilde Baddaley, *A.g.e.*, s. 110-173'te incelenmektedir.

[100] *Hatt-ı Hümâyun*, 49325, Anapa Muhafızının 19 Cemaziyeahir 1234 (25 Nisan 1819) tarihli şukkası.

yetinde görmek isteyen Yermolof'u durdurması mümkün değildi, sadece biraz geciktiriyordu.

Rusya'nın emperyalist uygulamalarla Kafkasyalıları tahakküm altına aldığı bu yıllarda, önce İran, "*Gülistan (1813)*" ve "*Türkmençayı Antlaşmaları*" *(1828)*" ile Aras'ın kuzeyindeki bütün toprakları, *Erivan* da dahil olduğu halde Rusya'ya terk etti. Rusya; *Kabartaylar*, *Osetler* ve *Gürcülerle* yaptıkları siyasî antlaşmalar ile *Daryal Geçidi*'nden *Orta Kura*'ya inerken, *İmeretler*, *Mingrellilerle* olan dostlukları sayesinde de *Rion Havzası*'nı ve *Suram Dağları*'nı kontrol altına alabildi. Gerçi bu sırada Çerkesistan işgal altına alınmamıştı, ama üç taraftan kuşatılarak yalnızca denizden Osmanlı Devleti ile irtibat kurabilecekti. Ayrıca İran'ın Güney Kafkasya siyaseti üzerindeki tesiri sona erdiği gibi Dağıstan'ın cengâver kabilelerinin İslâm Dünyası ile olan bütün direkt temasları kesildi. Bundan sonra Kafkasya'daki Müslümanlar, yardım için yalnız İstanbul'a başvurmak zorundaydılar. Artık Kafkas dağları Ortadoğu ülkelerini Rus istilasına karşı koruyan bir mania olmaktan çıkmıştı. Kafkasya, Rus tehdidinin Akdeniz'e, Hint Okyanusu'na ve Orta Asya'ya yönelmesini kolaylaştıran bir üs haline gelmişti[101]. Nitekim çok geçmeden İran, bu devletin ticarî ve siyasî etkinliği altına düşecekti[102].

1828-1829 yıllarında Ruslarla yaptığı savaşı, bölgedeki *Lazlar*'ın, *Avarlar*'ın, *Batı Gürcistan* halklarının, *Abazalar* ile *Çerkesler*'in Ruslara karşı Türklerin yanında yer almalarına rağmen, Osmanlı Devleti kaybetti. Taraflar arasında yapılan "*Edirne Antlaşması*" ile *Bâb-ı Âli*, *Kafkasya'daki bütün haklarından* vaz geçti[103]. Hatta Ruslar, henüz antlaşma imzalan-

[101] Allen, *A.g.e.*, s. 21.

[102] Swietochowski, *A.g.e.*, s. 25; G.H. Balsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Belleten*, Sayı 118 (Nisan 1966), s. 287.

[103] Edirne Antlaşması'nın dördüncü maddesi : "Gürcistan ve İmre ve Migrel ve Gürel ve Kafkas semtinde kâin sair eyâlât-i kesîre sinîn-i vafîreden beru ile'l-ebed Rusya Devleti memâlikine munzam olub ve bundan başka İran Devletiyle beynlerinde bin sekiz yüz yirmisekiz sene-i İsevîyesi Şubatının onuncu günü tarihiyle münakid olan Türkmençay Muâhedesi üzere Revan ve Nahcivan hanlıklarına mâlik olmuş olduğundan devleteyn-i fahîmeteyn-i mütaahhideteyn memleketleri beyninde hatt-ı mezkûr imtidâdında münâzaât-ı müstakbeleyi def' edebilecek hudûd-u sahîha ve muayyene vaz' ve tayîninin lüzûmunu vâcibeden add eylemişlerdir ve kezalik o tarafta hem-civar olan kabâilin şimdiye kadar tasaddi ettikleri ve bid-defaât devleteyn beyninde câri olan alâik-i musafât u hüsn civarının teşvişine bâis olmuş çapul ve yağma ve gâret misüllü taaddilerine mâni-i kavi olacak esbâb ve vesâil-i lâzimenin istihsâline sarf-ı dikkat etmişlerdir. Binâberin kavl u karar olundu ki, ba'deizin Anadolu semtinde Rusya Devleti memâlikiyle memâlik-i mahrusâ beyninde hudûd Gürel memleketinin Karadeniz'den şimdiki hudûduyla giderek İmre hudûduna çıkup andan en doğru tarîk ile Ahısha ve Kars eyâletlerinin Gürcistan hudûdlarına muttasıl oldukları mahalle kadar mümted olan hat ola ve bu vechile Ahısha ve Ahılkelek kaleleri şimâlde ve hatt-ı hudûd-u mezkûrun dâhilinde iki saatten akl olmamak üzere mesâfede kala ve işbu hatt-ı hudûdun cenûb ve garb

madan önce Çerkesistan'ı işgale kalkışmışlar, bu ise Çerkeslerin tepkisine sebep olmuştu. Onlar, antlaşmayı padişahın tasdik ettiği hatırlatıldığında, "*aynı zamanda Halife olan Osmanlı Padişahı'nı dünyadaki bütün müslümanlar gibi biz de ruhanî reis olarak kabul ediyoruz. Ancak siyasî bakımdan Osmanlı'ya hiç bir zaman bağlı olmadık. Zira ne vergi verdik, ne de bir neferimizi Osmanlı Bayrağı altında askere gönderdik*" demek suretiyle "*Edirne Antlaşması*'nın Kafkasya ile ilgili hükümlerini tanımıyorlardı[104].

"*Edirne Antlaşması*"nın getirdiği yeni statüko, Osmanlılardan çok İngilizleri tedirgin etmişti. Önceleri Yunan ve diğer Balkan toplumlarının isyanları dolayısıyla "*Şark Meselesi*"ni ele alan İngiltere ve Kıta-Avrupası'nın güçlü devletleri, şimdi bu meselenin kapsamını genişleterek, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını da buna dahil ediyorlardı. Kafkasya'nın jeopolitik önemini dikkate alan İngilizler, Rus ilerleyişinin kendileri için taşıdığı anlamın farkındaydılar[105]. Bu ilerleyişle İngiltere'nin Rusya ile oynayacağı "*Büyük Oyun*" başlıyordu. Rusya'nın hedefi, *I. Petro*'nun belirlediği, Hindistan'a ve ötesine kadar uzanan ticaret yollarını ele geçirmek idi. Bu hedefe ulaşmak isteyen Çar'ın Hükümeti önemli başarılar kazanarak *Aras*'a dayanmıştı. XIX. yüzyılın hemen başında Fransa'nın Mısır'a yerleşmesini engelleyebilen İngiltere, coğrafî bakımdan kendisinin avantajlı olmadığı bir mücadeleye girmek durumundaydı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da görev yapan İngiliz sefirleri (Ponsonby, 1833-1841 ve Stratford Canning, 1842-1858), Rusların yayılma politikasına karşı mücadele etmek gerektiği kanaatindeydiler. Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki mücadelenin bir çok yönünü bildiği halde sessiz kalırken buna karşılık İngiliz istihbaratçıları, gazetecileri ve resmî görevlileri, özellikle Çerkesistan'da muhtelif amaçlı geziler yapıyorlardı. İngilizlerin, bu sıralarda, "*İpek Yolu*"nun *Trabzon-Erzurum-Tebriz* hattını

---

taraflarında Kars ve Trabzon semtlerinde kâin olan arâzi ile Ahısha eyâletinin en büyük kıtası ile'l-ebed Devlet-i Aliyyenin tasarrufunda ola ve hatt-ı hudûd-u mezkûrun taraf-ı şimâli ve şarkîsinde Gürcistan ve İmre ve Gürel semtlerinde kâin arâzi ve Kuban nehrinin ağzından Sen-Nikola limanına kadar liman-ı mezkûr dâhil olmak üzere cemîi Karadeniz sahili ile'l-ebed Rusya Devleti tasarrufunda ola. Bunaenaleyh Rusya Devleti Ahısha eyâletinin ma-bâkîsini ve Kars şehri ve eyâletini ve Bayezid şehri ve eyâletini vel-hâsıl Erzurum şehri ve eyâletini ve Rusya askeri tarafından istilâ-dîde olub hudûd-u meşrûhadan hâricde kalan bil-cümle mahalleri taraf-ı Devlet-i Aliyeye redd u teslîm eder." *Muâhedât Mecmûası*, IV/2. C., İstanbul, 1298, s. 72-73.

104 Cabağı, *A.g.e.*, s. 53-55.

105 Rusların kazandığı zaferler üzerine Tahran'daki bir İngiliz vatandaşının, Ağustos 1829'da; "Bir tarafta Aras Nehri'nden Halys'e uzanan, diğer taraftan Euxine ile Basra arasında kalan geniş araziler, şimdi kuzeydeki Büyük Tanrı'nın ayaklarına kapanmış gibi düşünülebilir" demekten kendini alamaması hayli dikkat çekicidir. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 6-7.

yeniden canlandırmak istemesi, bu sebeple Trabzon'da konsolosluk teşkil etmesi Kafkasya ile olan ilgisinin sebeplerini açıklamaktadır. Ayrıca bu konsolosluk vasıtasıyla bölgeden sağlıklı bilgiler elde edilebilecekti[106].

Rusya, hukuken kendisine ait kabul ettiği Kafkasya'yı, fiilen de ele geçirebilmek için, her türlü insanî duygulardan uzak olarak, hakimiyetini kan ve ateş ile gerçekleştirmeye teşebbüs etti. Kafkasyalılar ise, bölünmüşlüklerine, güçsüzlüklerine ve hiç bir yerden yardım alamamalarına rağmen, *İmam Mansur*'un yaktığı hürriyet ateşi ile istiklâl mücadelesine giriştiler. Bu bölge tarihi için yeni bir devrin başlamasıydı.

Rusya faaliyetine, Kafkas halkını bölmek maksadıyla idarî reformlar yaparak başladı. Önceleri mahallî yönetimlere dokunmayan Çarlık, zengin ve büyük toprak sahiplerini kendi tarafına çekmek suretiyle, onların eliyle halka baskı yaptırıyordu. Bazı hanlıkların varlıklarını devam ettirmelerine izin verildi. Böylece hanların halk üzerindeki otoriteleri, Rusya lehine kullanılacaktı. Ayrıca Azerbaycan'daki sünnî-şiî çekişmesi de Ruslar tarafından istismar edilmekteydi.

Kafkasya'nın Rusya'ya terk edilmesi üzerine tekrar başlayan "*Müridizm Hareketi*"nin başında bu sefer *İmam Gazi Muhammed* bulunuyordu. Hareketin öncüleri yine "*Nakşîbendî Tarikâtı*"na mensup olan "*mürid*"ler idi. Kafkasya'da sosyal ahlâkı geliştiren, kabileler arasındaki anlaşmazlıkları kaldırıp birlik ve beraberlik duygularını yerleştiren, hırsızlık, kan dâvâsı, cinayet gibi suçların ortadan kaldırılmasını sağlayan "*Müridizm*"in hedefi "*din uğruna cihât yapıp hür ve müstakil yaşamak*" idi. İslâmiyet, başka dinden bir devletin hakimiyetine girmeyi hoş görmediğinden, bu hareket hem dinî, hem de siyasî bir nitelik taşıyordu.

Rus İmparatorluğu'nun emperyalist politikalarına karşı Kafkaslılar ideal savunma alternatifini İslâmiyet'te buldular. Din duygusu, dağınık, bölünmüş, teşkilâtlanmamış enerjiyi birleştiren yegâne kaynak oldu. "*Naksîbendî Tarikâtı*"nın öncülüğünde kabilelerin ferdîyetçi yaşama düşüncesi kollektif hale getirildi, ortak hedeflere yöneltildi. Zaten

[106] Trabzon-Tebriz ticaret yolunun canlandırılması İngiltere'ye büyük ekonomik menfaat sağlayacaktı. Meselâ İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ipeğini Buşir yerine Trabzon'da gemiye yüklemesi halinde karayolu nakliyet ücreti % 2.5'ten % 1'e düşecekti. Üstelik Süveyş Kanalı'nın henüz açılmadığı bu yıllarda Trabzon-İngiltere yolunun, Buşir-İngiltere ile kıyaslanmayacak kadar kısa idi. Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi*, Samsun, 1988, s. 115. Hatta İngiltere, Basra Körfezini Karadeniz limanlarına veya İstanbul'a bağlamak için demiryolu projeleri dahi hazırladılar. A. D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev. Nabi Dinçer, Ankara, 1979, s. 15. Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticaret Endişeleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s. 211-214; Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", s. 111.

bu yıllarda Dağlıların çoğu liderlerine olan güvenlerini yitirmişlerdi. Kuzey Kafkasya halkının sosyal ve siyasal durumu çok karmaşıktı ve çevredeki hadiseler, onları bir değişime zorlamaktaydı. Böyle bir ortamda, felsefesi yabancı tahakkümüne karşı koymak olan "*Nakşîbendî Müridleri*", değişimin liderliğini elde ettiler[107].

"*Müridizm*"in Dağıstan'da doğup bütün Kuzey Kafkasya'ya yayılması, elbette ki bir tesadüf değildi. Nitekim bunu, Dağıstan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği görevinde bulunan *Necmuddin Samurski* (Efendiev), 1925 yılında yazdığı bir yazıda şu şekilde ifade etmekteydi: "*Dağıstan, yüzyıllar boyu Arap kültürünün en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Her köy (aul)'de karşılaştığımız şeyhler, imamlar, âlimler ve talebeler İslâm dinini çok iyi bilen, eski Arap kültürünü, ilim ve felsefesini derinlemesine tetkik etmiş olan ve İslâm dininin bütün inceliklerini kavramış bulunan kimselerdir. Onlardan bir çoğu, bütün İslâm dünyasında tanınmış meşhur Arapça bilginleridir. Rusya'nın bütün müslüman bölgelerinden, Türkiye'den ve İran'dan gelen binlerce talebenin onları ziyaret etmek âdetleridir. Büyük âlimlere gösterilen saygı bunlara da gösteriliyor ve onların sözlerine inanılıyordu.*"[108]

Askerî kişiliğinin yanında tarihî eserler de yazmış olan *General Fadeyev*; "*Müridizm*" sayesinde Kafkas halkının saflığının, dürüstlüğünün, cesaretinin ve fedâkarlığının ortaya çıktığını, bu insanların yüzyıllardan beri devam eden askerî yaşayışın oluşturduğu bütün enerjiyi dinin hizmetine sunduklarını belirterek ortaya çıkan sonucu şu şekilde izah etmektedir: "*Tamı tamına denmesi bile Müridizm, her halde ana çizgileriyle bu ideali gerçekleştirdi ve yarattığı kardeşlik birliğini bize karşı askerî bir makina durumuna koydu. Dağlardaki halklar yeniden doğarcasına tamamen değişti. İtirazsız herkese emreden Müridizm, imkânlarının eksikliğini enerjiyle giderdi. Yüzyıllar boyunca yasa tanımayan dağlarda sosyal bir potansiyel, yiyecek depoları, barut yapımevleri, batarya ve kaleler oluşturmayı başardı. Düzensiz ve bağlantısız toplumların yerine dağlarda, bizim hücumlarımızı, ortak kuvvetle püskürten kilitlenmiş bir kitle karşıladı.*"[109]

Rusların, "*dinî fanatizm*" diye mahkum etmek istemelerine rağmen, bu hareketin temelinde "*kutsal savaş*"ın dinî olduğu kadar politik özellikleri de mevcuttu. İslâm felsefesinde politik hürriyet dinden ayrılamaz. Aslında İslâm dünyasının başka yerlerinde "*tarikât*" kavramı, daha ziyade uhrevî bir anlam taşıdığı halde Kafkasya'da tam tersine dünyevî-uhrevî bir nitelik kazanmıştır. Bunu, başka yerlerdeki tarikât reislerine "*Şeyh*" denilmesine karşılık, Kafkasya'da, ilk İslâm Halifelerinin ünvanlarına benzer şekilde "*İmam*" diye hitap edilmesinden de anlamaktayız[110].

[107] Hanze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 11.
[108] Benningsen-Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 90.
[109] Kundukh, *A.g.e.*, s. 24, 29.
[110] Ayrıca bkz. Baddaley, *A.g.e.*, s. 228-234.

"*Kafkasya İstiklâl Mücadelesi*", Nakşîbendîlerin sağlam disiplini, ideallerine tam bağlılıkları ve dayandıkları sıkı hiyerarşi sayesinde pek çok destanî başarılara sahne oldu. Bu tarikâtın ilginç savaşı, sadece bölge tarihi için değil, dünya tarihi için de sonuçlar doğurmuştur. Kafkas savaşlarının, Çarlık İmparatorluğu'nun maddî ve ahlâkî yıkılışına kesin bir şekilde etki etmiş olduğu ve bu savaşların *Romanovlar* hanedanının sona erişini hızlandırdığı muhakkaktır[111].

Dağıstan halkı tarafından imam olarak tanınan *Gazi Muhammed*, ilk siyasî konuşmasını *Gimri Köyü*'nde yaptı. Herkesi mücadeleye çağırdı. Mücadeleye katılmak istemeyenlerin şiddetle cezalandırılmasından sonra, Gazi Muhammed'in savaşçıları, Çeçenistan'daki Rus kuvvetlerine saldırılar düzenlemeye başladılar (1829). Ertesi yıl Derbend ve Kızılyar kaleleri kuşatıldı, Lezgiler Gürcistan'a akınlar yaptılar. Bu arada Gürcistan'da da asiller ayaklandılar. Çok güç durumda kalan Ruslar, nihayet müridlerden daha kuvvetli bir ordu ile bir kaç koldan harekete geçtiler. *General Velyaminof*, Çeçen ülkesine girerek çok sayıda insan katlettirdi, bir çok köyü yaktırdı. Böylece halkın isyan hareketine katılmaktan vaz geçmelerini sağlamak istedi. Bu arada *Rus Başkomutanı Baron Rossen* bizzat Gimri'de bulunan *Gazi Muhammed* üzerine yürüdü. Şiddetli geçen savaş sonucunda *Gazi Muhammed* şehit düştü, yakın adamı olan *Şâmil* ise yaralı olduğu halde güçlükle kurtulmayı başardı (1832)[112].

Dağıstan ileri gelenleri tarafından imamlığa *Hamzat Bey* getirildi. *Şâmil* de yeni imamın emrinde sadakatle savaştı. İkisi birlikte Ruslara ve Rusya taraftarı olanlara karşı yaptıkları mücadeleyi şiddetlendirdiler. *Hunzak* alınarak burada karargâh kuruldu. Ancak *İmam Hamzat* devri fazla uzun sürmedi. 1834'de camide namaz kıldırırken maruz kaldığı bir suikast sonucunda şehit oldu[113].

İlk iki imam döneminde, siyasî ve askerî alanda pek fazla başarılar elde edilmemişse de, onların asıl başarısı, daha sonra imamlığa geçecek

[111] Benningsen-Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 96. 1859'dan sonraki dönemlerde de aynı tarikatın istiklâl hareketlerinde liderlik yaptığını görmekteyiz. Meselâ bkz. Alexander Benningsen, *Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı (1918-1920)*, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara, 1984 *Central Asian Survey*, II. C., Sayı 1 (Temmuz 1983), s. 45-56'dan tercüme edilmiştir).

[112] Gazi Muhammed'in imamlığı sırasında meydana gelen hadiseleri ayrıntılı şekilde Baddaley, *A.g.e.*, s. 244-271; Muhammed Tahirü'l-Karakhî, *İmam Şâmil'in Gazavatı*, Arapça'dan tercüme eden Tahirü'l-Mevlevi, bugünkü Türkçe ile yayınlayan Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s. 19-33; Kundukh, *A.g.e.*, s. 40 v.d.; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 88-94; Gökçe, *A.g.e.*, s. 196 v.d.

[113] Hamzat'ı Avar hanları soyundan olan ve daha sonra Şâmil'e katılan meşhur Hacı Murat ile kardeşi Osman öldürdüler. İmam Hamzat devri için de Karakhî, *A.g.e.*, s. 36-42; Baddaley, *A.g.e.*, s. 272-277; Kaflı, *Şimalî Kafkasya*, s. 95-96'ya bakılabilir.

olan *Şâmil* için zemin hazırlamış olmalarıydı. Nitekim 1830-1832 yılları arasındaki ayaklanmalar Rus Hükümeti'ni şaşkınlığa düşürmüştü. Hele *Şâmil*'in imam olarak tanınması Kafkasya Tarihi'nde yeni bir devri başlatmıştı. Yapılan ısrarlar üzerine imamlığı kabul eden *Şâmil*, bu sırada 37 yaşında olup kendisini savaşlarda yetiştirmiş, irade, iknâ gücü, ilhâm verme ve örnek olma gibi niteliklere sahip cesur bir şahsiyet idi. Üstlendiği vazifenin şuurunda olan *Şâmil*, imamlığa geçmesi teklif olunduğunda, bazı köylerle kabilelerin imamlık makamına karşı itaatsizlik ettiklerini, bir çoğunun mukaddes gayeyi anlamadığını söyledikten sonra başarılı olmak için imamlık makamına mutlak itaatın icap ettiğini, itaat etmeyenlerin ise şiddetle cezalandırılmaları gerektiğini belirtmişti. O'nun söylediklerinin tamamı benimsenerek kendisine geniş salâhiyet verildi[114].

Şâmil'in imamlığa geçişi ile birlikte Kafkasya'daki mücadele hız kazandı. Ruslar, müridlerin gerçek kuvvetini anlayamıyorlardı. *Allen*'in isabetli izahında olduğu gibi; "*Müridlerin kuvveti, onların harbi kendilerini günahlarından temizleme ve kendi kendini feda etme vasıtası olarak telâkki etmelerinden ileri gelmekteydi ... Müridler, düşünceleri itibariyle Çerkeslerden tamamen farksızdılar. Çerkeslerin dinî fikirleri oldukça açıktı. Çerkes beyleri, Türk hakimiyeti altında siyasî bağımsızlık temin etmek ve gerek halkın, gerek toprakların Kazaklar (Kozaklar) tarafından sömürülmesini önlemek gayesiyle hareket ediyorlardı.*"[115]

Rusların ilk zamanlardaki çâresizliğini, *Jandarma Komutanı Viktorov*'un, Azerbaycanlıların da "*Müridizm*"e katılmaları dolayısıyla gönderdiği raporda yer alan şu ifadeler göstermektedir: "*Bazı yerlerde, binlerce insandan oluşan büyük gruplar iki üç gün içinde Şâmil'in emri altında toplanabiliyorlardı ... Gerçekler ve vicdanım beni bildirmeye mecbur ediyor, altı yedi yıl süren başarısızlıklar muzaffer ordularımızın toplumdaki yıldırıcı etkisini yok etmiş bulunmaktadır.*"[116]

I. Nikola (1825-1855), Kafkasya'daki harbi bitirmek için şiddetli tedbirler almak gerektiği kanaatindeydi. 1837 yılının sonbaharında Kafkasya'yı ziyaret etti. Gelencik, Redutkale, Kütayis, Tiflis ve Erivan'a gitti. *Şâmil*'e Tiflis'teki imparator sarayına gelmesi için bir davetiye gön-

[114] XVIII. yüzyılın sonlarında Dağıstan'ın Gimri köyünde doğan ve aslen Avar olan Şamil'in hayatına dair çeşitli eserlerdeki bilgilerin yanısıra biyografi türünde yazılan Tarık Mümtaz Göztepe, *İmam Şâmil*, İstanbul, 1991 ile Samih Nafiz Tansu, *Şeyh Şâmil*, İstanbul, 1963'e baş vurulabilir. Bu arada Şâmil'in kısa bir hayat hikayesi *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, No : 241'de yayınlanmıştır.

[115] Allen, Dağıstan'da doğan ve Çeçenistan'da büyük kuvvet kazanan Müridizmin eşitlik prensibini "bir nev'î iptidaî komünizm" diye nitelendirmektedir ki, aslında bu prensip müridlerin savundukları dinin temel prensiplerinden biridir. Allen, *A.g.e.*, s. 47-48.

[116] Swietochowski, *A.g.e.*, s. 27.

derildi ve affedileceği bildirildi. Şâmil bu teklifi şu sözlerle reddetti: "*Her şeyi Allah'ın takdirine bırakan mütevazi Şâmil'den: Reddettiğim için parçalansam bile Tiflis'e gelmemeye karar verdiğimi bilmenizi isterim. Çünkü sizin hainliklerinizi defalarca yaşadım. Bunu da herkes bilmektedir.*" [117]

Şâmil'in, Çar'ın teklifini reddetmesi üzerine *General Kont Grabbe*, onun *Ahulgo*'daki müstahkem mevkiini alarak müridleri yok etmek emrini aldı. *Grabbe*, kuvvetlerinin üçte birinden fazlasını kaybetmek pahasına da olsa *Ahulgo*'yu aldı. *Şâmil*, Çeçenistan'ın güneyindeki aşılmaz ormanlarla kaplı İchkeria'ya sığındı. 1839-1840 kışında mücadele devam etti. Gerçi bu sırada Çerkesler, Ruslar karşısında bazı başarısızlıklara uğrayarak çekildilerse de ilkbaharla birlikte, kabileler birbirlerine daha da yaklaştılar ve çok ciddî neticeler meydana getirecek genel ayaklanma baş gösterdi. On-oniki bin kişilik kuvvetler Rus kalelerine saldırıp önemli başarılar elde ettiler. Ancak Çerkesler, İngiltere'den ve Osmanlı Devleti'nden bekledikleri yardımı göremeyince saldırılarını yavaşlatmaya başladılar. 1840 yılında *Avar* hanları soyundan olan *Hacı Murat*'ın *Şâmil*'e iltihâkı onu iyice güçlendirdi. 1840-1842 yılları arasında, Ruslar, yaptıkları bir çok çarpışmalar sonunda takriben 5.000 kişi kaybettiler. Şâmil'in baskınlarını Çeçenistan'dan Dağıstan'a çevirdiği, 1843 yılında kendisine çok sayıda yeni asker katıldı. O yıl Rusların kayıpları 12.000'e yükseldi. Ayrıca 20 Rus topu ile Rus kalelerinde eğitim görmüş askerlerin ilhâkı müridleri güçlendirmiş, Ruslar Dağıstan'daki bir çok yeri boşaltmak zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine Çar, 5. ordunun tamamını Kafkasya'ya sevk etti. Diğer taraftan Çerkeslere karşı yürütülen harekât durduruldu, buradan da otuz bin civarındaki kuvvet *İmam Şâmil*'e karşı gönderildi[118]. Yine *Azerbaycan* ile *Karabağ*'da da isyanlar meydana geliyordu. *Baron Rosen*'in yerine getirilen *General Golovin*'in çabaları da Tiflis'deki karışıklığa çözüm getirememişti. Kafkasya meselesinin çözümü için teklif edilen reformlar uygulanamamış, rüşvet ve yolsuzlukların önü alınamaz olmuştu. Fransız Konsolosu"nun deyimiyle;" *durum genel bir yağmacılık ve çapulculuk görünümündeydi.*" [119]

Çar, *Şâmil*'in kesin olarak bozguna uğratılabilmesi için gönderdiği komutanları başarısız kaldıkça yenisini tayin ediyordu. 1845 yılına gelindiğinde, bu defa da kendisini Napolyon savaşlarında göstermiş olan *Prens Vorontsov*'u Başkomutan ve Çar Naibi olarak Kafkasya'ya gönderdi. *Vorontsov*, onbeş yıl önce *General Velyaminof* tarafından hazırlanan bir planı tatbik etmeye çalışıyordu. Buna göre Doğu Kafkasya sistemli bir şekilde işgal edilmeliydi. Hudutlar tedricen ileriye alınacak, kaleler, yollar ve

[117] Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 12; Baddalay, *A.g.e.*, s. 296.
[118] Allen, *A.g.e.*, s. 47-50.
[119] Henze, P., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 13.

köprüler inşâ edilecek, ormanlar kesilecek ve dağlarda yaşayanların münbit topraklara girmeleri önlenecekti. General, Kafkasya'daki üst sosyal tabakanın Rus İmparatorluğu ile uzlaştırılabileceğine inanıyordu. *Vorontsov*'un politikası Kafkasya'nın bütününde tutarlı olamadı. Bu politikalar, Ermenilerden çok *Gürcülerin*, Azerîlerden çok *Ermenilerin* işine yaramıştı. Kuzey Kafkaslardaki dağ köylülerinin *Vorontsov*'un politikasından yararlanma imkânları, sadece askerî harekâtın pasifleştirilmesi şeklinde idi. Özellikle *Şâmil* tarafından eski sosyal ve mülkiyet hakları alınan kabile reislerine bu haklarının iadesi, pasif dağ köylüleri arasında sempati ile karşılandı. Görüldüğü gibi *Vorontsov*, uzun vadeli ve geniş kapsamlı operasyonlarla direniş hareketini boğmak istiyordu[120].

Öte yandan askerî mücadele de bütün hızıyla devam etmekteydi. 1845 ilkbaharında *Vorontsov*'un kuvvetleri ileri harekâta geçtiğinde, *Şâmil* önce muharebeyi kabul etmedi, Ichkeria bölgesine çekildi. Ruslar, *Tarku* ve çevresini aldılar. Ancak *Gronzy*'e yapılan saldırı Ruslar için bir felâket oldu; geri dönüldüğünde üç general, ikiyüz kadar subay, dört bin asker kaybedilmişti[121].

1845-1846 yıllarında Dağıstan taraflarına tam anlamıyla hakim olan *Şâmil*, askerî yollarla ele geçiremediği Çerkesistan'ı siyasî bakımdan kendisine bağlamak için şu politik tedbirlere başvurdu: a) Kabartay taraflarındaki bazı kabile reislerinin kendi tarafında yer almalarını sağladı, b) Rusların Orta Kafkasya'daki hakimiyeti sebebiyle Kuban mıntıkası Doğu Kafkasya'dan kopmuş haldeydi. Bu açıdan idarî birlik kurulması güçtü ve Şâmil'in devleti ikiye bölünüyordu. Buna rağmen Şâmil, Çerkesistan'a, güvendiği adamlarını nâip sıfatıyla göndererek o bölge ile birlik kurma yolunu seçti. Bu maksatla 1845'te ilk nâip olarak *Hacı Muhammed*, 1846'da *Süleyman* adlı kişiler gönderilmişti. Ancak bunların faaliyetlerinden beklenen netice alınamayınca 1848'de seçkin bir şahsiyet olan *Muhammed Emin* nâipliğe getirildi[122].

Kafkaslıların giriştikleri bağımsızlık mücadelesi hem Türk-İslâm Dünyası'nda, hem de Avrupa'da heyecanla karşılanıyordu. Batıda ve güneyde sürekli yayılmakta olan Rusya'ya karşı Dağlıların direnişi takdirle anılıyor, meselâ *Karl Marx*, 1843'te şöyle yazıyordu: "*Hürriyetin nasıl elde edilmesi lâzım geldiğini Kafkasya Dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz.*"[123]

Bu takdir duygularının müridlere fazla faydası olmadı. Zira dışarıdan hiç bir yardım gelmiyordu. Osmanlı Devleti, o sırada "*Mısır Meselesi*"

[120] *Aynı eser*, s. 15.
[121] Baddaley, *A.g.e.*, s. 362 v.d.
[122] Terim, *A.g.e.*, s. 134.
[123] Hızal, *A.g.e.*, s. 40.

yüzünden Rusya ile müttefik olmak zorunda kaldığı için Kafkasya ile hemen hemen ilgisini kesmiş gibiydi. Rusların tedirginliğine yol açabilecek bütün hareketlerden kaçınılıyordu. Nitekim *Çıldır Eyaleti*'nde Şâmil'e asker toplamak ve yardım temin etmek için faaliyet gösteren *Hasan Hasbi* adlı birinin çalışmaları, Rusya'nın Trabzon Konsolosluğu tarafından resmî makamlara şikâyet edilmiş, bölgeye gönderilen özel bir memur marifetiyle halka, bu yoldaki tahrik ve teşviklere kapılmamaları uyarısında bulunulmuştu. Aynı konuda Rusya Büyükelçiliği de İstanbul'da teşebbüste bulunmuştu. Bundan dolayı merkezden Erzurum Valiliğine gönderilen 8 Kasım 1845 tarihli yazıda özetle; "*Şeyh Şâmil'in özel memuru gibi görünen Hasan nam kimsenin halkın zihnini karıştırdığı, asker tedarikine çalıştığı, halbuki Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında mevcut olan dostluk ve yardımlaşma anlayışına aykırı ve sınır ihlâllerine yönelik bu tür hareketlerin uygunsuz olduğu, böyle zararlı kişilerin faaliyetlerine asla meydan verilmemesi, bu konuda en küçük ihmâli görüleceklerin şiddetle cezalandırılacakları*" hatırlatılıyordu[124]. Bir süre sonra adı geçen *Hasan Hasbi* ile sekiz arkadaşı tevkif olunmuş, "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*" azasından bazı zevâtın oluşturduğu bir komisyon marifetiyle sorguya çekilmişti. Hatta Rusya Büyükelçiliği, bu sorgulama sırasında, *Şeyh Şâmil*'in teşkilâtı ve kuvvetleri hakkında bilgi edinmek arzusuyla bir temsilcinin hazır bulunmasını talep etmiş, fakat teklifi anlamazlıktan gelen *Bâb-ı Âli*, sorgulama neticesinde öğrenilecek bilgilerin kendilerine iletileceğini belirtmekle iktifâ etmiştir[125].

Gerek Şâmil'in bizzat kendisi, gerekse Dağıstan ileri gelenleri, Osmanlı Devleti'nin yardımını temin etmek için muhtelif şahsiyetlere mektuplar yazıyorlar, hükümeti yardım konusunda iknâ etmelerini istiyorlardı. 1848 yılında *Mekke Şerifi*'ne böyle bir mektup gönderen Şâmil; "*Bu savaş nesillerden beri devam ediyor. Biz hükümdarımız olan Ulu Sultan (Osmanlı)*'a, *durumumuzdan haberdar etmek ve yardım istemek için elçi gönderemeyecek kadar tamamen kuşatılmış durumdayız. Senin Hicaz valisi ve iki kutsal şehir olan Mekke ve Medine'nin muhafızı tayin edildiğini öğrendik. Sen sözü dinlenen ve kendisine güvenilen bir insansın. Şöhretin bütün milletlere ve hatta Dağıstan topraklarına bile ulaşmıştır. İşte bunun içindir ki, bize yardım etmen ve Divân'ı bundan haberdar etmen için sana bu mesajı gönderiyorum. Durumu inceledikten sonra Ulu Sultan'ın ve diğer zevâtın nezdinde bütün aklınla girişimde bulunmaya teşebbüs et. Allah'ın Dağıstan'da, O'nun için yıllardan beri çarpışan sünnî hizmetçileri için ne olur bunu yap*" demekteydi[126].

[124] *Bâb-ı Âli Evrâk Odası Mektubî Mühimme Kalemi*, No : 1-A/86.

[125] *Bâb-ı Âli Evrâk Odası Amedî Kalemi*, No : 1/60.

[126] Mektubun tam metni için bkz. Benningsen-Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 346-348 (Ek 6).

Yine aynı amaçla Osmanlı Şeyhülislâmı'na bir mektup gönderen, *Nakşîbendî Şeyhı Gazikumuklu Şeyh Cemâleddin*-aynı zamanda Şâmil'in kayınpederiydi-yapılan mücadelenin "*dinî amaçlı olduğu*"nu uzun uzun anlattıktan sonra, kendilerine hiç bir yardımın yapılmamış olmasından dolayı sistem ediyor ve şöyle diyordu:

"*Ey sevgili ve şerefli kardeşim, sizin ve Padişah'ın Yüce Divânı'nın âlimlerinin sessiz kalışınıza şaşıyorum. İçinde bulunduğumuz fecî durumu bildiğiniz halde niçin Sultan'ı, yakınlarını, önemli kişilerini iknâ etmiyorsunuz? Susmaya hakkınız var mı? Kıyamet günü Allâh sizi sorguya çekerse ne cevap vereseksiniz? Ne yapıyordunuz, ne söylüyordunuz, neyi emredip neyi yasaklıyordunuz diye sorduğunda ne diyeceksiniz? O halde bu soruya bir cevap hazırlayınız.*

Ey âlim kardeşim sizin hakkınızda kötü düşündüğümüzü gizlemiyeceğim. En büyük imam, yüce Halife sizi dinlediğine ve siz de ona savaşa girmeyi tavsiye etmediğinize göre başka türlü hiç bir şey yapmanız gerekmez mi? Verdiğiniz sözü yerine getirmenin tam zamanı değil mi?

Ey ilmiyle âmil olan âlimler, ey kâmil müminler, sahip olduğunuz bütün imkânlarla İslâm'ın düşmanlarına karşı savaşmak zorundasınız. Osmanlı Bâb-ı Âlisi'nden, burada savaşan kimselere yardım ve destek sağlamasını istemelisiniz. Hem Allâh'ın koruduğu askerî birlikler göndererek bize yardım etmeniz, hem de sultanlar arasında yapıldığı gibi görüşmeler yaparak Rus Çarı'nı, bize karşı sürdürdüğü askerî faliyetlerine son vermeye mecbur etmeniz kaçınılmaz haldedir."[127]

Osmanlı Devleti'nin ilgisizliğinin yanısıra İngiltere de, müridlerin beklediği yardımı yapmaya pek yanaşmadı. Gerçi İngilizler, bu hareketi, Rus İmparatorluğu'na karşı girişilen millî ve siyasî bir mücadele olarak kabul ediyorlardı. Bu da Avrupa ile Yakındoğu'nun muhtelif bölgelerinde cereyan eden bağımsızlık hareketleri gibi, İngiliz liberallerince sempati ve heyecanla karşılandı. Bazı özel şahıslar, çeşitli yayın organlarının temsilcileri, ticaret maksadıyla bu taraflarda bulunanlar, kabile reisleri ile görüşerek Çerkeslerde, İngiliz Hükümeti'nin kendilerine yardım edeceği kanaatinin uyanmasına yol açmışlardı. Türkiye'deki İngiliz diplomatları da her fırsattan istifade ile konuya duydukları derin ilgiyi gösteriyorlardı. Öte yandan *Trabzon* sahillerinden Çerkesistan'a bazı özel kişiler aracılığıyla silah ve cephane kaçakçılığı yapılmaktaydı[128]. Fakat çok

[127] Dağıstanlı âlimler adına Ağustos 1848'de yazılan bu mektubun tam metni de *Aynı eser*, s. 343-346 (Ek-5)'tedir.

[128] Allen, *A.g.e.*, s. 48. Buna karşılık Sovyet araştırmacıları Şâmil'i ve taraftarlarını, ihtilâlin ilk yıllarında, Çarlığın baskısına karşı koyan "tipik Sovyet kahramanları', diye benimserken, II. Dünya Savaşı'ndan sonra onun "İngiltere ile Osmanlı Devleti'nden aldığı yardımlarla isyan eden Batı emperyalizminin bir ajanı" olarak tanıttılar. Bu konudaki tartışmalar hakkında bkz. Henze. "Unrewriting History-The Shamil problem", *Caucasian Review*, Sayı 6 (Munich, 1958), s. 7-29. Ayrıca bkz. Mirza Bala, "Komünistle-

zor şartlarda yapılan bu kaçakçılık ile Kafkasyalıların silah ve cephane ihtiyaçlarının karşılanması mümkün değildi.

1849'da 39 yaşında olan, ama hayatı bütün XIX. yüzyılı kapsayan İngiliz asker-yazarı *Sir Henry Rawlinson*, Bağdat'tan gönderdiği yazılarında Kafkasya'nın vaziyetini şu şekilde değerlendiriyordu: "... *Onbeş yıl boyunca (Rusya), Kafkaslardaki kabileleri yok etmek için elindeki tüm güçleri seferber etmiştir; söylendiğine göre Şâmil kendi halkından başka Rus ordusundan iltica eden onbeş bin askeri yönetmekte ve savaşta Ruslardan ele geçirilen 200 parça ağır topu savaşta kullanabilme imkânına sahipti. Böylece, bu gücün Ruslar için ne denli önemli bir tehdit oluşturduğu ortadaydı. Dağ köylülerinin hürriyet savaşının güçler dengesini kurmadaki değeri henüz tam anlaşılmış değildir. Şâmil'e makul ölçüde yapılacak bir yardım, belki de, Tuna boyundaki prenslikleri kurtaracak ve Şâmil'in bayrağı kafkasların zirvelerinde dalgalandıkça İran, Rus ordularının işgalinden korunacaktır.*"[129]

Ancak İngiltere'den Kafkasya'daki mücadeleyi destekleyici önemli bir teşebbüs görülmedi. Dört tarafı kuşatılmış olduğu halde, kendi imkânlarıyla Ruslara karşı mücadele eden *Şâmil*, bütün zorluklara rağmen gayet düzenli bir idarî, askerî ve adlî yapı meydana getirmişti. O, hâkimiyet alanındaki bölgeleri nâipliklere ayırmış, buralara kadılar tayin etmiş, çocukların eğitim ve öğretimi için gereken hassasiyetin gösterilmesini istemişti. Devletin işlerini yürütmek üzere divanlar teşkil edilmiş, gelir kaynakları belirlenerek vergilerin düzenli şekilde toplanması sağlanmıştı. Tamamiyle şer'î hükümlere göre işler yürütülmüş, bu konudan asla taviz verilmemişti[130].

Adaletin tam icrâsı, civardaki birtakım toplulukların da, *Şâmil*'in idaresi altına girmesine yol açmıştı. Meselâ Ruslar tarafından Kuban dolaylarına yerleştirilen Rus, Ukraynalı, Leh mültecileri Çeçenistan'da her türlü din ve vicdan hürriyetine sahip olarak yaşayabiliyorlardı[131]. Rus ordusundan kaçan bazı asker ve subaylar için de özel arazi tahsis edilmiş, burada topluca oturmalarına imkân sağlanmış, kendilerine kilise inşâ edebilmeleri için malzeme verilmişti[132].

---

rin Tarih Telakkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderatı", *Dergi*, Sayı 5 (Münih 1956), s. 4-7; P. Fedenko, "Rusya İmparatorluğu'nun kuruluşu Hakkındaki Yeni Sovyet Tarihi", *Dergi*, Sayı 42 (Münih 1965), s. 10.

[129] Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 16.

[130] Devletin yapısına dair geniş bilgi için bkz. Erel, *A.g.e.*, s. 193 v.d., Bu konuda Şamil'e esir düşen bir Rus subayının raporu ilginç olup tam metni Benningsen-Quelquejay, *Sûfi ve Komiser*, s. 327-343'tedir. Muhammed Emin Efendi'nin Çerkesistan'da kurduğu yönetim tarzı hakkında da bkz. Terim, *A.g.e.*, s. 134-140.

[131] Kundukh, *A.g.e.*, s. 26.

[132] Baytugan, *A.g.e.*, s. 6.

İmâm Şâmil, sürekli savaş halinde olmanın getirdiği zorunluklar sebebiyle her an savaşmaya hazır bir kuvvet bulundurmanın gerekli olduğunu dikkate alarak düzenli ordu kurmaya çalışmış, hatta eskiden beri buralarda bulunan silah imalathanelerinde top döktürmeye, cephane üretmeye başlamıştı[133].

Kırım Savaşı'na kadar Rusya, ordusunu istediği gibi kullanmasına rağmen, İmam Şâmil'in devletini ortadan kaldıramadı. Bu savaş ile birlikte Çar Ordusu daha kötü duruma düştü. Zira Doğu Anadolu'da Osmanlı Ordusu ile savaşan Rus Ordusu cephe gerisini koruyabilmek, Şâmil'in hücumlarını durdurabilmek için önemli ölçüde askerî kuvveti de iç bölgelerde istihdâm etmek durumundaydı. Buradaki Rus kuvvetleri geniş bir alana yayılmışlardı. Meşguliyetleri oldukça fazla idi. Batı Kafkasyada *Kuban* ve *Laba* hatlarıyla kıyı karakollarını Çerkeslerin hücumuna karşı savunmak ve aynı zamanda muhtemel Türk veya muttefik çıkartmalarını önlemek zarureti vardı. Doğu Kafkasya'da ise Çeçenistan'ı ve Dağıstan'daki garnizonları elde tutmak, Kakheti'yi, Türklerle işbirliği etmeleri muhtemel olan Şâmil'in taraftarlarına karşı korumak zorunluydu. Rusların içine düştükleri zor şartların, hem Osmanlı Devleti hem de *İmam Şâmil* farkındaydı, fakat şartlardan yeterince faydalandıkları söylenemez. Çünkü taraflar uygulanacak savaş planı konusunda anlaşamıyorlardı. *İmam Şâmil*, yapılan bütün yazışmalarda, aynı anda iki taraftan Gürcistan üzerine yürüyüp Vladikafkas-Tiflis askerî yolunun ele geçirilmesini ve böylece Rusya'nın cephe ile bağlantısının kesilmesini ileri sürmüştü. Ayrıca Çerkesistan'da bulunan *Muhammed Emin* de batıdan hücum ederek *İmam Şâmil*'in kuvvetleriyle birleşecekti.

Bâb-ı Âli, *İmam Şâmil* başta olmak üzere, Kafkasya halkının ileri gelenlerine "*evâmir-i aliyye*" göndererek onları cihâda çağırmıştı. 9 Ekim 1853 tarihli bir "*İrâde-i Seniye*" ile gönderilmesi uygun bulunan emirnâmede; Rusların Prut Nehrini aşarak Eflâk ve Boğdan'ı zapt ettikleri, Devlet tarafından Tuna boyuna ve Erzurum ile Trabzon taraflarına asker sevk edildiği belirtildikten sonra *İmam Şâmil*'e hitaben şöyle denilmişti: "*Sen dahi ol taraftan muharebeye kıyâm ve hareket ile Şemâhi, Kuba, Karabağ, Derbend, Karakaytak, Kumuk, Şemhal, Andari, Licay ve Ilisu han ve ümerâsıyla ve halkınla birlikte Rusyaluya hücum edip yüz aklıkları ibrâz edesin*".[134] Aynı yazıda *Anadolu Ordusu Müşiri Abdi Paşa* ile muhabere olunması tav-

[133] Bu arada ihtiyaç duyulan madencilerin temini için İmam Şâmil'in Osmanlı Hükümeti'ne müracaat ettiğini görüyoruz. Bâb-ı Âli'nin bu talebe verdiği cevap; "hükümetin memur göndermeyeceği, temsilcinin istediği madencileri bulup gitmeye razı etmesi halinde buna ses çıkarılmayacağı" yolundaydı. *Bâb-ı Âli Evrâk Odası Amedî Kalemi*, No : 19/1 (23 Receb 1266/4 Haziran 1850 tarihli tezkere-i sâmiye müsveddesi).

[134] *İrade, Dahiliye*, 17505, lef-1.

siye olunduktan sonra, bu yolda hizmeti geçenlerden her birinin hal ve şanına uygun şekilde taltif olunacakları bildirilmişti. Gerçekten de çok geçmeden İmam Şâmil ile bazı yakın adamlarına rütbeler ve nişânlar tevcih edilmişti. Bu kişiler ile tevcîh olunan rütbeleri aşağıda gösterilmiştir[135].

Adı	Rus Ordusundaki Rütbesi	Osmanlı Hükümeti'nin Verdiği Rütbe
Şeyh Şâmil (Şemuil)	—	Vezâret Rütbesi ile birlikte Dağıstan Serdar-ı Ekremi Ünvanı
Şâmil'in oğlu Gazi Muhammed	—	Mirlivalık
Ebumüslim Şemhal Han	General	Feriklik
Camoy Han	General	Mirlivalık
Danyal Sultan	General	Mirlivalık
Nasrullah Sultanzâde İsmail Bey	General	Mirlivalık
Mahmud Efendi	—	Istabl-ı Âmire Müdürlüğü
Muhammed Emin Efendi	—	Feriklik
Halil Bey	?	Feriklik

Başlangıçta bu rütbeler gizli tutulmuş ve sadece ilgili kişilerin haberdar olması hükümet tarafından özellikle istenmişti. Öte yandan Çerkes ümerasından olan bazı kişilere de Osmanlı Devleti'ne yarar hizmetlerinden dolayı muhtelif rütbe ve nişânların verildiği görülmektedir. Meselâ Sohum'un alınışını müjdelemek üzere bu tarafa gelen *İbrahim Bey*'e Beşinci Rütbeden Mecidiye Nişânı ile Istabl-ı Âmire Müdürlüğü, kalenin alın-

[135] *İrade, Dahiliye*, 19040, 1841, 18882.

masından dolayı Şabsıg hanedanından *Hasan Efendi'*ya Divan-ı Hümâyun Hocalığı, Abazaların Osmanlı Devleti yanında yer almasına çalışan *Hüseyin Ağa'*ya da Dergâh-ı Âli Kapucubaşılığı tevcih olunmuştu. Eldeki belgelerden anlaşıldığına göre *Bâb-ı Âli*, savaş boyunca muhtelif şekillerde hizmet ve gayreti görülenlere nişân ve rütbe itâsından geri kalmamıştı[136].

XVI. yüzyılın ortalarından beri bölgeyi tehdit etmeye başlayan Rusya'yı buradan uzaklaştırmak için son derece elverişli bir ortam mevcuttu. Sadece Osmanlı Devleti değil, Avrupa'nın iki güçlü devleti de yanlarında olacaktı. Ancak Çerkes kabilelerinin bölünmüşlüğü, bu işleri organize etmek üzere gönderilen *Sefer Bey* ile *Behçet Paşa'*nın başarısız oluşları[137], Osmanlı Devleti ile Şâmil arasındaki irtibatsızlık gibi sebepler dolayısıyla istenilen sonuçlar elde edilemedi.

İmam Şâmil, 1853 sonlarında emrindeki kuvvetlerle Gürcistan'a doğru hücum etmiş ise de, kendi ifadesine göre, *"şiddetli kar ve yağmur sebebiyle dağların kapanması gibi engeller"* yüzünden geri çekilmişti. Şâmil, İstanbul'a gönderdiği mektubunda; Dağıstanlılar o taraftan Osmanlılar bu taraftan hücum ettiklerinde Rusların kolayca buralardan atılacağını, buralardan ayağı kesilirse, hemen sulh yapacağını, Dağıstan askerinin ne tarafa gideceğini kendisine bildirmesini, Anadolu tarafından Karabağ ve Şemâhi üzerinden Demir-Kapu'ya bir kol gönderilirse hiç bir engel ile karşılaşmayacağını belirtiyordu[138].

*Şâmil'*in, Ruslar hakkındaki iyimser raporları ve yaptığı akınların İstanbul'da mübalağalı şekilde değerlendirilmesine rağmen, Rusların bölgedeki gücü küçümsenecek gibi değildi. Üstelik *Prens Vorontsov*, devamlı takviye almaktaydı. Mart 1854'te *Vorontsov'*un yerine tayin edilen *General Read*, *Çar I. Nikola'*ya gönderdiği raporunda, doğudaki bütün müslüman bölgeleri boşaltmayı ve Türklerin baskısı karşısında Gürcistan'ın fedâ edilerek Kafkas Dağlarının kuzeyine çekilmeyi teklif etmişti. Bunun üzerine görevden alındı ve yerine *Prens Baryatinsky* tayin edildi[139]. Bölgedeki

[136] *İrade, Dahiliye*, 1931 1, lef-2.

[137] Bu sırada Osmanlı Devleti'nin gelişmeleri pek iyi takip etmediği anlaşılıyor. Osmanlı Devleti, bir Çerkes asilzâdesi olan Sefer Zan'ı Muhammed Emin'e tercih etti. Halbuki Sefer Zan, 1848'de Muhammed Emin'in Çerkesler arasında kurmak istediği demokratik birliği engellemeye çalışmış, bu yüzden Muhammed Emin ile taraftarlarının şiddetli tepkisine maruz kalmıştı. Bkz. Cabağı, *A.g.e.*, s. 68-69; Bala, "Çerkesler", s. 383.

[138] *İrade, Dahiliye*, 19277, lef-3 Allen, *A.g.e.*, s. 58'de Ağustos 1853'te Şâmil'in Gürcistan'a saldırdığını, fakat arkadan Rus orduları tarafından sarılma ihtimalinin ortaya çıkması üzerine geri çekildiğini yazmaktadır. Karakhî, *A.g.e.*, s. 152'de ise 1853 güzünde Zakatal (Çar) Kalesi'ne yapılan bir saldırıda fazla kayıp verildiği için geri dönüldüğünü, 1854 yazında da Kakheti'ye akın yapıldığını anlatmaktadır.

[139] Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 20.

Ermeni ve Gürcü toplulukların Rusya'yı desteklemesine karşılık[140], Kafkasya savaşı Kırım savaşının seyri üzerinde derin tesirler yapmıştı. Osmanlı-Kafkas kuvvetleri arasındaki irtibatsızlığa rağmen, en azından Rusların büyük bir gücü bölgede bulundurması, savaşa aktif olarak katılmamasını sağlamıştı. Nitekim *Fadeyev*, bu hususta; "*Mısır'dan Japonya'ya kadar bütün kıtayı bozguna uğratabilecek bir durumda olan bu savaşçı, tecrübeli, her şeye hazır 280 bin kişilik ordu, Kafkaslıların düşmanca bağımsızlık hareketiyle Avrupa siyaset terazisinde sıfıra indirilmişti.*"[141]

Diğer taraftan *Muhammed Emin Efendi* de, Çerkes-Abaza bölgesindeki coğrafî şartların olumsuzluklarıyla mücadele ederek civardaki kabileleri hakimiyeti altına almış, Osmanlı donanmasının bu taraftaki faaliyetine yardımcı olmaya çalışmıştı[142]. *Bâb-ı Âli*'nin Şâmil'den istediği "*Rus kuvvetlerini meşgul etmesi*" idi[143]. Halbuki Kafkasyalıların Osmanlı Devleti'nden istekleri çok daha fazlaydı. Bu yardım istekleri karşılanamadığı için, *İmam Şâmil*, gönderdiği 19 Mayıs 1854 (23 Ramazan 1270) tarihli Arapça arîzâsında, sadece iltifât etmekle yetinilmesinden dolayı serzenişte bulunmuştu[144].

Kırım Savaşı, müttefiklerin başarılarıyla devam etmesine rağmen Kafkasyalılar bundan yararlanamadılar. İmam Şâmil'in Varna'ya gönderdiği heyet, İngiliz ve Fransız kumandanlarla da görüşmüş, fakat müsbet netice elde edilememişti. Zira Batılı müttefikler, Şâmil'in kontrol altında tuttuğu Dağıstan ile Çeçenistan'dan ziyade Çerkesistan ile ilgileniyorlardı. Üstelik burayı ziyaret eden müttefik ülkelerin casusları, Türklerin iyimserliğini paylaşmıyorlardı[145]. Onlar, bu bölgeye tesirli bir hareket yapılabileceğine inanmıyorlardı. Ayrıca Kafkasya fethedilmiş olsa bile, burada yeniden canlanacak ihtiraslı bir Rus kuvvetine karşı duracak daimî bir askerî güç bulundurulmadığı takdirde, bu fütûhat sağlam esaslara dayanmayacaktı. Osmanlı Devleti, mevcut haliyle böyle bir savunma görevini yerine getirmekten uzaktı. Dolayısıyla müttefikler Kafkasya'da ilerlemeyi arzu etmiyorlardı[146]

[140] Bununla birlikte bazı Gürcülerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıkları "eskiden olduğu gibi yine sadakatle hizmet ettiklerine" dair bilgilere rastlanmaktadır. *İrade, Dahiliye,* 24897.

[141] Baytugan, *A.g.e.,* s. 7.

[142] Osmanlı Devleti'nin Muhammed Emin Efendi'den isteği bu yoldaydı. *Irade, Dahiliye,* 18882, lef-2. Emin Efendi beraberinde 70 kişi olduğu halde İstanbul'a gelip görüşmelerde bulunmuştu, *İrade-Dahiliye,* 19355; *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 70.

[143] *İrade, Dahiliye,* 21590. Gerçi Ahmed Paşa kumandasında silah ve cephane yüklü bir donanma Kafkasya'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı, ancak İngiliz Amirali J. W. D. Dundas'ın kaprisleri yüzünden Varna önlerinde gereksiz yere dolaştırılıp perişan edilmişti. Hızal, *A.g.e.,* s. 41-41.

[144] *İrade, Dahiliye,* 19234.

[145] P. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç,* s. 20-21.

[146] Allen, *A.g.e.,* s. 68-69.

Kafkas halkının, Kırım Savaşından çok şeyler beklediğini görüyoruz. Bir bakıma bu savaş, bölgenin Rus baskısından kurtuluşunun son şansıydı. Ancak *Ahmed Cevdet Paşa*'nın da tenkit ettiği gibi savaş planı, Kafkaslıların beklentilerini tatmin etmekten uzaktı, hatta harp tekniğine uygun değildi. Nitekim Osmanlı ordusunun, çok sarp bir bölge olan Batum'da oyalanması kadar yanlış bir şey olamazdı. Halbuki Kars üzerinden Tiflis'e gitmek çok daha münasip idi. *Cevdet Paşa* bu konuda şöyle diyor: "*Meğer ki Sivastopol üzerine sevk olunan kuvvet gibi cesim bir kuvvet ile gidilirse o yoldan Tiflis'e gidilebileceğini aklım keser. Amma Kars tarafında altmış bin güzide asker olsa Tiflis'e girilmek kabil olur.*" [147]

Müttefiklerin bu şekilde Kafkasya'yı pek önemsememesi, buradaki kabileleri şaşkınlığa uğrattığı gibi, kabileler arasındaki Rus taraftarlarının etkisini de artırmıştı [148]. Bununla birlikte *Ahmed Cevdet Paşa*, Kafkasya'daki kabilelerin daha önce amansız şekilde mücadele etmiş olmalarına rağmen bu savaşta, adetâ bîtaraf kalmalarına anlam verememektedir. Bunda Osmanlı Devletinin de kusuru bulunduğunu söyleyen Paşa, bu hususta şunları yazmaktadır: "*Bu kabâili celb için taraf-ı Devlet-i Aliyye'den gönderilenler kölelikten yetişme idi. Çerkesler ise satmış oldukları kölelere itimad etmediler. Bizim 'paşa' ve 'bey' deyu verdiğimiz nam ve ünvanlara hiç itibar eylemediler. İngilizler dahi ol sevâhile yanaştıkları gibi birinci nasihatleri köle ve cariye bey'u şirâsının men'i meselesi oldu. Çerkesler ise eski usûl ve âdetlerini terk edecek oldukda anlara göre Ruslar ile İngilizlerin farkı yok idi. Elhâsıl gerek Bâb-ı Âli cânibinden ve gerek Avrupalılar tarafından kabâil-i Kafkasya'yı celb için isti'mâl olunan esbâb ve vesâit onların nefretini mucib hâlâttan olmağla matlubu müntic olmadı.*" [149]

Kafkasya'nın tamamı olmasa bile yalnız Çerkesistan'ın Rusya'dan koparılması halinde Çar Hükümeti'nin Karadeniz'deki hakimiyeti sona erecekti. Ancak kazanılan zafere karşılık bu sonuç alınamadı [150]. Kaf-

[147] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, s. 100.

[148] Henze, "Unrewriting History-The Shamil Problem", s. 7. Şeyh Şâmil'iin yakın adamı olduğu halde Karakhı'nin eserinde Osmanlı Devleti ile ilişkilere dair bilgi bulunmayışı oldukça dikkat çekicidir.

[149] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I. C., s. 90; *Lütfî Tarihi*, Haz. M. Münir Aktepe, IX. C., İstanbul, 1984, s. 91-92. Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin men'i için İngiltere ve Fransa'nın teşebbüslerine dair bkz. *İrade, Hariciye*, 5553.

[150] Bu konuda Osmanlı Devleti'nin ihmâline dair Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I. C., s. 100-101'de şunları anlatmaktadır : Paris Konferansı'nda İngiltere Hariciye Nâzırı ve murahhas-ı evveli olan Lord Clarendon ile Paris'teki İngiliz Elçisi ve murahhas-ı sâni olan zat hufyeten söyleşip ba'dehu dışarı çıkarken Âli Paşa'ya işaret etmekle o dahi beraber çıktıkta sefir-i müşârünileyh "Biz Kafkas memalikinin bir başka şekle konulmasını dermiyân edeceğiz. Fakat yalnız bizimle olmaz ve bunun asıl menâfii Devlet-i Aliyye'ye aittir. Siz dahi muâvenet etmelisiniz" demiş. Âli Paşa da buna cevaben "Bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayıp bizim Çürüksü tarafında biraz münâzaalı yerlerimiz var. Oralarını kurtarmakla iktifa eyleriz" deyu cevap vermekle İngiliz murahhasları hayret

kasya'nın Ruslardan alınamayışının sonuçları çok yönlü oldu. Gerçekten de, Rusya bir süre sonra Orta-Asya'da yayılmaya başlayacaktı[151].

Kırım Savaşı sırasında ölen *I. Nikola*'nın yerine geçen *II. Alexander*, Kırım yenilgisinin açtığı yarayı Kafkasya'da kazanacağı bir büyük zafer ile kapatmak istiyordu. Bu amaçla *Kafkas Orduları Başkomutanı Baryatinsky*, ilk iş olarak Dağıstan ve Çeçenistan'ı geniş çaplı bir kuşatma altına aldı. O'na göre müridleri bertaraf etmek ancak bütün bölgeyi abluka altına alarak Türkiye ve İran'dan gelen silah ve mühimmat ile gönüllülerin girişine engel olmakla mümkün olabilirdi. Gerçekten de o sırada böyle bir silah kaçakçılığı vardı. Rusya bunu engellemek için bölgeyi abluka altına alırken, diplomatik yollarla da Osmanlı Devleti ile İran üzerinde baskı kurmak suretiyle Kafkasya'ya silah sevkiyâtında rolü olanların cezalandırılmasını sağlıyordu.

Nitekim bu hususta 13 Şubat 1857 (18 Cemaziyelâhir 1273) tarihli "*Arz Tezkeresi*"nde şu bilgiler yer almaktadır: Rus Sefiri Sadrazam ile görüşmesi sırasında Haliç'te ve Boğaz'da bulunan bir kısım gemilerde Çerkesistan'a götürülmek üzere silah bulunduğunu, *Bâb-ı Âli*'nin böyle bir işe girmeyeceğini düşünmekle beraber, bunu bazı Çerkeslerin yaptığına inanarak engellenmesini istemişti. Sadrazam da, hükümetin bu konuda bilgisinin olmadığını, hemen tahkikat yaptıracağını, silah bulunması halinde gemilerin tevkif, sorumlularının ted'ib olunacağını, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile dostluğa önem vermesi sebebiyle sadece bu gemilerin aranmasıyla yetinilmeyerek Karadeniz sahillerindeki bütün memurlara Çerkesistan'a silah ve mühimmat sevkinin yasak olduğunun bildirileceğini ifade etmişti. Hatta elçinin bahsettiği geminin aranması için Kaptan Paşa'ya gönderilecek tezkere de, kendisini memnun etmek için bizzat yanında yazılmıştı. Ayrıca elçiye söylendiği üzere Karadeniz'deki memurlara Çerkesistan'a silah sevkiyâtının yasak olduğuna dair "*irâde*" çıkmıştı[152].

ile sükuta mecbur olmuşlar ve Rusyalu'ya müsaade sureti gösterilmiş deyu İngilizler tarafından Clarendon'a itiraz olundukda "Ben bir Türk'ten daha ziyade Türk olamam" deyu Âli Paşa'ya târiz eylemiş olduğu dahi mesmu'dur. Ayrıca bkz. Berkok, *A.g.e.*, s. 500-508. Paris Antlaşması'nın hükümleri için bkz. *Muâhedât Mecmuası*, IV/2, Istanbul, 1298, s. 242-257.

[151] Daha 1838'lerde, Çerkeslerin Avrupa ve Asya devletlerine yolladıkları bir beyânnâmede şöyle denilmekteydi : "Bugün bizimle harp etmekte ve memleketimizi abluka altında bulundurmakta olan yüzbinlerce Rus askeri, bilâhere sizinle harp edecektir! Bugün sarp dağlarımızda bizimle çarpışmakta olan yüzbinlerce Moskof, yarın sizin zengin ovalarınızı istila ve ahalinizi esir edecektir. Bizim dağlarımız, İran ve Osmanlıların istihkâmları ve kapıları ve bu memleketlerin müdafîleri mesafesindedir. Biz mahvolunca bu memleketler müdafaasız kalacaklardır." Berkok, *A.g.e.*, s. 448.

[152] *İrade, Hariciye*, 7327. Zaten Osmanlı Devleti, 20 Temmuz 1856 tarihinde 76 Çerkes ileri geleni tarafından yapılan başvuruya, "Devlet-i Aliyenin oraların ahvâline müdahale niyetinde olmadığını, ve musalaha-ı umûmiyenin buna mani olduğunu" belirterek gelenleri bir miktar ihsan ile geri göndermişti. Bkz. *İrade, Dahiliye*, 23222.

Bu sıralarda, böyle bir olaya adı karışan *İsmail* ve *Ferhat* Paşalar, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin müracaatı üzerine muhakeme edilmiş, *İsmail Paşa*'nın *Bursa*'ya, *Ferhat Paşa*'nın *İzmit*'e sürgün edilmeleri kararlaştırılmış, ancak *Büyükelçi Tutnif*'in bu cezaların hafif olduğunu, hükümetin hadiseyi takbih etmediğini, bunun bir düşmanlık eseri gibi yorumlanacağını söylemesi üzerine *İsmail Paşa*'nın *Bolu*'ya, *Ferhat Paşa*'nın da *Kütahya*'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı[153].

Üç orduluk bir kuvvetle *Çeçenistan* ile *Dağıstan*'ı ele geçirmeye çalışan Ruslar, uzun süren mücadelenin halk üzerinde bıraktığı yılgınlıktan da faydalanıyorlardı. Ayrıca büyük miktarda paralar harcanarak Rusya taraftarlarının sayısı artırılmaya çalışılıyordu. Nitekim *Baryatinsky* tarafından Çeçen halkına hitaben neşredilen bir beyânnâmede, dinde serbestlik, zorunlu askerlikten muâfiyet, üç sene vergi vermeme imtiyazı, can ve mal güvenliği ile şeriat ve adalete uygun idare vaadedilmekteydi[154]. Buna rağmen Şâmil ile kesin sonuçlu bir savaşa girmek kolay değildi, fakat kuvvetlerin dengesizliği Ruslara önemli avantaj sağlamaktaydı. Yine de *General Evdokimov*, iki sene uğraştıktan sonra, ancak 1859 İlkbaharında Çeçenistan'dan *Andi-Koysu* vadisine geçit veren *Veden Kalesi*'ni ele geçirebildi[155].

Öte yandan Dağıstan kalelerini teker teker ele geçiren *Baryatinsky* bizzat, *İmam Şâmil*'in bulunduğu Gunib Kalesi'ne. 14 taburluk yani kırk bin kişilik bir kuvvetle saldırdı. *Şâmil* ile yanındaki 400 kişi bir süre direndiyse de, müridlerin sayısının 100'e inmesi üzerine kale Ruslara teslim oldu (6 Eylül 1859)[156].

Dağıstan'ın teslim olmasından sonra, *Muhammed Emin Efendi* Çerkesistan'da bir süre daha mücadeleye devam etti. Buradaki halk arasında Ruslara karşı duyulan nefret o derece derindi, ki her türlü imkânsızlıklara karşılık yine de savaş sürdürülüyordu. *Muhammed Emin* 1861'de yapılan savaşı kaybetti. 1861-1862'de *Laba-Bela* suları arasındaki saha Rus kontrolüne geçti ve mücadele *Pşeh* havzasına intikal etti. Daha sonra

[153] Soruşturma evrâkı için bkz. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 384. İbret alınması için bu haber Ceride-i Havadis, No : 838 (9 Şevvâl 1273/3 Haziran 1857)'de yayınlanmıştı.

[154] *General Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev. Murat Yağan, İstanbul, 1978, s. 48.

[155] Baddaley, *A.g.e.*, s. 429 v.d.; Allen, *A.g.e.*, s. 102-103. Bu savaşlar hakkında Osmanlı basınında sık sık haberler yayınlanıyordu. Meselâ *Cerîde-i Havâdis*, No : 848, 850, 856, 869 . . .

[156] Baddaley, *A.g.e.*, s. 445-450. Şâmil'e çok iyi davranan Ruslar, 1869'a kadar Moskova yakınındaki Kaluga şehrinde ikâmet ettirmişlerdi. Daha sonra Çar'dan Hicaz'a gitmek üzere izin alan Şâmil, İstanbul'a gelerek padişahla görüşmüş, kendisine konak tahsis edilmiş, maaş bağlanmıştı. *İrade, Dahiliye*, 41780, 42163, 42165, 42643; *Maliyeden Müdevver Defterler*, 10773, s. 26, 28. İmam Şâmil uzun ve efsanevi bir mucadele hayatından sonra 4 Şubat 1871 tarihinde Medine'de öldü. Kaflı, *A.g.e.*, s. 113-114.

Abazalar, *Ubıh* ve *Şapsıglar* mağlup oldular. Nihayet *Ahçipsu*, *Hakuçey*, *Çiket* ve *Aibze* gibi küçük kabilelerin 21 Mayıs 1864 tarihinde "*Kbaada Yaylası*"nda yenilmelerinden sonra Rus-Kafkas mücadeleleri şimdilik sona ermiş oldu[157].

Kırım ile Kafkasya'da Rus hakimiyetinin kesin olarak sağlanması, bölgedeki hadiselere değişik bir nitelik kazandırdı. Rusya, siyasî ve askerî bakımdan hakim olduğu bu coğrafya parçasında, gerçek anlamda yani demografik, ekonomik ve kültürel alanda da sahip olmak arzusundaydı. Çarlığın ele geçirdiği her karış toprak için güdülen bu amaç, Kırım ile Kafkasya'dan esirgenecek değildi. Ele geçirilecek toprakların, "*Ruslaştırılması*" politikasını, *I. Nikola*'nın, *Yüzbaşı Nevelskoy*'un talimata uymayarak 1851 Ağustosunda *Amur Nehri* ağzında Rus Bayrağı'nı dikerek bir karakol yaptırması sebebiyle rütbesinin indirilmesi kararını bozduğu sırada söylediği şu sözler en iyi şekilde anlatmaktadır: "*Rus Bayrağı nereye çekilirse çekilsin, tekrar yere indirilemez.*"[158]

Çar Hükümeti'nin çeyrek asırlık bir mücadele neticesinde elde edebildiği Kafkasya'nın hazmedilmesine yönelik politikası, beraberinde, buradaki kabilelerin Rus hakimiyetini kabul etmek ya da dışarıya göç etmek zorunda kalmasına yol açtı. Böylece Kırım Savaşı ile Kafkasyalıların mücadelesi, büyük kitle göçlerinin "*tarihî arka planı*"nı teşkil etti. Bu "*tarihî arka plan*"da cereyan eden siyasî-askerî hadiseler bölgenin Ruslar tarafından özümlenmesine yönelik gelişmelerin sadece bir yönüydü. Göçlere yol açan sebepler ise bu olayların içinde yer almaktadır.

[157] Bala, "Çerkesler", s. 384; Berkok, *A.g.e.*, s. 523-524. Çerkesistan'daki çatışmalara dair haberler için bkz. *Tasvir-i Efkar*, No : 5, 13, 16, 32...

[158] Balsover, *A.g.m.*, 267.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM VE KAFKASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER

A – Göçlerin Sebepleri

Kırım ile Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne doğru yapılan göçler oldukça geniş boyutludur. Daha ziyade "*itici etkenler*"in ön planda olduğu görülmektedir. Bu göçlerde "*çekici etkenler*"in ancak ikinci planda rol oynadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Göç hareketlerinin ortaya çıkışında göçmenlerle göçmen gönderen devlet arasındaki ilişkiler hakim rol oynamıştır. Yani Rusya'nın göç etmek zorunda kalanlara karşı güttüğü politikalar hadisenin temel sebebidir. Mecburî-kitlevî göç niteliğini taşıyan Kırım ve Kafkas göçlerinin sebeplerini incelerken, ister istemez, göçün meydana geldiği tarihten çok daha öncelere gitmek durumundayız. Zira Rusya'nın ele geçirdiği topraklardaki insanlara yönelik tehcir politikası, hemen daima hiç değişiklik göstermeden sürüp gitmiştir. Yapılan baskılar ve zorlamalar beraberinde tepki olarak göçü getirmiştir. Dolayısıyla göçler, öncelikle Rus zulmünden kurtulmanın yolu olarak gündeme gelmekteydi.

Kazan'ın zaptıyla ileri harekâta geçen Rus yönetimi, ele geçirdiği bölgeleri "*düşman ve yabancı unsurlar*" diye nitelendirdiği, genellikle Türk-İslâm ya da Osmanlılara bağlı olan Müslüman kitleleri imha maksadıyla politikalar düzenlemekteydi[1]. Rusya'nın bu politikalarını Kırım ve Kafkasya sahasında uygulamaya başladığı tarih 1768-1774 Savaşı yıllarına dayanmaktadır. Hatta bu savaştan önce ve savaş esnasında Kazan, Güney Volga, Kuzey Kafkasya ve Don havalisinde yaşayan Türk, Tatar ve Moğollara karşı "*ıslâhât projesi*" ismi altında geniş bir tehcir siyasetine başlandı. Kazan'dan Azak'a kadar uzanan bölgede yaşayan Türklerden bir çoğu Osmanlı topraklarına göç ettiler. Yine *Kalmuklar*'dan 50-60 bin arabadan müteşekkil bir kafile, Hazar Denizi'nin kuzey havalisinden çıkarak *Cungarya*'ya gitmişti[2].

"*Küçük Kaynarca Antlaşması*" ile biten Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kırım halkı, Osmanlı ve Rus taraftarı olmak üzere ikiye bölünmüştü.

[1] Kazan örneği için bkz. Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1986, s. 36-37, 45 v.d.

[2] Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966, s. 31. Cungarya, Altay ve Tanrı Dağları arasındaki bölgenin adıdır.

1771 yılında Kırım ve civarını ele geçiren Rusların zulmünden korkan Osmanlı taraftarları dağlara çekilmişlerdi. Bu sırada binden fazla Türk şehir, kasaba ve köyü tahrip edildi[3]. Ancak asıl Ruslaştırma ve Osmanlı taraftarlarını ezme faaliyeti Kırım'ın ilhâkından sonra uygulamaya konuldu.

Çariçe Katerina'nın gözdelerinden olan Potemkin'in, 150 bin kişilik ordunun desteğinde yürüttüğü Ruslaştırma faaliyeti tahrip, müsadere, tehcir ve kolonizasyon şeklinde yürütülmekteydi. Halka yapılan baskı acımasız idi[4]. Potemkin 1784'te, Kırım Türklerine birtakım haklar vaadeden beyânnâmesinin henüz mürekkebi kurumadan, "*dağlık ve çöl olan mıntıkalardaki bütün Tatarların yarımadadan uzaklaştırılması*" için bir günlük süre tanıdı[5]. Halbuki Kırım Rus hakimiyetine sokulurken yayınlanan beyânnâmede (8 Nisan 1983) şöyle denilmişti: "*Bu manifestimizle kendimiz ve haleflerimiz tarafından Kırım ahalisine taahhüt ederiz ki, haklarında bizim eski tebaalarımız gibi muamele olunacaktır. Bizim himayemizde olmalarıyla şahısları, malları, mabetleri ve dinleri korunacak, dinî merasimi alenen icrâ eylemeleri hususunda asla tazyik olunmayarak din ve mezhep umurunda tamamen serbest tutulacak ve her biri bizim eski tebaalarımızın nâil oldukları faydalar ve imtiyazlarda müşterek ve müsâvi olacaklardır.*"[6] Hatta bu hususta bizzat *Potemkin*'e gönderilen 28 Haziran 1783 tarihli emirde; "*Kırım Tatarlarının dinlerine tecâvüz edilmemesi*" tenbih olunmaktaydı[7].

Ancak bu sırada Kırım'ın sömürgeleştirilmesi konusunda Potemkin'in nüfuzu ile sertlik yanlıları daha ağır bastılar. Onlara göre; burayı mutlaka Türklerden temizlemek gerekiyordu. Kırım Türklerinin göç ettirilmesi, ancak memnuniyetle karşılanabilirdi. Çünkü "*sadece düşmanlık gösteren bir unsur*" olan Türklerin uzaklaştırılması ile bölge bir "*Rus Yurdu*" haline gelebilirdi[8]. Bunun için ilk önce (1785-1788) deniz kıyılarına,

[3] Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, 1959, s. 64.
[4] Alan W. Fisher, *Crımean Tatars*, California, 1978, s. 78.
[5] Bala, "Kırım", s. 757; Gözaydın, *A.g.e.*, s. 71.
[6] Abdullah oğlu Hasan, "Kırım Türklerine Karşı Rus Siyaseti", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I. C., Sayı 12 (İstanbul, 1933), s. 442.
[7] Geniş bilgi için bkz. Gözaydın, *A.g.e.*, s. 66-69.
[8] Mark Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire (1854-1862)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Say 1 (İstanbul, 1972), s. 37. Kırım'dan Türk nüfusunun sürülmesine taraftar olan Sovyet yazarları burayı eski bir Rus memleketi sayıyorlardı. Nitekim II. Dünya Savaşı yıllarında Kırım Türklerinin sürülmesine taraftar olan Nadinski adlı bir Rus yazarı özetle şunları söylemektedir : Bazı tarihi araştırmalar, XIX. yüzyıl sonunda Kırım'ı sadece Çarlık Rusyası'nın bir kolonisi olarak hesaba katmaktadırlar. Fakat bu düşünce yanlıştır. Kırım XIX. yüzyıl sonunda ekonomik kalkınma yolu ile gelişme göstermiş, aynı zamanda bizim devletimizin merkez guberniias'ı (eyalet, vilayet) olmuştur. Kırım bir koloni olarak düşünülmemelidir. Çünkü burası tarihi bir Rus ülkesidir. Bu nedenle Rusya'nın Kırım'ı ilhâkı

iskelelere ve limanlara yakın olan yerlerdeki halk, yapılan tazyiklere dayanamayarak mal ve mülklerini yok pahasına satıp Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kaldılar. Böylece 1800 yılına kadar yaklaşık olarak nüfusun %33'ü yani 500 b'n kişi göç etmek zorunda kaldı[9].

Ruslar kolonizasyonu başarabilmek için öncelikle Türklerin ekonomik kaynaklarına el koydular. Büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşan Türkler, verimli toprakların hazineye devredilmesiyle bir anda işsiz, geçim sıkıntılarıyla karşı karşıya kaldılar. Ayrıca Ruslar kendi memleketlerinde tatbik etmekte oldukları ve köylüyü toprak ile birlikte çiftlik sahibinin eşyası kabul eden *"kölelik rejimi"*ni burada da tatbik etmek istediler. Halbuki Kırımlılar, öteden beri hür yaşamağa alışan ve arazinin büyük bir kısmı kendilerinin olan bir düzende yaşamaktaydılar. Onlar, mülkiyeti Osmanlı Padişahı'na, Kırım hanlarına, kalgaylara, beylere, mırzalara ve evkâfa ait olan topraklarda bile hür olarak çalışıp hayvan besler, mütekâbil anlaşmaya göre serbestçe vergi verirlerdi. Ruslar, köylüyü *"hazine köylüsü"* telâkki ederek hürriyetlerini ellerinden almak isteyince halk çareyi göç etmekte buldu[10].

Tavrida (Kırım) Genel Valisi tarafından yaptırılan bir incelemeye göre, 1891 yılı sonuna kadar buradaki toprakların üçte ikisi çeşitli hilelerle hazineye veya Rusların istedikleri kişilere verilmişti. Genellikle şu yollarla topraklara el konuluyordu: Hanedan mensuplarına ait topraklar ile mîrî araziler hazine malı sayıldı. Dinî, sosyal, hayrî amaçlı kurumlara gelir getiren bütün topraklar, sahipsiz kaldıkları gerekçesiyle devletleştirildi. Bir kısım özel mülklere tapusuz ya da senetlerin yetersizliği ileri sürülerek el konuldu. Zorla hazırlatılıp imzalatılan belgelerle bazı topraklar zapt edilirken, maliye memurlarınca asılsız veya mübalağalı vergi borçları öne sürülerek topraklar zapt edildi[11]. Rus dilini ve mevzûâtını bilmeyen halkın bu yoldaki şikâyetleri ise mahkemelerde sürüncemede bırakılmış veya aleyhlerine sonuçlandırılmıştı. Bu husus *General Totleben* tarafından 1860 yılında hazırlanan bir rapora da yansımıştır. *Totleben* de Kırımlıların anlamadıkları belgeleri imzalamaya icbâr edilerek topraklarının gasp olunduğunu itiraf etmektedir[12].

---

yabancı toprak parçasının fethi değil, fakat kendisine ait topraklarda Rusların yeniden yerleşmeleridir. Ruslar Kırım'ın ekonomik kalkınmasını başardılar. Rus işçileri şehirleri inşâ ederlerken, çok sayıda Rus köylüsü de tarlaları işlemiştir. Fisher, *A.g.e.*, s. 81.

[9] Bala, "Kırım", s. 756.

[10] İlginçtir ki Kırım müftüsü ve eşrâfının halkı bu doğrultudaki teşvikini Rusya da desteklemekteydi, Bala, "Kırım", s. 757.

[11] 1796'ya kadar Kırımlılardan alınan topraklar, resmî istatistiğe göre 288.064 desetine, yani yaklaşık olarak 300.000 hektar idi. Ülküsal *Kırım Türk-Tatarları*, s. 128.

[12] Pinson, *A.g.m.*, s. 38-40.

Böylece toprakları ellerinden alınan ve göçe zorlananların boşalttıkları yerlere yeni göçmenler getirilip iskân edildi. O sıralarda Rusya'da hüküm süren kölelik nizâmına göre Rus köylüsü getiremeyen Potemkin, buraya yabancıların getirilip yerleştirilmesi yoluna gitti. 1784-1787 yıllarında *Korsika*, *Livorna*, *Piza*, *Cenova*, *Almanya* gibi yerlerden gelenler buraya iskân olundular. Başlangıçta bunların sayısı ümit edilenin çok altında kalarak sadece 160 kişi idi. Fakat zamanla verilen geniş imtiyazların cazibesi ile gelenlerin sayısı arttı. Hatta bazı yörelerde yabancılar tarafından koloniler kuruldu. Nitekim bir İsviçre kolonisi *Kefe* yakınında, bir Alman kolonisi *Akmescit'te* ve bir Bulgar kolonisi de *Alma Nehri* üzerinde teşkil edildi[13]. Bu bölgeye yabancı yatırımcıların çekilmesi için de gayret gösterildiği görülmektedir. Özellikle sahildeki değerli mülklerin verimli kullanılabilmesi için işadamlarına kontratlarla veriliyordu. Bunlardan ilki *Josef Blanc* adlı bir Fransız olup Sudak yakınlarındaki arazide votka fabrikası tesis etmeye razı oldu[14]. Yağmalanan topraklar ordu erkânına, Rus asilzâde ve zadegânına, Ortodoks kilisesi mensuplarına, yüksek dereceli memurlara ve istilâda Ruslara yardımcı olan mirzalara verildi. Böylece bölgenin etnik yapısı Rusya lehine değiştirilmek isteniyordu.

Zamanla Kozakların, Greklerin, Ermenilerin, Bulgarların, Yahudilerin yerleştirilmiş olduğu Kırım'da göçler dolayısıyla Türk nüfusu azalırken yabancı nüfusta önemli artışlar görüldü. Gerçi bu artış Rusların arzu ettikleri düzeyde değildi, ama ilerideki büyük çaplı yerleşmelere zemin hazırlamış oldu. 1793'lerde bölgeyi gezen *P.S. Pallas*'ın verdiği rakamlara göre kadın ve erkek olmak üzere Kırım Yarımadası'nda toplam 8.258 Rus kolonisti bulunmaktaydı. Aynı kaynağa göre toplam nüfusu 202.780 olan Kırım'da müslümanların sayısı 168.923'tür. Bu sayının içinde Slav kökenli 748 müslüman da bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda *P. S. Pallas*'ın verdiği bilgiler ışığında, 1793 yılında Kırım'da bulunan nüfusun yapısı görülmektedir[15].

Halk Sınıfları	Erkek	Kadın	Toplam
Tatar Asîlleri	570	465	1.035
Tatar Din Adamları	4.519	4.105	8.624
Tatar Halkı	48.484	99.280	147.764
Müslüman Slavlar	343	405	748

[13] Fisher, *A.g.e.*, s. 92.
[14] Aynı yer.
[15] Fisher, *A.g.e.*, s. 79-80.

Nogay Tatarları	4.331	3.593	7.924
Çingeneler	1.664	1.561	3.225
Tatar Tüccarları	1.780	1.048	2.828
Hıristiyanlar (Rus olmayanlar)	6.220	5.346	11.566
Köleler	1.185	247	1.432
Rus Ev Hizmetçileri	110	116	226
Rus Kolonistleri	4.861	3.397	8.258
Asillerle yeni gelen göçmenler	1.987	586	2.573
Kozaklar	5.803	—	5.803
Hıristiyan Din Adamları	89	33	122
Memurlar, Aileleri ve Köleleri	382	270	652

Ekonomik baskı ve yıldırma politikasının yanı sıra uzun vadede Türk nüfusun assimile edilebilmesi için kültürel propagandaya ağırlık verildi. Rus olmayan halklara Rus kültürü Ortodoks Kilisesi aracılığıyla benimsetilmeye çalışıldı. Bir çok cami kiliseye çevrildi, din adamları üzerindeki tazyik arttırıldı. Üstelik bütün bunlar kendisini müslümanların hâmisi görerek "*Orenburg Müslüman Ruhanî Meclisi*" adını taşıyan ve merkezi Ufa'da olan teşkilâtı kuran[16] *II. Katerina* zamanında meydana geliyordu. Bazı şehirlerde büyük camilerin inşâsına izin verilirken Kırım'daki camiler tahrip ediliyordu. Müezzinler gündüz ezan okurken Rus askerlerinin eğlencelerine malzeme olarak hayatlarını kaybediyorlardı[17]. Kültürel bakımdan Türklerin gelişmesi engellenmek istenirken, halk Ruslar arasında olduğu gibi sınıflara bölünerek araya soğukluk sokulmuştu. Rusların getirdikleri düzene göre Kırım halkı şu sınıflara ayrılıyordu: a) *Zâdegân (asilzâdeler), beyler, mirzalar :* Bunlar imtiyazlı kişilerdi. Rusya taraftarı olanların toprakları alınmayarak ilâveten kendilerine imtiyazlar da verilmişti. Bir bakıma halk ile yönetim arasındaki bağı oluşturuyorlardı. b) *Duhovni (Ruhanî) ler :* Ruslardan belge alarak cami ve medreselerde görev yapanlar. c) *Mescan (Şehirli)lar:* Küçük memuriyetlerde çalışanlar, esnâf ve sanaatkâr kesimi ile tüccarlar. d) *Poselen-Kristiyan (Köylü)ler:* Toprak işleriyle uğraşanlar[18]. Hükümet bu sınıflar arasın-

[16] Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 285. Rusya'nın bu tutumu, Kazan, Astarhan gibi yerlerde etkili olmuştu. Ayrıca bkz. Benningsen,-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, Çev. Nuzhet Uzel, İstanbul, 1981, s. 10.

[17] Sovyet araştırmacılarına göre, 1805'te Yalta hariç olduğu halde Kırım'da bulunan 1556 camiden 1914'e gelindiğinde 729'u kalmıştı. 5139 olan görevli sayısı da 942'ye düşmüştür. Gözaydın, *A.g.e.*, s. 67.

[18] Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 132. Türk kültürü kilise ve Türk Öğretmen Okulu (Uçitelskaya Şkola)'nın hazırladığı programlarla tahrif edilmekteydi. Gözaydın, *A.g.e.*, s. 69.

da menfaat çekişmelerinin doğmasına ve böylece toplumsal birliğin sarsılmasına özen göstermekteydi.

Rus Hükümeti'nin takip ettiği politikalar ile Kırım'ın kalkınması çok sınırlı tutulmuş, Türklerin sadece okuma-yazma, biraz Kur'an, basit hesap bilgisi öğrenmelerine müsaade edilmiştir. Bunu bir Rus yazarı "*seksen seneden beri Tatarlar arasında biz, maarifin intişârına hiç hizmet etmediğimiz gibi sanat bilgisi namına da hiç bir şey vermedik*" şeklinde itiraf ediyordu[19].

XIX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde, *Rus İçişleri Bakanı Koçubey*'in (Kochubei) başını çektiği bir grup, Kırımlıları tehcir etmeye yönelik politikaların devam etmesini istiyordu. Ancak bu sıralarda Novorosisky Genel Valisi, çıktığı bir teftiş gezisi sırasında, göçler sebebiyle bölgenin adeta harap hale geldiğini görmüş, verdiği rapor doğrultusunda Petersburg, göçü engellemeye başlamış, verilen pasaportları geri almıştı[20].

Muhtelif vesilelerle meydana gelen Osmanlı-Rus savaşlarında Kırım, doğrudan savaş alanı içerisinde yer almadığı için, buradaki halkın her hangi bir şekilde Rusya aleyhine hareket etmesi söz konusu olmadı. Hatta Tatarlardan meydana getirilen süvari birlikleri muhtelif cephelerde Rus ordusunda sadakatle savaştılar. Meselâ Mayıs 1808'de *Vilno* (Vılnıus)'daki cepheye gönderilen Tatar Süvari Birliği hakkında, bölge askerî valisi olan Kherson raporunda "*Tatar müfrezeleri iyidir*" diyordu. 1828'de Osmanlılarla yapılan savaşta bile, Ruslar bir grup Tatar askerini kendi dindaşları ile savaşmak için Varna'ya göndermişler ve iyi sonuç almışlardı[21]. Yine Kırım Savaşı'nda da Tatarları kendi topraklarında müttefiklere karşı kullanmak isteyen Ruslar, bazı olumlu neticeler elde ettiler. Rus ordusunda görev alan Tatarların bir çoğu üstlendikleri vazifeleri yerine getirdiler[22].

Ancak Ruslar Kırımlılardan daimî bir endişe duyuyorlar ve bölgeyi tam anlamıyla Ruslaştırabilmek için onları yeniden göçe zorluyorlardı. Böylece 1812 yılında yeni bir göç dalgası meydana geldi. Bu sırada Tatarlar arasında Kırım'da kalıp kalmama konusunda bir tartışma olduğunu görüyoruz. Büyük çoğunluk, elbette vatanlarında kalmayı arzu ediyordu, ama karşılaştıkları meşakkatler ve baskılar hayatı yaşanmaz hale getiriyordu. Halk Ruslarla kaynaşmadığı gibi bu yolda bir çaba da göstermiyordu. Fakat şartların ağırlığı bu görüşte olanların azmini kırıyordu. Bundan dolayı en küçük fırsat elde edenler hemen Osmanlı Devle-

[19] Gözaydın, *A.g.e.*, s. 68.

[20] Pinson, *A.g.m.*, s. 38; Fisher, *A.g.e.*, s. 88.

[21] Ayrıntılı bilgi için bkz. Fisher, *A.g.e.*, s. 87. Bu Tatar Süvari Birliği Petersburg'a yerleştirilerek 1864'teki askerî reformlara kadar varlığını sürdürdü.

[22] Buna karşılık Vali Pestel, sivil halka güvenmediğinden kıyı kesimindekilerin önemli bir kısmını iç bölgelere nakletmişti. Fisher, *A.g.e.*, s. 88.

ti'ne göç etmek yolunu tercih ediyorlardı. Bazı ileri gelenler ise "*gitmek kolay dönmek zordur*" düşüncesiyle ne pahasına olursa olsun vatanda kalmak gerektiği görüşündeydiler[23].

Rus Çarlığı, Türklerin göç etmesini teşvik ederken, aynı zamanda bunun sırf insanî maksatlarla yapıldığını da propaganda etmekten geri durmuyordu. Nitekim 29 Ağustos 1803 tarihli bir fermanında *İmparator I. Aleksander* şöyle diyordu: "*Dinî itikâtlerinin tesiriyle oturdukları yerlerini bırakıp Türk toprağına geçmek isteyen halktan hiç bir fayda gelmeyeceğini, Kırım'ın dağlık kısımlarına başka halklar yerleştirildiği takdirde daha ziyade fayda ve umrâna mazhar olacağını göz önüne getirdim. Buralarda toprağa mâlik olanlardan göç etmek isteyenler olursa onlara mani olmamanızı emretmeye lüzum gördüm. Şu şartla ki, bu gibi göçmenlerin toprakları hususi ellere verilmesi hakkında emir çıkıncaya kadar tamamen hazineye alınmalı ve hazinenin ayrılmaz mülkü sayılmalıdır.*

Aynı zamanda sizi bu hususta serbest bırakıyorum. Göç etmek için müsaade edilirken Tatarlara, bu müsaadeyi benim tarafımdan bir ikrâm, bir lütuf olduğunu anlatınız. Osmanlı hükümetiyle anlaşmamıza göre bu ikrâmın yalnız Muhammed dininden olan tebaalarımıza mahsus olduğunu da açıklayınız. Bu gibi göçlere hususi bir şekil verilmesi, defalarca olduğu gibi, oradan göç eden hıristiyanlar hakkında Bâb-ı Âli tarafından şikâyet vaki olduğu zaman faydadan hâli olmaz."[24]

Neticede Türkiye'nin Fransız-Rus savaşında Napolyon'a belirgin şekilde yardımda bulunması Rusya'nın yeni bir göçü tekrar serbest bırakmasına yol açtı ve çok kısa süre içerisinde yaklaşık 200 bin kişi Osmanlı Devleti'ne ilticâ etti[25]. Hemen hemen bu miktara yakın nüfus da 1828 yılında memleketini terk etmek durumunda kaldı[26].

Rusya'nın Kırım Türklerine ekonomik bakımdan uyguladığı baskı, 1810, 1816, 1819, 1822 ve 1827 yıllarında teşkil edilen hükümet komisyonlarının çalışmalarından sonra da devam etmiştir. 1830 yılında yapılan kadastro çalışmaları ve 1833'de kabul edilen kanun ile halk yine zarara uğratıldı. Hatta 1837'de bölgede pek çok ölüm hadisesine yol açan kıtlık dönemine rağmen hükümet köylere ait arazi sınırlarını daraltma yoluna gitti. Üstelik her vesile ile artan vergiler Kırımlıların mevcut idareyi benimsemeleri için bir sebep bırakmıyordu.

Ekonomik baskı ve yıldırma politikasıyla yetinmeyen Rusya, müslüman kitleleri propaganda yoluyla Hıristiyanlığa çekmeye çalışıyordu.

[23] Nitekim Gaspıralı İsmail Bey, bir yazısında: "Eğer benim elimde olsaydı Rusya'dan bir Türk oğlunu yerinden kımıldatmaz idim, çünkü giden bir Türk on Türk'e daha tesir ediyor, dalâlette bırakıyor ve kendi ise muhâceretten necât bulamıyor; yurt bozuluyor, fakat yurt kurulmuyor; hiç kimsenin kârı yok herkese zarar" demektedir. İsmail Gaspirinski, "Muhâceret-i Muazzama", *Türk Yurdu*, II. C., İstanbul, 1328, s. 707.

[24] Gözaydın, *A.g.e.*, s. 76 (not 54).

[25] Eren, *A.g.e.*, s. 33.

[26] Gözaydın, *A.g.e.*, s. 78.

Muhtelif Hıristiyan teşekküllere sağlanan geniş imkânlarla İslâma karşı sürdürülen hücumlar bütün XIX. yüzyıl boyunca devam etti. Sonucun Ruslar için sevindirici olduğu anlaşılmaktadır. Bu devrede Hıristiyanlığı kabul eden *Tatarların* sayısının bir hayli fazla olduğu zannedilmektedir[27]. Böylece Hıristiyanlığı benimseyen Tatar zümreleriyle müslümanlığını devam ettirmekte olan cemaat arasında gittikçe dinî ve kültürel kaynaklı uçurumlar oluşuyordu. Kazan Dinler Akademisi Profesörü ve Ortodoks Misyoneri olan *Nikolay İlminsky*, 1863 yılında din değiştiren Tatar gençleri için, kendi dillerinde eğitim yapan okullar teşkil ettirmişti. Burada özellikle yerli dönmelerden kurulu bir elit tabakanın Avrupaî şekilde yetiştirilmesi hedeflenmişti. Yetişecek olan aydın kişiler eski ile bağlarını koparmadan henüz İslâmiyeti terk etmemiş olan kardeşleri arasında faaliyet gösterip onların da din değiştirmelerini sağlayacaklardı[28].

Gerek Rusların bu faaliyetleri, gerekse dindar olan insanların "*Kâfir Devlet*"te yaşamanın câiz olmadığı şeklindeki yaklaşımları göçün sebepleri arasında yer almaktadır. Nitekim *Trabzon Valisi Osman Paşa*'nın İstanbul'a gönderdiği 25 Ağustos 1830 tarihli yazısında belirttiğine göre; Trabzon'a gelen Kırım ve Kafkas müftü, mirza ve özdenleri, İslâm dinine mensup oldukları için Osmanlı Devleti'nden ayrılamayacaklarını ve Rusya'ya tâbi olamayacaklarını beyân edip göç etmek istediklerini, fakat Rusya'nın güçlük çıkarabileceği dikkate alınarak meselenin iki devlet arasında yapılacak görüşmelerle hal yoluna konulmasını istemişlerdi[29].

Bu yıldırma politikası Kırım Savaşı yıllarında ve sonrasında daha da arttı. Bir taraftan vergiler artırılırken, diğer taraftan da yenilginin bedeli buradaki halka ödetiliyordu. *Çar II. Aleksander*'e göre Tatarları Kırım'da tutmak potansiyel bir tehlike ve baş belâsıydı. O, mahallî yöneticilere gönderdiği emirde özetle; "*Tatarların göçlerine gizli ya da açık bir surette mani olmak asla uygun değildir. Aksine gönüllü olarak yapılan bu göç hareketi, Kırım'ı istenmeyen unsurlardan temizleyecektir*" demekteydi. Merkezî hükümetin bu tavrından dolayı halkın panik içerisinde yollara düşmesi kaçınılmaz idi[30].

Daha Kırım Savaşı yıllarında Ruslar, Osmanlılarla işbirliğinin, en azından iş gücü ve yiyecek temini tarzındaki yardımların önüne geçmek maksadıyla Kırım Türklerini kuzeydeki bölgelere sürgün etti Gözleve bölgesine gönderilenleri kontrol altında tutmak için *Kırım Valisi Maksimovich* tarafından görevlendirilen askerî müfreze, halk üzerinde aksi

[27] Benningsen-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 12'de yüz binden fazla Tatarın Hıristiyan olduğu ifade edilmektedir.

[28] *Aynı eser*, s. 12.

[29] *Kafkas Araştırmaları-I*, s. 230.

[30] Pinson, *A.g.m.*, s. 39-4 ; Fisher, *A.g.e.*, s. 88-89.

tesir meydana getirdi. Tatarların öldürüleceği söylentileri yayıldı. İzlenen metod onları daha çok Osmanlı taraftarı haline getirdi. Hatta bazı Tatarlar Rus asillerine saldırılar düzenlemeye başladı. Bu olayları, her zamanki gibi mübalağalı şekilde değerlendiren Petesburg Hükümeti'nin cezalandırması aşırı oldu[31].

Bu tür saldırılarda Osmanlı Devleti'nin etkisinin ne kadar olduğu tartışmalıdır. Gerçi savaş sırasında Osmanlı Devleti'nce gerek Kırım'daki gerekse Kafkasya'daki ileri gelenlere gönderilen mektuplarda, ordunun harekâtına destek olmaları ve Rusların aleyhinde faaliyette bulunmaları istenmişti[32]. Fakat isteğin büyük çoğunlukla kabul gördüğünü söylesek bile, *General Totleben*'in dediği gibi; "*yapılan kışkırtmanın boyutu ne olursa olsun Rusların savaşı kaybetmelerinde asıl etken olmaktan uzaktı.*"[33]

Buna rağmen Kırım'ı Türklerden boşaltmaya kararlı olan Ruslar. Halkın bir kısmını *Kerson*, *Poltava*, *Orlov*, *Kursk* gibi uzak vilayetlere sürdüler. Sürgünden kurtulmak isteyenler ise çareyi Osmanlı Devleti'ne muhâcerette bulmaktaydılar. Nitekim *Ahmed Paşa*'nın gönderdiği 14 Nisan 1856 tarihli yazıya göre; Osmanlı ve Fransız kuvvetlerinin *Gözleve*'den çekileceğini öğrenen halk, Müftü ile yanındaki ileri gelenler vasıtasıyla, "*Rusların kendilerini Kazan'a süreceklerini*" ifade ederek göç etmelerine müsaade olunmasını istemişlerdi[34]. Bu sırada bazı Tatar ileri gelenleri, *Ahmed Paşa*'nın deyimine göre, Rus nişânını hâmil olan bu kim-

[31] Bu konuda Konduraki adlı bir Rus yazarının sözleri dikkat çekicidir: "Kırım Tatarları bize karşı düşmanlık besleselerdi, savaş esnasında evlerini bütün kıymetli eşyalarıyla bırakıp kaçmış olan Rusların evlerini talan ve yağma ederlerdi. Böyle bir şey yapmamışlardır. Tatarlar o kadar terbiyeli ve akıllı davrandılar, ki yerlerinde kalan Rusları incitecek bir söz bile söylememişlerdir. Gözaydın, *A.g.e.*, s. 81. XIX. yüzyılın son yarısında Rus askerî levazımat dairesinde çalışan ve dürüstlüğüyle tanınan Levitski hatıralarında; "Yurdundan uzak vilâyetlere sürülenlerin sayısı çoktu; hesabını bilen yoktu. Durumları o kadar kötü idi, ki kürek cezasıyla Sibirya'ya sürülen mahkumlar bile şu hâle gıpta edemezlerdi" demektedir. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları*, s. 136.

[32] Nitekim *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef 1'deki 20 Nisan 1856 (14 Ş 1272) tarihli Meclis-i Mahsus mazbatasında "ordumuzun ve müttefik ordularının oraya vüsûlunda şu ahalinin bazı hizmet ve yardımları zuhura gelmek hasebiyle ..." denilmektedir.

[33] Pinson, *A.g.m.*, s. 43. Burada yaşayan halkın Osmanlı Devleti'ne yardımları daha ziyade yiyecek ve iş gücü, kısmen istihbarat şeklinde olmuştu. Kırım'da Kafkasya'daki gibi belirgin bir silahlı mücadele söz konusu olmadığından, halkın Rus Ordusunu zor duruma sokacak bir saldırı veya isyan hareketine kalkışması mümkün değildi. Üstelik bütün bu hadiseler sırasında Rus taraftarı olan Tatarların sayısı küçümsenecek ölçüde değildi. Yukarıda da söylendiği gibi Rus ordusunda Tatar birlikleri vardı ve hizmet ediyorlardı.

[34] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef-1,4. Bunu tasdik eden bir diğer bilgiye göre de merkezi hükümet 1859'da Tatarlara Orenburg'da yerleşmeleri ya da Türkiye'ye göç etmeleri teklifinde bulunmuştu. Bu da Tatarların Kırım'da istenmedikleri ve ikinci sınıf vatandaş gibi görüldükleri hissine kapılmalarına yol açmıştı. Pinson, *A.g.m.*, s. 45-46.

seler Gözleve'ye gelen bir kısım Rus memurlarla birlikte, Çar'ın verdiği nimetleri sayarak Tatarların göçüne engel olmaya çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Nitekim 7.683 nüfus buradan *Balçık*'a gönderilirken, 1300'ü aşkın nüfus diledikleri mahalle gitmek üzere sevk olunmuş, 1500 nüfusun da gönderilmesi kararlaştırılmıştır[35]. Birbiriyle çelişen bu belgelerden anladığımız kadarıyla, önce göçe izin vermek istemeyen mahallî yöneticiler, Çar'ın yukarıda söz konusu ettiğimiz fermanından sonra, bu hareketi teşvik etmişlerdi. Zaten Türklere, daha genel bir deyimle ülkedeki müslümanlara karşı uygulanması gereken politikalar konusunda Rus yönetiminde farklı görüşler vardı. Meselâ Temmuz 1854'te Tavrida Valiliği Hazine Toprakları Genel Müdürü olan *Mensikof*; *Kırım Tatarlarının Rus çiftliklerinde iyi çalışmadıklarını ve bu yüzden bol ürün alınmadığını*" ileri sürüyordu. "*Bu insanların, zararlarını önlemek için, Kırım'dan çıkarılıp Rusya'nın uzak vilâyetlerinden birisine göçürülmelerini*" teklif ediyordu[36]. Halbuki bundan altı yıl sonra *Vali Graf Stroganof*, 3 Ekim 1860 tarihli raporunda; "*Hiç olmazsa yalı boyu Tatarlarının vatanlarında bırakılması gerektiğini bağ, bahçe ve tütün işlerini yapacak ve Tatarların yerini dolduracak işçilerin bulunmasının çok güç, hatta imkânsız olacağını*" belirtmiştir[37].

Rus yetkilileri arasında Kırımlılara karşı uygulanacak politikalarda sık sık değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, sonuçta Kırım Türkleri artık anavatanlarında kalamayacaklarını hissediyorlardı. Osmanlı topraklarına göç etmenin bir zaruret olduğu fikri hızla yayılıyordu. En ılımlı olan Rus idarecisi bile, sadece tarım ürünlerinin mahvını önlemek için Kırımlıların "*şimdilik göç ettirilmemesi*"ni istiyordu. Bu şartlar altında kendisini, öz yurdunda yabancı bulan halk, Osmanlı Devleti'nin de göç edenlere birtakım imtiyazlar ve imkânlar sağladığını görünce "*Halife'nin Devleti*"ne doğru yola çıkıyordu.

Kırımlıları göçe zorlayan bu sebeplerin hemen benzerleri Kafkasya sahasında da yaşanmaktaydı. Bu bölgenin coğrafî konumu sebebiyle ele geçirilen yerlerdeki insanların önemli bölümünü iç bölgelere nakleden Ruslar, bu şekilde adım adım ilerlemeyi temin ediyorlardı. Sömürgeleştirilen bir bölge daha sonra ele geçirilen diğer bölgelerdeki insanların sürüldüğü yer oluyordu. Meselâ *Kuban* ve *Terek*'in kuzeyindeki yerler ele geçirildikten sonra buradaki binlerce Nogay ve Kalmuk ailesi, bölgedeki Dağıstanlı ve Çerkes kuvvetleriyle birleşmesinler diye *Volga*'nın ötesine göç ettirilmişler, yerlerine Rus köylüleri getirtilmiştir[38].

[35] *İrade, Dahiliye*, 22748, lef 2 (Selânik Valisi olup Gözleve'de bulunan Ahmed Paşa tarafından 11 Mayıs 1856 (6 Ramazan 1272) tarihinde Seraskerliğe yazılan yazı).
[36] Ülküsal, *A.g.e.*, s. 136.
[37] *Aynı eser*, s. 137.
[38] Allen, *A.g.e.*, s. 18.

Gürcüler ve Ermeniler arasında taraftar bulan Çarlık yönetimi, Osmanlı ve İran taraftarlarının bulunduğu Azerbaycan'ı kolonileştirmek için özel politikalar uyguladı. Burası potansiyel bir hammadde kaynağı ve Rusya'nın diğer bölgelerindeki halkları iskân edebileceği müsait ve stratejik faydası fazla olan bir bölge olarak görülmekteydi. Nitekim Cezayir'deki Fransız yönetimini örnek alan Çar'ın memurları arasında Transkafkasya için "*koloni*" terimi kullanılıyordu. Meselâ *Rusya Maliye Bakanı T.E. Kankrin*, 1827'de *I. Nikola*'ya yazdığı bir muhtırada, Transkafkasya'nın koloni olarak tanınması halinde, hükümetin bu bölgeyi Rusya'ya katma konusundaki yetersizliği son bulacaktır, demekteydi. Bu düşünceyle Azerbaycan'ın kolonileştirilmesi için projeler hazırlandı. Bu projelerde genellikle iki farklı görüşün çatıştığını görmekteyiz. Birinci görüş, pragmatik bir tarzda mahallî gelenek ve çıkarlara uygun yarı bağımsız bölgecilikten yanaydı. İkincisi ise daha katı merkeziyetçiliği ve sonuçta Ruslaştırmanın gerekliliğini savunuyordu. İlk gruptakiler hanlık idaresinin yavaş yavaş tasfiyesini isterlerken, ötekiler bölgenin süratle Rusya'ya ilhâkından yanaydılar.

Baron P.V. Hahn'ın askerî idareleri ve dolayısıyla tüm hanlık idaresi kalıntılarını kaldıran 1841 reformu şüphesiz ikinci görüşün bir başarısıydı. Kaldırılan idarî sistemin yerini tek tip sivil bir idare alıyordu. İdarî birimler yeniden oluşturularak eski yerel yöneticiler işlerinden uzaklaştırıldılar. Üstelik tam bir entegrasyonun sağlanması için bölgenin sosyo-ekonomik yapısında değişiklikler getiriliyordu. Geçmişte bey ve ağalara verilen araziler, bölgeye yeni yerleştirilen Rus göçmenler arasında dağıtılmak üzere kamulaştırılıyordu. Ancak "*Hahn Reformları*" bürokratik kargaşa yanında halkın genel memnuniyetsizliği sonucunu doğurdu. Bu arada Müridizm hareketine katılanların sayısı arttı.

Rusya, Azerbaycan konusunda 1845'te yeni bir yaklaşıma yönelmek zorunda kaldı. Bölgeye Genel Vali olarak gönderilen *Vorontsov*, halkın direnme gücünü yok ederek pasifize olmalarını sağlamak için daha farklı bir uygulamaya girişti. Bey ve ağaların toprakları iade edilerek, onların, hükümetin ahali üzerinde etkinliğini sağlayacak aracı bir "*müslüman yüksek sınıfı*" haline dönüştürülmesi hedeflendi. Böylece bir sosyal grup kazanç sağlarken, bunun faturası yine halka yükleniyordu[39].

Gerçekte Azerbaycan Türklerinin ekonomik kaynaklarını yok etme faaliyeti, işgâl ile birlikte başlamıştı. Bu alanda uygulanan "*krepostnoy projesi*" köylüyü köleleştirmeyi amaçlamaktaydı. Buna göre Rus asilleri, Rusya'da satın alacakları toprak kölelerini Azerbaycanda yerleş irecekler, gerektiğinde yerli asillere dahi satabileceklerdi. Asiller bu köle köylüler

[39] Ayrıntılı bilgi Swietochowski, *A.g.e.*, s. 28-34'te bulunmaktadır.

üzerinde, öldürmek de dahil, hudutsuz bir tasarruf hakkına sahip olacaklardı. Böylece köylüler üzerinde hakim olan Rus ya da yerli asiller devlete bağlanarak, bütün halkın kontrolü amaçlanmıştı[40].

Rusların, Azerîlerin elindeki ekonomik kaynakları gasp etme teşebbüsü sadece tarım alanları ile ilgili değildi. *Swıetochowskı*'nin dediği gibi, "*Azerbaycanlı müslümanların (Azerbaycan doğumlu Ermenilerin aksine) yerel endüstrinin ya sadece küçük bir kısmını kontrol etmesi ya da hiç bir rolü olmaması durumu, bir iki önemli istisna dışında tüm Doğu Transkafkasya için geçerliydi.*"[41] 1870'de Bakü'deki petrol kuyularının % 88'i Türklerin elinde iken 1872'de sadece % 13'üne sahip idiler[42].

Hem Çarlık dönemi, hem de Sovyet dönemi tarihçileri genellikle, Rusya'nın Kafkasya'yı işgâlinin "*ilerici sonuçlar*" doğurarak bölgeyi medenileştirdiğini iddia etmektedirler. Bu görüşte olmasına karşılık *Fadeyev*, şunları da yazmaktan kendisini alamamıştır: "*Şurası da aşikârdır ki, hanların yerine geçen ve çarlığın gerici politikasının gaddar icracıları olan Rus subayları arasından seçilen merkez kumandanları yerli halka karşı çok sert ve acımasız davranıyorlardı. Çar memurları askerî-feodal motodlar uygulamak suretiyle Güney Kafkasya'da sömürge rejiminin muhkemlenmesini sağlıyorlardı.*"[43]

Bu arada Rus istilâsının Azerbaycan'ın kültürel yapısı üzerindeki etkilerine dair Fadeyev'in yazdıkları dikkat çekmektedir: "*Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesinin ilk gününden itibaren Rus kültürü Azerbaycan kültürünün gelişimini sağlamıştır iddiası gerçeğe uymamaktadır. Eğer ileri demokratik Rus kültürü böyle bir rol oynamışsa, sömürgecilik prensipleriyle meşbu feodal-monarşist Rus kültürü Azerbaycan kültürünün gelişmesini engellemiştir.*"[44]

Kültürel bakımdan kendilerini daima müslümanlardan üstün gören Ruslara göre, İslâmî topluluklar gelişmek istiyorlarsa ya Rus kültürü içinde eriyecekler ya da Ortadoks Dini'ne gireceklerdi. Bundan başka çıkar yol yoktur. Ancak kendi arzularıyla İslâm Dini'ni terk edenlerin sayısı her zaman az olmuştur. Üstelik Rusya'nın takip ettiği politikalar, özellikle dine saldırı tarzındaki uygulamalar, beraberinde nefreti ve dindarlığı getirdi. Ruslaştırma siyasetî müslümanları yok edici boyutlara yaklaştıkça Türk-İslâm aydınlarının direnişi daha da şiddetlendi[45].

[40] Bkz. Tekiner, *A.g.m.*, s. 7.
[41] Swıetochowskı, *A.g.e.*, s. 41.
[42] *Aynı eser*, s. 41.
[43] Baytugan, *A.g.m.*, s. 7-8.
[44] *Aynı makale*, s. 8.
[45] Tatar yazarı Galimcan İbrahimov'un "Çar otokrasisinin politikası her yerde umulanın aksine sonuç vermiştir. Tatarları yok etmek yerine onları bütün Rusya'ya karşı düşman ettiler" tarzındaki değerlendirmesi bunu anlatmaktadır. Benningsen-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 16-17.

Rusların Azerbaycan'da yaptıkları uygulamaların diğer yerlerde de benzer şekilde tatbik edildiğini görüyoruz. XIX. yüzyılın başlarından beri devam etmekte olan askerî tehditler, Dağıstan ve Çerkesistan'da direnişler dolayısıyla ancak 1859'dan sonra etkili olabildi[46]. Rusların bu cephelerde, yani Çerkesistan vadilerinde kazandıkları zaferler beraberinde tehciri getiriyordu. Bir Rus yazarının belirttikleri bu konuya açıklık getirmektedir: "*Savaş son derece acımasızca cereyan ediyordu. Biz geri dönülmesi imkânsız bir tarzda ve askerin bastığı her toprak parçasını Dağlılardan temizleyerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeden önce (Şubat ve Martta) yüzlerce dağ köyleri ateşe veriliyordu. Ekinler atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı takdirde, derhal asker muhafazasında en yakın Kozak köyüne götürülüyor ve oradan Karadeniz sahillerine ve daha sonra Türkiye'ye sevkediliyordu. Bizim yaklaşmamız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde, içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye yayılmış bir şekilde bırakılan çeşitli çocuk oyuncaklarına rastlanılıyordu. Bazen fakat askerlerimizin şerefiyle mütenasip olmayan çok nâdir canavarlığa varan hunharca hareketler de yapılıyordu ...*"[47]

Trabzon Valiliğinden Sadaret'e gönderilen 3 Aralık 1863 tarihli yazıda, Rusların ele geçirdikleri mahaller halkından kendisine tâbiyyet edenlere vatanlarını terk ile iç memleketlere nakl olunmalarını teklif eylediği gibi, Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi arzu edenlerin evlerini yakmak suretiyle ayrılmalarını süratlendirmek ve iskelelere yığılmalarını sağlamak amacıyla tazyik ve icbârda bulundukları anlatılmaktadır[48]. Yine aynı konudan bahseden 12 Aralık 1863 tarihli "*Arz Tezkeresi*"nde şöyle denilmektedir: Rusya Çerkesistan taraflarını zapt ile Abazih kabilesinin bulunduğu yerlere kadar ilerleyip bunların Kuban havâlisinde iskânlarını teklif etmiştir. Bir kısmı bunu kabul ederken bir kısmı Osmanlı Devleti'ne, ki sayıları elli bin civarındadır, göç etmek kararındadır. Eğer Osmanlı Devleti bunları kabul etmezse Kuban taraflarına zorla yerleştirileceği, bunun ise kan dökülmesine yol açacağı Rusya Sefâretince Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir[49].

Bu bilgi Rusların göçü teşvik ettiklerinin açık bir delilidir, ki Rus-Çerkes Savaşları sırasında Ruslar, ele geçirdikleri yerlerin halkına bulundukları vadileri boşaltmaları için bir ay süre tanımışlar, bu konuda bir

[46] Meselâ 1825'te Rusların Abaza, Çerkes, Kabartay ve Anapa bölgesindeki halka yönelik taciz, baskı ve rencide edici hareketlerinin önlenmesi için Anapa Kaimmakamı Abdullah Paşa'ya yaptıkları başvuruya dair bir belge için bkz. *Kafkas Araştırmaları*, s. 203-205.

[47] Baytugan, *A.g.m.*, s. 7.

[48] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-3.

[49] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189.

de kararname yayınlamışlardır. Karara uymayanlara ise savaş esiri muamelesi yapılacağı ilan edilmiştir[50]. Uzun süren mücadeleleri dikkate alan Rus Hükümeti Çerkesleri, Nogayları, Çeçenleri ve Dağıstanlıları göç ettirmeyi kararlaştırmıştı. Rusya'nın kolonizasyon siyasetinin en belirgin halkası, eski ahaliyi göç ettirmek, yerine yeni topluluklar getirtip yerleştirmekti. Çerkes savaşları bitmeye yüz tutunca bu konu resmî çevrelerde açıkça konuşulmaya başlanmıştı.

Nitekim Kafkasya'daki Rus Ordusunun Kurmay Başkanı olan *Milyutin* 1857'de şöyle diyordu: "*Dağlıları zorla bizim seçeceğimiz bölgelere göndermeliyiz. Onları Don yöresine sürmemiz gerekir. Çünkü Stavropol yöresinde artık boş arazi kalmamıştır. Eğer öyle olmasaydı bile düşmanlarımız olan bu halkları Kozakların arkasına yerleştirmemiz sakıncalı olurdu. Bizim esas gayemiz Kafkas Dağlarının eteklerindeki bölgelere Rusları yerleştirmektir ... Hükümetin bu düşüncesini bütünüyle gerçekleştirinceye kadar bunu Dağlılara hissettirmemiz gerekir*". Buna cevap olarak *Prens Baryatinsky* şöyle yazmaktaydı: "*Kuban ötesi topraklarda güçlenebilmemiz için seçtiğimiz tek yol buraya Kozakları yerleştirerek Dağlıları yavaş yavaş baskı altına almak ve onların yaşama imkânlarını yok etmektir. Bize karşı olan halklara acımanın gereği yoktur. Devletin menfaati onların topraklarının ellerinden alınmasını gerektiriyor*".[51]

Ayrıca Rus gazetelerinde yer alan haberlere göre hükümet Kafkasya'da bulunan *General Odomikof*'a, buradaki asayişin nasıl düzeltilebileceğini sormuş, o da verdiği cevapta, ancak *Nogay* ahalisinin bulundukları yerlerden kâmilen uzaklaştırılmalarıyla bunun mümkün olabileceğini söylemiştir[52]. Yine *Tasvir-i Efkâr*'da yer alan ve Abaza kaynaklarına dayandırılan bir haberde Rusların *Abazalardan* şu isteklerde bulundukları ifade olunmaktaydı[53]: a) Kabile ahalisinin dinlerini terk etmeleri, b) bütün silahların bırakılması, c) imparator tarafından bunlardan başka teklif edilecek hususların kabulü.

Benzer bir uygulama *Çeçenler* için de söz konusuydu. Çeçenlerin *Terek*'in öte tarafına sürülmesi amacıyla bir proje hazırlanmıştı. Ermeni asıllı *General Loris Melikof*'un projesini öğrenen ve o sıralarda Rus ordusunda "*Miralay*" olarak görev yapan *Musa Kundukhov*, Osmanlı Devleti'ne

[50] Cabağı, *A.g.e.*, s. 72; Tuna, Rahmi, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, s. 141.

[51] "Milletimiz Böyle Yok Edildi-Kafkasya Basınından Seçmeler", Çev. S.E.B., *Kafkasya Gerçeği*, Sayı 6 (Samsun, 1991), s. 5. Ayrıca bkz. Ed. Dulaurıer, "La Russıe Dans le Caucase-L exode Des Circassiens et la Colonisation Russe", *Revue des Deux Mondes*, Tome LXI, s. 57-59. 1860'da yaklaşık 85.000 kişinin yerleştiği 111 yeni köy kurulmuştu. *Aynı eser*, s. 62.

[52] *Ceride-i Havâdis*, Sayı 969, 17 Cemâziyelahir 1276 (11 Ocak 1860).

[53] *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı 420, 30 Rebiyülahir 1283 (10 Eylül 1866).

göçü tercih etmiş, Çeçenleri de buna ikna etmişti. Bundan sonra 1864 yılında İstanbul'a gelen *Musa Kundukhov*, Kafkas göçmenlerinin durumunun genelde iyi olduğunu öğrendikten sonra *Bâb-ı Âli*'den Çeçenler adına göç etme izni almıştı[54]. Bu demektir ki, göç konusunda ilk teşebbüs daima Rus baskısından ve tecavüzlerinden bıkan Kırım ve Kafkas halkından gelmiştir. Rusya'ya karşı yıllarca direnen buralardaki halk, artık direnmenin imkânsız olduğunu gördükleri anda zorunlu olarak vatanını terketmekteydi.

Rus Hükümeti 1862 yılında Kuzey Kafkasya'daki halkı mutlaka göç ettirme kararı aldı. Başlangıçta silah zoruna baş vurmak istenmediyse de bazı az sayıdaki grupların dışında kalan büyük çoğunluk Kuban ötesine göç etmeyi şiddetle reddetti. Nethaç kabilesi direnişe geçti[55], Ubıhlar teklife kulak bile asmadılar[56].

Göçlerin en önemli sebebinin Rusların tazyikleri olduğuna dair İngiliz resmî belgelerinde de hiç bir şüpheye yer bırakmayacak derecede kesin bilgiler yer almaktadır. Nitekim *İstanbul Büyükelçisi Bulwer*, *Hariciye Nazırı Russell*'e gönderdiği 12 Nisan 1864 tarihli yazısında bu hususu vurgulamış, Rusların Çerkes köylerini göçe zorladıklarını, halka her türlü eziyeti yaptıklarını belirttikten başka, yazının ekinde Çerkeslerin yardım istediğini ihtiva eden 9 Nisan 1864 tarihli bir dilekçe takdim etmiştir[57]. Aynı konuda *Sohum-Kale Konsolosu Dickson*'un 17 Mart 1864 tarihli yazısında da, "*yerlilerin hiç bir şartta kalmalarına izin verilmiyor*" denilmektedir[58].

İngiliz milletvekili *Lord Stanford de Rodcliff*'in belirttiği gibi; "*Tâife-i mezbûre (Çerkesler) Rusya askerinin mağlûbu olmamak emrinde vuku bulan harekât-ı dilîrâneleriyle cümlenin takdir ve istihsânını davet etmişler ise de nihayetü'l-emr mağlûbu olmamak istedikleri bir devletin zîr-i hükümetinde bulunmamak üzere hicreti ihtiyâra mecbûr olmuşlardır*"[59].

Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göç hareketlerinde Osmanlı Devleti'nin tutumunun ne derece yönlendirici olduğu hususu da, şüphesiz incelenmeye değerdir. Özellikle Kafkas kökenli araştırmacılar, Osmanlı

[54] *General Musa Kundukhov'un Anıları*, s. 59-61.
[55] *Tasvir-i Efkar*, Sayı 108, 23 Muharrem 1280 (9 Temmuz 1863).
[56] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 755 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864) (İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi Lord Napier tarafından Hariciye Nazırı Kont Russell'e gönderilen ve Morning Post'ta yayınlanan 23 Mayıs 1864 tarihli mektubun tercümesi). Ayrıca bu konuya dair 19 Mayıs 1864 tarihli *St. Petersburg Jurnali*'nde yayınlanan bir yazının tercümesi için bkz. Sefer E. Berzeg, *Gurbetteki Kafkasya*, II, Ankara, 1987, s. 4-9.
[57] "Papers Respecting the Settlement of Circassian Emirgrent in Turkey" *Accounts and Papers* (İngiliz resmî belgeleri), Volume LXIII/32, London, 1864, s. 2-3 (NO : 3).
[58] *Aynı eser*, s. 1-2 (No : 2). Yine Konsolos Dickson'un 13 Nisan 1864 tarihli yazısı, s. 3-4 (No.: 5) ve E.L. Greenville Murray'ın Odessa'dan gönderdiği yazı, s. 4 (No : 6).
[59] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 753 (15 Muharrem 1281/20 Haziran 1864).

Devleti'nin tutumunun, göçlerde birinci derecede etkili olduğunu imâ eden bilgiler ileri sürmektedirler[60]. Halbuki Osmanlı Devleti, Kırımlıları ve Kafkas Müslümanlarını kesinlikle yurtlarından atmaya karar veren Rus Hükümeti'nin baskısı karşısında bu insanları sadece insanî maksatlarla kendi ülkesine kabul etmiştir. Üstelik Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine izin verilenler ne sadece müslümanlar, ne de yalnızca Çerkesler idi. Yahudiler[61], Kozaklar[62], daha önce Rusya'nın teşviki ile oraya gidip de pişman olarak dönmek isteyenlere de göç imkânı tanınmıştır[63].

Karpat'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin tarım alanlarını işleyecek, nüfus artışına yol açacak, ekonomik kalkınmaya katkıda buluncak elemanlara ihtiyacı Kırım Savaşı'ndan sonra daha çok artmıştı[64]. Bundan dolayı Hükümet, "*yabancı göçünü teşvik eden bir kanunnâme*" hazırladı. Ancak "*Kabul-u tâbiyyet ile hariçten Devlet-i Aliye memleketine tavattun etmek arzu eden familyalar hakkında tanzim buyurulan nizâmnâme*" ile gelmesi istenen nüfus; Rus saldırıları sonucu "*perişan*" ve "*çırıl-çıplak*" gelenler değildi[65].

[60] Meselâ bkz. Tuna. *A.g.m.*, s. 140; Nihat Berzec (Berzeg), *Tehcirü'ş-Şerakise*, Amman, 1987, s. 91. Burada Osmanlı Devleti'nin bazı din adamları aracılığıyla halkı hicrete davet ettiği yazılıdır. Bizce ulemâ tarafından böyle bir faaliyette bulunulmuşsa, bundan Osmanlı Devleti'nin bunu teşvik ettiği anlamı çıkarılmamalıdır.

[61] *İrade, Dahiliye*, 23899.

[62] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914)*, Medison/Wisconsin-London, 1985, s. 64.

[63] *İrade, Hariciye*, 12463; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 115 (6 Zilhicce 1285/20 Mart 1869); Karpat, *Ottoman Population*, s. 64.

[64] Karpat, *Ottoman Population*, s. 61-62.

[65] Karpat, *Ottoman Population*, s. 62'de bu kanunun 9 Mart 1857 (5 Cemaziyelevvel 1272) de Meclis-i Vâlâ-yı Tanzimat'ta kabul edildiğini, bununla göçün teşvik edildiğini belirtirken Stanfird J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, II. C. İstanbul, 1983, s. 152'de bu kanundan "Muhacir'in kanunnâmesi" diye söz etmektedir. *Cerîde-i Havadis*, Sayı 887'de bu kanuna Gurre N 1274 (15 Nisan 1858) tarihinde bir madde eklenmesi sebebiyle nizâmnâmenin tamamı yayınlanmış olup tarihi olarak da 5 Z 1272 (7 Ağustos 1856) gösterilmektedir. Zaten Karpat'ın verdiği Hicrî tarihin karşılığı da ancak 13 Ocak 1856 olur. Bkz. Faik Reşit Unat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1943, s. 86. Nizamnâme incelendiğinde görülecektir, ki hükümet bu yolla dışarıdan çalışabilir, maddî imkânları yerinde, ziraat ve sanatı bilen göçmenleri istemektedir. Gelen ailelerin her birinin en az 60 Mecidiye altın sermayesi olması da şart koşulmuştur. Elbette bu şekilde geleceklerin devlete faydası olacaktır. Halbuki Kırım-Kafkas göçmenleri kısa vadede yarar değil, külfet doğuracaklardı. Ötekiler belli bir düzen ve formaliteye tâbi olarak göç ederlerken berikilerin böyle bir imkânı yoktu. Bu kanuna bağlı olarak yapılan ve yapılmak istenen göçlere dair bkz. Karpat, *Ottoman Population*, s. 62 v.d. Bir bakıma ülkeye yabancı sermaye ve işgücünü çekmeyi amaçlayan bu kanun kapsamında geleceklere yardımcı olmak üzere Avrupalı diplomatların raporlarında birtakım açıklayıcı bilgiler de verdikleri görülmektedir. Meselâ İngiltere'nin Trabzon Konsolosu 27 Ekim 1870 tarihli raporunda bu hususa da yer vermiştir. Raporun tamamı için bkz. "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporuna Göre: 1870'te Trabzon", *Tarih ve Toplum*, Sayı 31 (İstanbul, Temmuz 1986), s. 34-46.

Rusların, Kafkas kabilelerini daha içteki yerlere göç ettirmek için epey miktarda para harcamak zorunda kalacaklarını, fakat Osmanlı Devleti'nin aceleci davranarak göçmenleri kabul etmesiyle bundan kurtulduklarını ifade eden *Lord Napier*[66], Rusya'nın kabileleri kıyılara sürerek bir an önce ülkeden atması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin bir emr-i vâki ile karşı karşıya kaldığını dikkatten uzak tutuyor. 12 Aralık 1863 tarihli "*Arz Tezkeresi*"nde de belirtildiği gibi; hükümet "*hazinenin müsait olmayışı sebebiyle bu gelenlerin kabul olunmaması taraftarı iken, bu nüfusu reddederek onları Rusya'nın kahr ve şiddet eline bırakıp telef etmeğe razı olamadığından çaresiz ülkeye giriş yapanlara ruhsat verilmiştir*". [67]

İstemediği unsurları Osmanlı topraklarına gönderen Çar'ın Hükümeti, böylece imparatorluğunun güneyindeki eski nüfustan kurtulup buraları daha kolay Ruslaştırıp Hıristiyanlaştırmayı amaçlıyordu[68]. Üstelik boşalan kısımlara sadece Rusya'daki halk değil, Osmanlı tebaasından olan Hıristiyan unsurların yerleştirilmesi için de çaba gösteriliyordu. Nitekim 1827-1828 yıllarında İran'dan yaklaşık 8.000 aile, yani 40.000 kişiden fazla Ermeni Rusya'ya göçürülmüştü. *Edirne Antlaşması*'nın 13. maddesi[69] gereğince Doğu Anadolu'dan da 24.000 hâne ve 120 binden fazla Ermeni birtakım hileli yollarla Rusya'ya götürülmüştü[70].

[66] "Papers Respecting ..., *AP*, Vol. LXIII/32, s. 6-7 (No: 12).

[67] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189.

[68] Shaw, *A.g.e.*, s. 152. Bu konudaki bir haber için de bkz. *The Levant Herald*, 1 December 1867. Bu arada Kafkasya'daki askerî harekatı sona erdiren Rusya, bunun için bütçeden ayırmakta olduğu paradan 80 milyon karbon tasarruf etmiş ve bu meblağı kalkınmaya harcamaya karar vermiştir. *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 1 (25 Rebiyülevvel 1281/26 Eylül 1864).

[69] Edirne Antlaşması'nın 13. maddesi: "Devleteyn-i fahîmeteyn-i muâhedeteyn beynlerinde muhâdenet-i hâlise muâmelâtını ifâ ve iâde ederek teb'alarından kangı sınıf ve tâifeden olur ise olsun el-hâletü hâzihi teyemmünen hitâm-pezîr olan muhârebe esnasında gerek i'mâr-ı harbiyede ve gerek etvâr ve hareketleriyle veyahut re'y ve efkârlarını beyân-birle tarafeyn-i muâhedînin birine taalluklarını izhâr eylemiş olanlar umûmen ve kâmilen ve nesyen mennesiyyen afv olunalar binâberin bunlardan hiçbiri harekât-ı sâbıkasından dolayı canen ve malen rencide ve taharri olunmaya ve bunlardan her birinin mukaddema mâlik oldukları emlâkleri ika olunub şer-i şerîfin ve kavâninin zîr-i himâyesinde emn u rahatla mutasarrıf olalar veyahut evlâd u iyâli ve eşya-yı menkûlesiyle istediği mahalle bilâ-mâni ve taarruz nakl etmek içün onsekiz mâlı zarfında emlâkini furûht edebile ve bundan başka taraf-ı Devlet-i Aliyyeye istirdâd olunan veyahut Rusya Devleti tarafına terk ve ferâget olunan memleketlerde kâin tarafeyn teb'alarına gerek kable's-sefer ve gerek muhârebeden beru iktisâb eyledikleri emlâklarına tensîb ederler ise bir râbıta verüb nukûd ve eşyâ-yı menkûleleriyle devleteyn-i muâhedeteynden birinin memâlikinden diğerinin memalikine nakl etmeleri içün yine on sekiz ay müddet tayin kılına. *Muahedat Mecmuası*, IV/2. C., s. 78-79.

[70] Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII. C. Sayı 17, s. 365-434'te oldukça ayrıntılı bilgi mevcuttur.

Kırım Savaşı sonrasında da Rusya'nın yine Osmanlı tebaasından olanları, kendi ülkesine çekmeye çalıştığını görmekteyiz. Bu maksatla muhtelif yerlerde görevli Rus diplomatlarının yoğun şekilde faaliyette bulundukları anlaşılmaktadır. Meselâ *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in Yunan basınına dayanarak verdiği habere göre, Osmanlı Devleti'nden Kırım muhâcirlerinin boşalttıkları yerlere göç edeceklerin nakliye masraflarının karşılanacağı *Atina*'daki büyükelçilik tarafından ilan edilmişti[71]. Aynı gazetede yer alan bir diğer haberde de, göç eden Çerkeslerin yerine iskân olunmak üzere, Rusya Devleti tarafından yapılan davetle *Samsun-Bafra* arasında bulunan ahaliden on bin kişinin göçe karar verdiği, bunların büyük bölümünün daha sonra pişman olup gitmekten vaz geçtiği kayd edilmektedir[72]. Bir başka haberde de *Anapa* taraflarına gönderilen bin kadar gayr-i müslimin aç-bîilaç bırakıldıkları, bunların üçte birinin hayatını kaybettiği ve geri kalanlarının da Osmanlı Devleti'ne dönmek için müracaat ettikleri anlatılmaktadır[73]. Aynı şekilde Rusların teşviklerine aldanarak, Tatarların boşaltmış oldukları yerlere iskân olunmak üzere 12.000 Bulgar, Kırım'a gitmiş, ancak daha sonra buradaki hayatlarından memnun olmayarak 1861-1862 yıllarında geri dönebilmek için Bâb-ı Âli'den müsaade istemişlerdi. Padişaha yazdıkları uzun mektupta; eğitimsiz oldukları için bazı kötü niyetli insanların oyununa geldiklerini, "*eğer Türkiye'de uzun zaman kalırsanız babalarınızın inançlarını terk edeceksiniz*" denilmesinden dolayı Rusya'ya gittiklerini, şimdi ise geri dönmek istediklerini belirtmişlerdir. Rusya'da kendilerini kaybolmuş koyunlar gibi hissettiklerine dikkat çeken bu Bulgarlara, Padişah tarafından gemiler gönderilerek Kuzey Dobruca ve Bulgaristan'a taşınmaları sağlanmıştır[74].

1864 senesinde Sivas'tan Rusya'ya giden Rumlardan 30 hâne, oradan memnun kalmayarak geri dönmek üzere *Tiflis Şehbenderliği*'ne baş vurmuş, parasız ve kudretsiz olduklarından kendilerine yol harçlığı olarak da 25.000 kuruş verilmişti[75]. Sonraki yıllarda da benzer şekilde Rusya'ya giden, fakat bütün mallarını kaybedip canlarını zor kurtaran ve Osmanlı himayesine girmeye can atan ailelerin varlığı dikkat çekmektedir[76].

[71] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 148, (19 Zilka'de 1277/29 Mayıs 1861).

[72] *Aynı gazete*, Sayı 1115 (5 Zilhicce 1285/20 Mart 1869).

[73] Bu göçmenlerden önce 450 kişinin geldiği, *Aynı yer*, daha sonra da bir miktarının geldiği ve hükümet tarafından kendilerine yardım edildiği görülmektedir. İlginçtir ki, Rusya'da kalan ve dönmek isteyen 200 kadar gayr-i müslimden yediklerine karşılık 6.000 Ruble istenmiş, fakat göçmenlerin bunu ödeyememeleri üzerine söz konusu meblağ Bâb-ı Âli tarafından karşılanmıştır. Üstelik bunların nakledilmeleri için gereken vapur da hükümet tarafından yollanmıştı. *Aynı gazete*, Sayı 1168 (28 Safer 1286/9 Haziran 1869).

[74] Karpat, *Ottoman Population*, s. 64-65. Ayrıca bkz. Mahir Aydın, "Vidin Bulgarlarının Rusya'ya Göç Ettirilmeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53 (İstanbul, 1988), s. 67-79.

[75] *İrade, Hariciye*, 12463.

[76] *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 540 (6 Şaban 1284/2 Aralık 1867).

Rusların *Novorosisky-Sohum Kale* arasında yerleştirmek istediği bu insanlara büyük ölçüde toprak parçaları, vergi muâfiyeti gibi imtiyazlar vermesine rağmen Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaa tarafından da, Rusya'ya tercih edilmesi gayet önemli olsa gerektir[77].

Netice olarak hem Kırım hem de Kafkas göçlerine yol açan temel sebep; *Rusya'nın buradaki unsurlarla düşmanlık içerisinde bulunması, onlara güvenmemesi, mutlak anlamda güvendiği toplulukları bu bölgelere yerleştirmek amacıyla, bölgedeki yerli halkı daha iç bölgelere sürmek istemesi, buna da halkın şiddetli tepki göstermesidir* denilebilir. Bir silahlı direnişe artık mecâli kalmayan bu insanlar, kendilerine yakın bildikleri, hükümdarını "*Halife*" tanıdıkları Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi kurtuluş için tek çâre olarak görmüşlerdir. Rusya'nın çok yönlü baskılarına karşılık Osmanlı yönetiminin her çeşit dinî ve etnik gruba hoş görülü ve merhametli yaklaşımı, Müslümanlar dışındaki toplulukların da göç etmelerine yol açmıştır.

B – 1856-1876 Yılları Arasında Meydana Gelen Göçler

Gerek Kırımlıların, gerekse Kafkasyalıların memleketlerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne iltica ettikleri bu zaman zarfında, göçün yoğunluğu, hep aynı ölçülerde olmadı. Bilhassa 1856-1857, 1860-1862, 1864-1865 yılları arasında büyük ivme kazanan göç hareketi, diğer zamanlarda inişli-çıkışlı seyretti. Bunun sebebi de, siyasî ve askerî hadiselerin sonuçlarının insanların kararlarında etkili olmasaydı.

Gerçekten de ilk göç dalgasında etkili olan husus, Kırım Savaşı'nın sona ermesi ve yarımadada bulunan Osmanlı ve müttefik kuvvetlerinin, geri çekileceğinin hissedilmesiydi. Gerçi henüz savaşın bitmediği günlerde de münferit göçlere rastlamaktayız. Meselâ Gözleve'de bulunup da *Hocabek* tarafına gönderilmek istenen Rusyalı Hıristiyanlardan bazı aileler, oraya gitmek istemeyerek Osmanlı Devleti'ne göç etmek arzusunda olduklarını bildirmişler, hükümet de kendilerine ruhsat vermişti[78]. Aynı şekilde Çerkeslerden[79] ve Kırımlılardan da gelenler vardı. Kırım'da bulunan Türk yetkililer, ordunun harekâtı sırasında hizmeti görülenlerin, istedikleri takdirde *Silistre Eyâleti*'nde yerleşebileceklerine dair olan fermanı halka duyurunca bazı aileler hiç zaman kaybetmeden hazırlanmışlardı[80]. Hatta ordunun buradan çekilmesi sırasında asker ile karışık

[77] Kolonilerin harcamaları için 10.139.000 Rublelik bir fon oluşturuldu. Her aileye 125-435 Rublelik yardım yapıldı. Ayrıca yol ve benzeri alt yapı harcamaları için de kaynak ayrıldı. Dulauier, *A.g.m.*, s. 60.

[78] *İrade, Hariciye*, 6212, lef-1 (11 Muharrem 1272/23 Eylül 1855).

[79] Çerkes Sultan Efendi ile 15 kişinin İstanbul'a geldiği. *İrade, Meclis-i Vâlâ* 15204, lef-1.

[80] *İrade, Meclis-i Vâla*, 15310, lef-4. Kırımlı Abdülveli Bey ile İslâm Bey'in 93 nüfus 14 hane ile hicret ettiği. Ayrıca Gözleve'den Balçık'a 1.500 nüfusun geldiğine dair bkz. *İrade. Dahiliye*, 22729.

olarak bir kısım halk göç etmiş idi, ki bunların miktarı dokuzbine yakındı. Ayrıca göç etmek maksadıyla hazırlıklarını sürdürenler de mevcuttu[81].

Bu şekilde muhacerette bulunmak isteyenlerin müracaatları üzerine müttefiklerin de bilgisi dahilinde olarak Rusya'nın zulmünden korkanları taşımak maksadıyla bazı tedbirler alınması cihetine gidildi. Bu konuda yapılan müzakereler neticesinde *Meclis-i Vâlâ*'nın verdiği karara göre; bunların bir an evvel *Gözleve*'den *Balçık* iskelesine nakl edilmeleri gerekmektedir. Bunun için tüccar gemilerinin yanısıra askerî gemilerden de yararlanılması kararlaştırılmıştır. Hatta özellikle askerlerle birlikte nakledilmelerinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Zira hususi gemiler gönderildiği takdirde birtakım söylentilere sebep olacağı ifade edilmiştir. *Meclis-i Vâlâ*'nın 14 Şaban 1272 (20 Nisan 1856) tarihli mazbatasında şöyle denilmektedir: "*ahali-i merkumenin dahi işbu sefâin ile nakli ve fakat bunlar başkaca sefinelere vaz' olundukları takdirde adam kaçırılmak için mahsûs sefâin gönderilmiş gibi bir hüküm terettüb ederek şayed bazı kîl u kâl mucîb olacağından böyle olmaktan ise asâkir-i şâhâne sefâine irkâb olundukça ahâlinin cünûd-u şâhâne ile hâsıl eyledikleri ülfet münâsebetiyle kendiliklerinden katılmış yollu*"[82] intibâ bırakılmasına özen gösterilecektir. Bu şekilde nakli kararlaştırılan halkı taşırken, beher gemiye üçte biri asker, üçte ikisi de muhâcirler[83], çocukları ve eşyaları olmak üzere yükleme yapılacaktır. İhtiyaç duyulan kumanyalar, hem askerler için hem de ahali için temin edilip gemilerde muhafaza altına alınacaktır. Bu gemiler önce Balçık'a varıp göçmenleri boşaltacak, sonra da askerleri belirlenen limanlara indirecektir. Yerli halk arasında oluşturulan süvari alayı zâbit ve neferlerinin de, istedikleri takdirde aynı şekilde taşınmaları sağlanacaktır. Keyfiyetin Sivastopol'daki Fransız ve Kerç'teki İngiliz kumandanlarına diplomatik yollarla bildirilmesi de ayrıca kararlaştırılmıştır. Buradakiler hakkında da yine Gözleve muhacirleri için tatbik edilen düzen uygulanacaktı. Göçlerin, tasdik edilen antlaşmanın mübadelesinden evvel gerçekleştirilmesi gerektiğin-

[81] *İrade, Dahiliye*, 22748, lef-2.

[82] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef-1.

[83] Aslında Kırım ve Kafkasya'dan gelenler devletler hukuku bakımından "mülteci" diye adlandırılabilirler, fakat Osmanlı kaynakları genellikle Macaristan, Polonya taraflarından gelenlere "müteci" dedikleri için, biz de bu doğrultu da olarak göç edenleri "muhâcir" veya "göçmen" diye isimlendirmeyi uygun bulduk. *Meydan Larousse*, IX. C., İstanbul, 1972, s. 138'de "mülteci: siyasî dinî ve ırkı sebeplerden ötürü yurdunu terketmiş olan ve yerleştiği memlekette, yurttaşlığına geçmediği yerli halkın yararlandığı statüden yararlanamayan kimse" diye tarif edilmektedir. Aynı yerde devletler hukuku bakımından mülteci şu şekilde ifade edilmektedir: "Mülteciler kısa veya uzun süreli olmak üzere iki kategoriye ayrılır. İkinciler, vatanlarına dönebilme hakkından çok uzun zaman, hatta ömür boyu yoksun kalabilecek olanlardır. Mülteci, hürriyetini ve bazı durumlarda canını tehlikeye atmadan yurduna dönemeyeceği gibi, sığındığı ülkede vatandaşı bulunduğu devletin diplomatik himayesini istemek hakkından da yoksundur."

den, İstanbul'da bulunan *Gözleveli Veli Bey* 10.000 kuruş ihsân ile *Gözleve*'ye, *Meteş (Müteş)? Efendi* de 5.000 kuruş ile *Sivastopol'*a gönderilmiştir.

Padişahın tasdiki üzerine muhâcirleri getirmek için aşağıda adları yazılı olan 10 vapur ve 13 yelkenli hazırlanarak *Gözleve*, *Kerç* ve *Balıklava* limanlarına gönderildi [84].

Feyz-i Bârî Vapuru	Bavekol (?) Vapuru
Malakof Vapuru	Hümâ-yı Tevfik Vapuru
Tâir-i Bahrî Vapuru	Savn-ı Bârî
Şehir Vapuru	Ömer Paşa Vapuru
Laplata Vapuru	Şeldirek Vapuru
Oltanice (?) Vapuru	Antilop Vapuru
Teşrifiye Kalyonu	Mukaddeme-i Hayr Kalyonu
Nusretiye Kalyonu	
10 adet tüccara ait yelkenli gemi	
Toplam 12 Vapur, 13 Yelkenli	

Bu gemilerin seferleri sonucunda çoğunluğu Gözleveli olmak üzere 1 Mayıs-12 Mayıs 1856 tarihleri arasında, tabloda görüldüğü gibi, 11.134 göçmen Balçık iskelesine taşındı [85].

Tarih	Sevk Gemisinin Adı	Göçmenin Memleketi	Nüfus
1.5.1856	Şehber	Gözleve	131
"	Mukaddeme-i Hayr	"	53
"	Hümâyûn-u Tevfik	"	470
"	Tirebolulu Osman Kaptan'ın gemisi	"	381
"	Ünyeli Mustafa Kaptan'ın gemisi	"	369
2.5.1856	Tâir-i Bahrî	"	124
"	Feyz-i Bârî	"	758
"	Amasyalı Mehmed Kaptan'ın gemisi	"	178

[84] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef-5.
[85] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 283, lef-5.

2.5.1856	Savn-ı Bârî	Gözleve	280
"	Amasyalı Ali Kaptan'ın gemisi	"	121
"	Ömer Kaptan'ın gemisi	"	140
"	Emin Kaptan'ın gemisi	"	315
3.5.1856	Ömer Paşa	"	449
"	Ünyeli Hacı Mustafa Kaptan'ın gemisi	"	118
"	Ahtabolulu Panayut Kaptan'ın gemisi	"	131
5.5.1856	Bavekol (İngiliz)	"	600
"	Ünyeli Ahmed Kaptan'ın gemisi	"	347
"	Arılılı Hacıoğlu Ahmed Kaptan'ın gemisi	"	326
"	Lablata(?) (İngiliz)	"	384
"	Nikola Kaptan'ın gemisi	"	438
6.5.1856	Bir İngiliz vapuru	Payidar	545
"	Ünyeli Mehmed Kaptan'ın gemisi	"	450
"	Bir İngiliz vapuru	"	592
"	Ünyeli Hüseyin Kaptan'ın gemisi	"	530
7.5.1856	Bir İngiliz vapuru	"	300
"	Trabzonlu Mehmed Kaptan'ın gemisi	"	550
11.5.1856	Antnelof (İngiliz)	"	533
"	Tirebolulu Ömer Kaptan'ın gemisi	"	285
12.5.1856	Hümâyûn-u Tevfik	Gözleve	29
"	Köylü Konstantin Kaptan'ın gemisi	"	171
"	Malakof	"	388
"	Galatalı Küçük İbrahim ve Lazari Andali Kaptanların gemileri	"	347
	TOPLAM		11.134

Diğer nakliye vasıtalarıyla da taşıma işlemi sürdürülmüş ve 30 Mayıs 1856 tarihli Silistre Valiliği yazısında belirtildiğine göre; "*Balıklava'dan gelecek altmış kadar aileden başka Kırım'dan gelen muhacirînin bugün arkası alınarak zükûr ve inâs nüfusun toplamı 13.036 nefere ve 3.400 hâneye bâliğ olduğu* ..." belirtilmiştir[86]. Ancak göçün arkası kesilmek bir yana yine göçmen girişi devam etmiştir[87]. Savaşın hemen akabinde sadece *Dobruca*'ya

[86] *İrade, Dahiliye,* 22844, lef-1.

[87] Sonraki tarihlerde Gözleve'den İstanbul'a gelenler için bkz. *İrade, Dahiliye,* 23039,23069,23121, 22878, 23656, 23797... Bazı aileler de vapura binemeyip buldukları vasıtalarla herhangi bir Osmanlı iskelesine ulaşmaya çalışmaktaydılar. Meselâ bir grup bu şekilde İnebolu'ya varmıştı. *İrade, Dahiliye,* 23387, lef-2.

yerleştirilen göçmenlerin sayısı 16 bin kadardı[88]. *Pinson*, bu rakamın 30 bine kadar çıkabildiğine işaret etmektedir[89], fakat elimizde gelenlerin sayısını kesin olarak belirleyecek belge bulunmamaktadır.

*Şeyh Şamil'*in teslim olduğu yıl, yaklaşık 16 bin Nogay, Kafkasya'dan Kırım'a gelerek *Kerç* ve *Kefe* (Feodasia) üzerinden Osmanlı Devleti'ne geçmek istediler. Fakat mevsimin uygunsuzluğu sebebiyle yollarına devam edemeyerek bir süre Kırım Yarımadasının kuzeyindeki *Berdianks* ve *Melitpol* bölgelerinde kışlamak zorunda kaldılar. Bu olay Kırımlılara da göçe karar verme yönünden etki etti[90]. Zaten bu sıralarda Rusların ülke çapında azınlıklara karşı sert tavır takındığı görülmektedir.

1859 yılında hem Kırım'dan hem de Kafkasya'dan yoğun şekilde göç meydana geldi. Sadece 19 Temmuz-23 Kasım tarihleri arasında İstanbul'a gelip buradan Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif bölgelerine sevk edilenlerin miktarı 2727 hâne ve 17.971 nüfusa varmaktaydı[91].

Göçün başlangıcında Rus Hükümeti'nin tavrı pek net olmadı. Fakat göç hareketinin gittikçe daha büyük kitlelere sirâyet ettiği görülünce mahallî yetkililer, pasaport alma işlemini birtakım formalitelere (yani vergi borcunun olup olmadığı ya da bir suçtan aranıp aranmadığı gibi), bağlayınca hareket yavaşladı. Bu konuda 6 Eylül 1283 tarihli *Novosti* gazetesinde yer alan *"Ez-cümle bazı kerre ahali-i İslâmiyenin muhâcereti teşvik ve bazen de men' olunduğu..."* ifadesi dikkat çekmektedir. Bununla birlikte durgunluk söz konusu olmadı. Mart 1860'da merkezî hükümet göçlere sınırlama getirerek, ancak halkın onda birinin göç edebileceğine karar verdi. Nisan sonlarında göçün sadece deniz yoluyla ve belirli limanlardan yapılması gerektiği duyuruldu. Göçmenlerden Rus memurlarının vergi borcu, harç masrafı gibi adlar altında rüşvet almalarına rağmen göç durmuyor, Rusya'nın sınırlama teşebbüsleri halkı hicret konusunda daha da tahrik ediyordu[92]. Bu arada İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği aracılığıyla Türkiye'ye gidenler, geri dönmek istediklerinde kendi-

[88] Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri", VIII. *Türk Tarih* Kongresi Bildirileri (11-15 Ekim 1976), III. C., Ankara, 1983, s. 1605.

[89] Pinson, *A.g.m.*, s. 44.

[90] *Aynı makale*, s. 46. Bu Nogaylar, kışı Kırımlı kardeşleriyle aç-bîilaç geçirmişler, kendilerini taşıyacak gemileri altı ay beklemişler, büyük çoğunluğu açlık ve bulaşıcı hastalıklar sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir. Gözaydın, *A.g.e.*, s. 85.

[91] *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım: 18, Evrak: 553/151, Zarf: 93, Karton: 34.

[92] Pinson, *A.g.e.*, s. 49-50. Rusya'nın göçmenleri deniz yoluyla göndermek istemesinin sebebi, bunların hayvanlarını birlikte götürmelerini engellemekti. *Cerîde-i Havâdis*, Sayı 1000'de yazdığına göre bir grup Kırımlı hayvanları ile birlikte kara yoluyla Rumeli'ye geçmek istemiş, fakat Rusya'nın engellemesi üzerine sadece 2000'i hayvanlarını bırakarak deniz yoluyla İstanbul'a gelmiştir.

lerine vize verilmeyecekleri konusunda uyarıldılar. 1860 yılı yaz ortalarında göçmenlere pasaport verilmesi yasaklandı. Zira sadece Nisan-Ağustos aylarında 100.000 Tatar göç etmişti[93].

Yapılan toplantılar sonucunda, Kırım'ın Ruslaştırılabilmesi için göçün teşvik edilmesi fikri benimsendi [redacted] göçe izin verildi. Bir taraftan göç etmek ümidiyle her şeyini satan insanların içine düştükleri durum, diğer taraftar akrabaları Türkiye'ye göç edenlerin sebep oldukları karışıklıklar göçün 1860 yılı sonlarında tekrar serbest bırakılmasında etkili oldu[94].

1860-1862 yılları arasında, Rus makamlarının bilgisi dahilinde olarak göç edenlerin sayısı toplam 227.361'dir[95]. Bunlar pasaport alıp hemen Osmanlı topraklarına göç edenler veya kışı geçirmek üzere bekleyenler olup aşağıdaki tabloda gösterilmiştir[96].

AÇIKLAMA	KADIN	ERKEK	TOPLAM
Pasaportlarını alıp gidenler	61.159	76.294	137.453
Pasaportlarını alıp Kışı Kırım'da geçirenler	8.575	10.601	19.176
Memlekette kalanlar	31.605	39.127	70.732
TOPLAM	101.339	126.022	227.361

Kırım Savaşı ile 1860 yılı arasında göç edenlerin de asgari 141.667 olduğunu dikkate alırsak[97], 1862'ye kadar göç edenlerin sayısının 369.028'e ulaştığı görülmektedir, ki sadece Kırım üzerinden gelenleri kapsamaktadır.

1856-1876 yılları arasında Kafkasya'dan gelenler, çoğunlukla deniz yolunu tercih ettiler. Bunlar Çerkesistan sahillerindeki limanlardan bulabildikleri gemilere istiâp haddinin çok üzerinde doluşarak, *İstanbul*, *Trabzon*,

[93] *Osmanlı Devleti ile Kafkasya-Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Ankara, 1992, s. 161. Pinson, *A.g.m.*, s. 53. Hükümet Müfettişi olarak bölgeyi gezen General Totleben, Kasım 1860'da, hükümete, "Tatarların devletin düşmanı olduğu fikrinden vaz geçilmesini" tavsiye etmişti. Bkz. Fisher, *A.g.e.*, s. 89. Dulaurıer, *A.g.m.*, s. 42'de 1859-1860 arasında 50 bin kişinin göç ettiğini yazar. Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenler ise bütün Kırım ahalisinin göçe hazırlandığını yetkililere haber vermişlerdi. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838 (Mecidiye Kaimmakamı'nın yazısı).

[94] Pinson, *A.g.m.*, s. 55.

[95] Gözaydın, *A.g.e.*, s. 84'te sayıyı 227.627 olarak veriyor ise de toplamada hata olduğu görülmektedir. K.H., "Ottoman Urbanısn: The Crımean Emirgation to Dobruca and the Founding of Mecidiye (1856-1878)", *International of Middle East Studies*, III. C., sayı 1 (Cambrıdge, 1984-1985), s. 8'de de aynı rakamlar yer almaktadır.

[96] Gözaydın, *A.g.e.*, s. 84.

[97] Karpat, "Ottoman Urbanısm ...", s. 8.

Samsun, *Sinop*, *Batum*, *Rize* gibi iskelelerden karaya çıkıyorlardı. Ayrıca kara yoluyla *Kars* veya *Batum* sınırından girenler de bulunmaktaydı.

Kafkas göçlerinin başlangıcı da hemen hemen Kırım Savaşı yıllarına dayanmaktadır. Ancak özellikle göçün gittikçe ivme kazandığı tarih 1859 yılı olmuştur. Nitekim 6 Aralık 1858 tarihli *Meclis-i Vâlâ* mazbatasından, Çerkesler ile Kuban boyunda yaşayan Nogaylardan 1.060 kişinin İstanbul'a geldiği, sonraki aylarda da çok sayıda muhâcirin gruplar halinde ülkeye giriş yaptığı, 8 Mart 1860 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde sadece İstanbul'da 14.000 Çerkes ve Nogay muhâciri bulunduğu ifade olunmaktadır[98].

Çerkes ve Nogay muhâcirlerinin kış mevsiminde yollara dökülerek sefalet içinde, Karadeniz fırtınaları sebebiyle çoğu zaman hayatlarını kaybetmek pahasına Osmanlı Devleti'ne giriş yapmaya çalışmaları üzerine *Bâb-ı Âli*'de toplanan "*Meclis-i Mahsus*"da, işlerin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için birtakım tedbirlere baş vurulması kararlaştırılmıştır. Buna göre Rusya Büyükelçiliği nezdinde teşebbüste bulunularak, muhâcirlerin mevsim dolayısıyla perişan olmamaları için havaların ısınmasının beklenmesi istendi. Ayrıca her kabileden birer vekil gönderilerek hükümetin icrâ etmekte olduğu muâmeleyi, iskân olunacakları mahalleri görüp beğendikten sonra hareket etmeleri bildirildi. Fakat bu tedbirlerin uygulanması mümkün olmadı. Nitekim bu tedbirlerin konuşulduğu sırada üç bin ailenin *Bayezit*, *Kars*, ve *Ardahan* taraflarından, yüzer hânelik gruplar halinde yola çıktığı Rus Büyükelçiliğince Osmanlı Hariciyesine bildirilmişti[99].

Rusya tarafından muhâcirlerin, her hangi bir zorluk çıkmadan göç etmeleri için bir çalışma yapılmadığı gibi, onlar da yaz veya kış demeden bir an önce kendilerini Osmanlı topraklarına atmak istiyorlardı. Çok sayıda Kafkasyalı sahillere toplanmış ve gemi beklemeye başlamışlardı. Bazen aylarca gemi bulmak için bekliyorlardı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti tarafında da belli giriş noktalarında bazen günlerce asıl iskân alanlarına sevk olunmalarını bekledikleri oluyordu. Bu ise beraberinde

[98] *İrade, Dahiliye*, 27766, 28882, 29415; *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 17933; *İrade, Meclis-i Mahsus*, 762. *İrade, Meclis-i Vala*, 15204, lef-1'deki Meclis-i Vala mazbatasında (17 Şubat 1856) İstanbul'a gelen bir grup Çerkes muhaciri konu edilmektedir. *Ceride-i Havâdis*, 912 (1 Aralık 1858)'de Sohum'dan Trabzon'a muhâcir geldiği belirtilmekte; *Aynı gazete*, Sayı 949'da da" Kabâil-i Çerâkise'den mukaddemce geldiği misüllü bu hafta içinde dahi hayli kesân gelip..." ifadesi kullanılmaktadır. Bütün bunlar Kafkas göçünün başlangıcının çok öncelere dayandığını göstermektedir.

[99] *Bâb-ı Âli Evrak Odası Amedî Kalemi*, No : 216, s. 10 (8 Şevvâl 1276/29 Nisan 1860 tarihli toplantı tutanağı sureti). Osmanlı Hükümeti 1863'te de gelenleri belli bir plan içinde ve bahardan sonra kabul edebileceğini bildirmiş, fakat göç aniden bastırmıştı. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189.

pek çok sıkıntıyı getirmekteydi. Gelenler için karantinahânelerde bile yer bulunmaz olmuştu[100].

1863-1864 kışından itibaren göç hareketi tam anlamıyla bir çığ gibi büyüdü. Başlangıçta Ruslar tarafından 40-50 bin olacağı söylenen göçmenlerin sayısı, kısa zamanda, yani 1864 baharında 400.000'e ulaşmıştı[101]. Bu arada Rus Hükümeti'nin Çerkesleri ve diğer Kafkas kavimlerini, adeta imha etmek istercesine kıyılara doğru sürüp buralarda perişanlığa ve ölüme terk etmesi dünya kamuoyunda tepkiler doğurdu. Hatta İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi, göçün belli bir düzene konulması ricasında bulundu[102]. İngiltere, hadiseye "*Çerkesya gitti, Çerkesleri koruyalım*" düşüncesiyle yaklaşıyordu[103].

Göçmenlerin içine düştükleri sıkıntılar üzerine Rus Çarı, Karadeniz sahillerine özel bir memurun gönderilmesini *Grandük Michel*'den istemiş, o da bizzat kendisi Çerkesistan mahallerine gelerek onbeş gün burada kalmıştır. Ancak Grandük, gerçeğe hiç de uygun olmayacak şekilde, "*Çerkes kabilelerinin yiyecek ve içecekleri mevcut ve rivâyet olunduğu derecede içlerinde hastalık yoktur*" diyerek tepkileri azaltma yoluna gitmiştir[104]. Bu-

[100] Peyderpey gelen bu muhâcirler hakkında Başbakanlık Arşivi'nde çok sayıda belge bulunmaktadır. Çekilen güçlüklere dair mesela bkz. *İrade, Dahiliye*, 31322, 31558, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189. *Bâbı Âli Evrak Odası Muhacirin Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri*, No: 758-38/1 ve *Muhacirin Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri*, No: 761-38/4'de görüleceği üzere hemen her gün şu veya bu şekilde göç edenler bulunmaktaydı.

[101] Karpat, *Ottoman Population*, s. 67.

[102] Dulaurıer, *A.g.m.*, s. 43. Bu konuda İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinin de bazı teşebbüslerde bulunduğu anlaşılıyor. "Papers Respecting. *Accounts and Papers*, s. 2 (No: 3). Rus Tarihçisi Feltsin konuyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "Savaş acımasızca sürüyordu. Çerkes köyleri top ateşleriyle yakılıp yıkılıyor, ekin tarlaları imha edilip atların ayakları altında çiğneniyor, insanlar öldürülüyor aman dileyenler yüksek yörelerden kovuluyor, diğerleri ise Türkiye'ye gönderilmek üzere deniz kenarına sürülüyorlar." Bkz. "Milletimiz Böyle Yok Edildi", s. 5.

[103] "Papers Respecting..." s. 4 (No: 7) (İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisinden Dışişleri Bakanına gönderilen 3 Mayıs 1864 tarihli yazı).

[104] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 759 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864). Halbuki sadece Osmanlı belgeleri değil, İngiliz ve Fransız kaynakları da göçmenlerin içine düştükleri tarif edilmez sıkıntıyı anlatmaktadırlar. Meselâ bkz. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Stevens'ın, Sohum-Kale Konsolosu Dickson'un ve İstanbul Büyükelçisinin raporları, "Papers Respecting...", s. 1-3. Ayrıca bkz. Dulaurier, *A.g.e.*, s. 44-47. Kezâ Curiye de Ryan'dan naklen Tasvîr-i Efkâr Sayı 751'de yer alan habere göre Çerkesistan'da çıkan kıtlık yüzünden halkın ağaç kabuklarını yedikleri; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 761'de yer alan haberde de Rusların halkın yiyeceklerini imha ettikleri ya da el koydukları ifade olunmaktadır. Hatta bazı Rus gemileri göç edenlerin bindikleri sandallara yüklenen zahire ve diğer malları zapt ediyorlardı. Nitekim 30 hâne halkının bulunduğu iki sandaldaki eşya böylece alınmıştı. *Aynı gazete*, Sayı 722 (14 Rebiyülevvel 1278/19 Eylül 186) Yine bkz. *Lütfi Tarihi*, IX. C. s. 155.

nunla beraber, Çerkeslerin bir an önce ülkeden atılması için[105] memleketi terk edecekleri taşımak üzere Rus savaş ve ticaret gemilerinin de kullanılması yoluna gidildi[106]. Hatta daha önce Osmanlı Devleti'nden Rus sahillerine kayık ve sandalların gitmesi yasak iken, Trabzon'daki Rus Konsolosu oralardan muhâcir nakl etmek isteyenlere hemen açık pasaportlar vermekteydi[107].

Özellikle kış mevsiminde göçlerin yapılması oldukça önemli tehlikeler doğuruyordu. Eski ve dayanıksız kayıklarla yapılan, tahammülünün çok üstünde yolcu binen bu vasıtalar, en ufak bir fırtınada hemen batıyordu. Ancak pek azı yardıma yetişen gemiler sayesinde kurtulabilmekteydi. Günlerce denizde kalan göçmenlerin erzâkı bitiyor, açlık, susuzluk ve hastalık sonucunda çoğu hayatını yitiriyordu. Bu konu ile ilgili haberler sık sık Osmanlı basınında yer alıyor, resmî yazışmalara mevzû oluyordu.

Meselâ *Ereğli* açıklarında batan bir ticaret gemisinde bulunanlardan 100 kişi, *İnebolu* önlerinde karaya vuran bir gemide bulunan 451 kişiden 174'ü hayatlarını kaybetmişlerdi[108]. Bunlar şüphesiz Osmanlı sahillerine yakın olduğu için bilinen deniz kazalarıydı, ancak sahillere vuran çok sayıda cesetten, açık denizde pek çok kaza olduğu anlaşılmaktaydı[109]. Yine Kırım'dan hareket eden bir yelkenli fırtınaya tutulmuş, onyedi gün deniz ortasında kalmış, yiyeceğin tükendiği bir sırada tesadüf eden bir Rus gemisinden yapılan yardım ile İstanbul'a ulaşabilmişti[110].

1865'ten sonra genel olarak kitle göçü durmakla birlikte, yine de bazen dört bin hâneye varan sayıda göçmenin geldiği görülmektedir. Meselâ 1867 baharında dört bin kadar ailenin *Abaza* memleketinden göç ederek Trabzon, Samsun ve Sinop iskelelerine çıkacakları, bu konudaki isteğin hükümetçe kabul olunduğu, kendilerinin Rus gemileri tarafından taşınacağı yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır[111].

Bu arada göçmenlerin memleketleriyle ilişkileri hemen kesilmiş değildi. Osmanlı Devleti'ne giriş yapanlar, bir süre sonra memleketlerinde

[105] *İrade, Meclis-i Vala*, 22848, lef-4.

[106] *Takvim-i Vekayi*, Sayı 755. Mesela Kerç'ten 7 hâne 37 nüfusun Rus vapurlarıyla geldiği ... *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 748 (29 Cemaziyelevvel 1280/12 Kasım 1863).

[107] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-3.

[108] *Cerîde-i Havâdis*, Sayı 957. İnebolu'ya yakın bir yerde cereyan etmesine rağmen bu kadar çok kayıp verilmesinin bir sebebi de su alan geminin kaptanının kendi eşyasını karaya çıkardıktan sonra kurtarma sandalını göçmenlere vermesiydi. Üç defa gidip dönen sandal ile ancak bu kadar insan kurtarılmış, havanın uygunsuzluğu ve gecenin bastırması yüzünden diğerleri kaderlerine terk edilmiştir. Daha sonra yapılan tahkikât ile suçlu bulunan kaptan cezalandırılmak üzere adlî makamlara havale olunmuştu. Bkz. *Irade, Dahiliye*, 29415.

[109] *Maliye Masarif Defteri*, No: 1740.

[110] *Cerîde-i Havâdis*, Sayı 998 (12 Muharrem 1277/31 Temmuz 1860).

[111] Bkz. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1408; *Ayniyat Defteri*, No: 1136, s. 22, 24, v.d.

kalan akrabalarının da getirilmesi için hükümet nezdinde teşebbüslerde bulunuyorlardı. Hükümete verdikleri dilekçelerde *"Rusya memâlikinde kalan familya ve mütaalikâtının celbini"* istiyorlardı[112]. Öte yandan hacca gitmek üzere pasaport alıp daha sonra Osmanlı Devleti tâbiyyetine geçmek üzere baş vuran ve yine Rusya'daki akrabalarını getirtmeye gayret eden grupların yanısıra[113], Rusya tarafından işledikleri suçlar veya başka sebeplerle gönderilen muhâcirler de bulunmaktaydı. Rastladığımız böyle bir örnek olayda, Rusya sürgün ettiği 16 Çeçen'i Osmanlı Devleti'nin kabul etmesini ister. Fakat Bâb-ı Âli bunların göçmen sayılamayacağını belirterek ailelerinden ayrılmalarının doğuracağı güçlükler sebebiyle, ancak aileleriyle birlikte gelmelerine izin verilirse kabul olunabileceğini Rusya'ya bildirmiş, Rusya da buna razı olmuştur[114].

1872 yılı yaz sonunda Dağıstan'dan Batum'a 140 bin kişinin hicret edeceğine dair birtakım rivayetler duyulmuşsa da, aslı çıkmamıştır[115]. Bununla birlikte daha sonraki yıllarda Kırım ve Kafkasya'dan 20-30, seyrek olarak 300-500 hanenin göç ettiğini görmekteyiz[116]. Demektir ki 1865'ten sonra göç edenler, kitle halinden ziyade münferit gruplar halinde geliyorlardı. Fakat geliş sebepleri aynı olduğundan, sonrakilerin de öncekilerle birlikte değerlendirilmesi zaruri bir keyfiyettir.

1856-1876 yılları arasında gelen göçmenlerin miktarını tesbit oldukça güç görünmektedir. Muhtelif araştırmalarda verilen rakamlar 600.000-2.000.000 arasında göçmenin Rusya'dan ayrıldığı şeklindedir[117]. Bu ihtilâfı normal karşılamak gerekir. Zira göçlerin belli bir düzen ve formaliteye bağlı olarak cereyan etmeyişi istatistikî bilgilerde yetersizliği ortaya çıkarmaktadır. Genel olarak göçmenlerin sayısını sağlıklı tesbit etmemizi engelleyen sebepleri şöylece sıralayabiliriz:

1) Rus kaynaklarında gösterilen sayılar, resmî pasaportlar alarak Osmanlı Devleti'ne hicret edenleri kapsamaktadır. Resmî olmayan yollarla gelenler, ki oldukça fazlaydı, bu rakamların dışında bırakılmıştır. Öte yandan Rus kaynaklarının, meselâ Harbiye Nazırının yüz bin Çerkesin göç ettiğini söylediği bir zamanda, Rusya dışındaki bütün kaynaklar 300.000'den bahsetmekteydi. Muhtemelen Rusya, dünya kamuoyunun

[112] Bu hususta hükümete çok sayıda müracaatın yapıldığı görülmektedir. Meselâ bkz. *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 36, 189, 247; *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 23.

[113] *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 23, 189.

[114] *Aynı yer*, s. 1.

[115] *Ayniyât Defteri*, 1136, s. 263.

[116] *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 159, 163, 164, 188, 189, 203, 297, 303, 310 ... *İrade*, Dahiliye, 46547, *Ayniyat Defteri*, 1143, s. 27'de 1874'teki göçlerden bahsedilirken "bu gelen muhacirlerin öyle kesretli olmadığı ..." belirtilmektedir.

[117] Bu konudaki muhtelif rakamlar için bkz. Karpat, *Ottoman Population*, s. 68-69.

tepkisini önlemek için böyle bir yolu seçmişti. Bir kısım muhâcirler de Rusya'ya bilgi vermeden ayrıldıklarından o kaynaklardaki bilgilerin eksik olmasını normal karşılamalıyız.

2) Osmanlı kaynaklarında rastladığımız rakamlar sağ olarak bu ülkeye giriş yapanları göstermektedir. Rusya'dan ayrılmadan önce veya gemilerde hastalık sonucu yahutta meydana gelen kazalar neticesinde ölenleri, bu kaynaklar dikkate alamamaktadır. 1854'de Trabzon'da günde ortalama 200-300 kişi hayatını kaybetmekteydi. Bunların bir kısmı kayıtlara geçirilirken bazıları, hemen defnediliyordu. Karpat, 1865'e kadar Trabzon'da toplam 53.000 kişinin vefat ettiğini zikretmektedir[118].

Bu güçlüklere rağmen yaptığımız incelemeler neticesinde vardığımız rakamlar şöyledir: *Takvim-i Vekayi*'de yer alan bir habere göre, Padişah'ın Bâb-ı Âli'yi ziyareti münasebetiyle ülkenin genel durumundan söz edilirken muhâcirler de bahis konusu edilmiştir. Bu sırada okunan mazbataya göre; 1272 (13.IX.1855-31.X.1856) senesinden 1280 senesine (17.VI.1863) kadar kabile kabile gelmiş olan göçmenlerden "*iskân olunanların sayısı*" 311.333'tür. 1280 yılında (18.VI.1863-s.-VI.1864) gelen muhâcirlerin sayısı ise 283 binden fazladır. Böylece Haziran 1864'e kadar gelen muhâcirlerin miktarı 595.000'i aşmaktadır ki, bunlar daha ziyade iskân olunanlardır[119]. 1281 (6.VI.1864-26.V.1865) yılında ise, yine Padişah'a takdim edilen mazbataya göre 87 binden fazla muhâcir gelmiştir[120]. Böylece 700.000'e ulaşan bu muhâcirlere %25-30 civarındaki ölü sayısı ile 1865'ten sonra gelenler de eklendiğinde, incelediğimiz dönemde, Osmanlı Devleti'ne göç etmek üzere memleketlerinden ayrılan Kırım ve Kafkasyalı sayısının 1.000.000 ilâ 1.200.000 civarında olduğu tahmin edilebilir[121].

Muhâcirlerin dinî ve etnik durumuna gelince, bunların çok büyük çoğunluğu müslüman idi. Belki İslâmiyeti yaşama ölçüleri farklı olabilir ama hemen hemen tamamına yakın bir bölümü müslüman idi. Ancak miktarını kesin tesbit edemez isek de gelen göçmenlerin arasında *Gürcü*, *Yahudi*, *Slav*, *Kozak* göçmenlerinin de bulunduğu belgelerle teyid edilebilmektedir. Bilhassa Bâb-ı Âli'nin Kırım'dan ilk gelecek olan göçmenlerin

118 *Aynı eser*, s. 69.

119 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 760 (5 Rebiyülahir 1281/3 Ağustos 1864).

120 *Aynı gazete*, Sayı 804 (21 Muharrem 1282/16 Haziran 1866).

121 Shaw, *A.g.e.*, s. 153'te 1854-1876 arasında Osmanlı Devleti'ne 1.4 milyon Tatar'ın Kırım'dan göç ettiğini yazmaktadır, ki sanırız bu rakama Kafkas göçmenleri de dahildir. Karpat *Ottoman Population*, s. 68'de göç eden Çerkeslerin sayısının 1.200.000'in üzerinde olduğuna dair araştırmalarda bilgi bulunduğunu belirtir, ki bu sayıya da Kırımlıların dahil olunması gerektiğini düşünüyoruz. Bu durumda bizim yukarıda vardığımız rakam diğer araştırmalarda gösterilenlere uygun düşmektedir.

kabulü münasebetiyle aldığı karara göre "*hicret edecek ahali her ne milletten olur ise olsun asâr-ı merhâmet ve inâyet-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhîden hisseyâb olmak ve sâye-i mekârimvâye-i mülûkdârîde esbâb-ı ziraat ve taayyüşleri tanzim kılınmak*" için gerekli yardımın yapılacağının ilan edilmesi[122]; Rusya'nın idaresinden memnun olmayanların göçünü gündeme getirmiş oldu.

Nitekim daha önce *Kerç*'te oturmakta olan bir grup Yahudi başlarında hahamları olduğu halde 1865'te İstanbul'a gelmişler ve gerekli yardımı görmüşlerdi. Hatta bunlar Osmanlı Devleti'ndeki diğer Yahudilerden mezhepçe farklı olduklarını beyan ederek, kendilerinin bir "*cemaat-ı mahsûsa teşkil ederek İspanyalı Yahudilerle hiç bir münasebetleri olmadığından ayrı Hahambaşı ve kavânine tâbi olmayı*" istemekteydiler. Bunun üzerine Hükümet tarafından hahamları kendilerinden olmak ve diğer işlemlerde Zaptiye Müşirliğine bağlı kalmak üzere dilekleri kabul edildi[123]. Keza *Malakan* Kabilesinden de 51 göçmenin *Kars*'tan ülkeye giriş yaptıklarını görüyoruz[124].

Sayı	Cinsiyet		Yaş	Yaş Dağılımı				
	Erkek	Kadın	Ort.	0–15	16–30	31-45	46–60	60—
51	28	23	25.56	20	14	14	–	3

Diğer taraftan genel olarak hepsi müslüman kabul edilen Çerkeslerin arasında da İslâmiyeti henüz benimsememiş olanların varlığını da dikkate almak durumundayız. Böyle bir kanaate varmamıza yol açan birtakım belirtiler görülmektedir. Meselâ *Takvim-i Vekâyi*'de yer alan bir haberde Niş'te bulunan Çerkes muhâcirlerinden, yaşı on ile altmış arasında olan 80 kişinin "*ümerâ-yı askeriye ve memûrîn ve erkân-ı mahalliye*"nin de katıldığı eğlenceli bir törenle sünnet edildikleri ifade olunmaktadır[125]. Asıl dikkat çekici olanı yaşları geçmiş olanların da bulunmasıydı, ki bunların hicretten sonra müslüman oldukları ihtimali ortaya çıkmaktadır[126].

[122] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 266, Arz Tezkeresi (18 Şaban 1272/24 Nisan 1856).

[123] *İrade, Hariciye,* 6857, Arz Tezkeresi ve lef-1.

[124] *Maliyeden Müdevver Defterler,* 23109. Malakanlar veya Molokanlar diye bilinen bu grup Rus asıllı olup XVII. yüzyılda Rus Ortodoks Kilisesi'nden ayrılır ve Güney Kafkasya'nın Saratof ve Dambuğ yörelerinde yaşayan bir topluluktur. Ruslara göre haftada sadece iki gün süt içme geleneği mevcutken Malakanlar, böyle bir perhize itiraz ederek her gün süt içilebileceğini savunurlar. Zaten isimleri de "Milk-Eaters" (Süt içenler) kelimesinden gelmektedir. Orhan Türkdoğan, "Türkiye'de Bazı Rus Azınlık Gruplarının Sosyo-kültürel İncelemesi" *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Sayı 53 (İstanbul. 1991), s. 16.

[125] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 806 (6 Safer 1282/30 Haziran 1865).

[126] Ayrıca bkz. N. Berzec, *Tehcîrü'ş-Şerâkise,* s. 94 v.d.; Tuna, *A.g.m.,* s. 131 v.d.

Bununla birlikte gayr-i müslimlerin sayısının çok az olduğunu söyleyebiliriz. Etnik bakımdan gelenlerin ise çoğunlukla Kırım Türkleri, Nogaylar, Kumuklar, Dağıstanlılar, Çerkesler ve Abazalar, kısmen Azerîler [127], Kazanlılar olduğu anlaşılmaktadır. Çerkeslerin de muhtelif kabilelerinden, yani Ubıh, Nethac, Bjedug, Şapsıg, Kabartay... grupların geldiğini belirtelim. Özellikle Osmanlı vesikalarında daha ziyade "*Çerkes Muhâcirleri*" ifadesinin yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Hatta Çerkes olmayanlar için de böyle denildiğine şâhit olmaktayız. Bu arada aynı muhâcir grubundan bahseden belgelerde de farklı etnik kavramın kullanılması Osmanlı memurlarının işin bu yönü üzerinde pek ciddî durmadıklarını bize gösteriyor. Bu konuda bir misâl vermekle yetineceğiz. Tekfurdağı (Tekirdağ)'na gönderilen muhâcirlerden bahsedilirken "*Nogay*", *Çerkes Tatarları*" ve "*Çerkes ve Nogay*" denilmektedir. Halbuki üç belgenin de bahsettiği muhâcir topluluğu aynıdır [128]. Böylelikle hangi etnik topluluktan ne kadar göçmenin geldiğini tesbit etmekte güçlük çekmekteyiz.

[127] Kadircan Kaflı, 1860 senesinde 18 bin Azerbaycanlı Türk'ün Kars sınırından giriş yaptığını, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul, 1966, s. 21'de belirtmektedir. Ancak konuyu aydınlatacak başka bilgi bulunamadı.

[128] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 853, lef 11, 12, 21.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜN

OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇMENLERİ İSKÂN SİYASETİ

A – Bâb-ı Âli'nin Meseleye Bakışı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren, bulundukları memleketlerde dinî, siyasî ve ekonomik baskılarla bunalan toplulukların ilticagâhları olduğu bilinmektedir. XIII.-XIV. yüzyıllarda Bizans'ın baskısından kurtulmaya çalışanların sığındıkları Osmanlı toprakları, XV. yüzyıldan başlayarak Avrupa ve Asya'nın mazlum milletlerinin sığınağı olmuştu. Bu gelenlerin dinî ve vicdanî kanaatlerine bakılmayarak kendilerine rahat ve huzurlu bir hayat sürdürmeleri için ortam hazırlanmıştı. Nitekim bundan dolayı, bir çok Balkan milletleri Osmanlı hakimiyeti altında kalmayı tercih etmişlerdi. Bu durum Avrupalıların kışkırtma politikaları yüzünden isyan etmelerine kadar sürdü.

Hatta Osmanlı Devleti'nin başka ırk ve dinlere gösterdiği bu tolerens, meşhur reformcu *Luther*'in gözünden kaçmamıştı. Halkın Katolik Kilisesi'nin istismarı yüzünden içine düştüğü felâket ve ızdırap karşısında Luther; "*isterdim ki Türkler hemen Roma'yı ve burada yaşayanları ele geçirip esir etsinler*" demekten kendini alamamıştır[1].

Gelen göçmenler, sadece imparatorluğa ait eski topraklardan kaçan Türk ve Müslümanlar değildi. Özellikle Avrupa'daki siyasî mücadeleler sonucunda, kaybeden tarafın Osmanlı Devleti'ne sığındığını görüyoruz. Buna en belirgin misâl olarak Macar istiklâl savaşcısı *Rakoczı Ferenc* ile arkadaşlarının 1718'lerde ilticâ edişi gösterilebilir. Habsburgların zulüm ve baskısından, din ve vicdan hürriyetine yaptıkları tecavüzden bîzâr olarak ilticâ eden Macarlara, Osmanlı Hükümeti'nin her türlü desteği sağladığını görüyoruz. Kendilerine maaş bağlanmış, oturmaları için ev verilmişti[2].

[1] Eren, *A.g.e.*, s. 28.

[2] Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Rakozcı Ferenc II ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakozcı Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976)*, İstanbul, 1976, s. 1-17. Yine 1849'da da muhalefete mensup bir kısım Macar mültecisinin Osmanlı Devleti'ne sığınmasına ve bunların Kütahya ve Halep'te iskân olunmalarına dair bkz. Nejat Göyünç, "1849'da Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleşt-irilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında ...*, s. 173-179. Bu konuya dair Osmanlı resmî belgelerinden bir kısmı için bkz. Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, bilhassa Rusya'nın ileri harekâtıyla birlikte bir çok göçmenin gelmesi yüzünden *Bâb-ı Âli* meseleyi gayet dikkatlice takip ediyordu. Gerçi gelenlerin hepsinin çok iyi şekilde yerleştirildiğini plan ve programının isabetli olduğunu söylemek çoğu zaman güç idi[3]. Fakat *"göç ve göçmen meselelerine ilgisiz kalındığı"* bir çağda *Bâb-ı Âli*'nin, devletin bütçe imkânlarını zorlayarak kendi tebasından olmayanları dahi ülkeye kabul etmesi bu konuya olan yatkınlığı göstermektedir. İskân ile ilgili problemler ise daha ziyade bir savaş sonrasında meydana gelen göçlerde ortaya çıkmaktaydı ki, mağlubiyetler yüzünden gerekli ilginin gösterilmesi mümkün olamıyordu.

Bilhassa Avrupa'da liberalizmin ve sosyalist düşüncenin boy göstermeğe başladığı 1830-1840 yıllarından sonra mültecilerin sayısında büyük artışlar meydana geldi. Baskı ve kıyımdan kaçan binlerce mülteci imparatorluğa akın etmeye başladı. Özellikle 1848 İhtilâlinden sonra, içlerinde politikacı ve aydınların da bulunduğu çok sayıda Macar, Bohemyalı, Polonyalı mültecinin gelişi dikkat çekmektedir. Bunlardan büyük bölümü Osmanlı kent hayatına katıldılar. Diğer kısmı da çiftçi ya da büyük toprak sahiplerinin çiftlik yöneticisi olarak toprağa yerleştiler, hem tarımın hem de büyük malikânelerin geliştirilmesine katkıda bulundular[4].

İnsanî duyguların yanında, Avrupalı devletlerin terk edilen topraklardaki Osmanlı vatandaşlarını, daha doğrusu Türk-İslâm unsuru mecburî göçe tâbi tutma politikası karşısında Osmanlı Hükümeti, ister istemez bütün göçmenlere kapılarını açıyordu. Tamamiyle insan haklarına aykırı olan bu tarz göçleri, Avrupa insanî bir prensibi tatbik ediyormuş gibi savunmaktaydı. Meselâ *"Edirne Antlaşması"* imzalanırken, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Türkleri bulundukları yerlerden atmak için uğraşmaları bunu göstermektedir[5]. Bu tarihten sonra Türk diplomatları hemen her savaş sonrasında bu kabil tehcir politikalarıyla da mücadele etmek mecburiyetini hissedeceklerdir[6].

Bâb-ı Âli'nin Kırım ve Kafkas göçlerine bakışını, genel politikadan tecrit edemeyeceğimiz açıktır. Hükümet dışarıdan gelenlere yönelik po-

[3] Nitekim Ahmed Cevdet Paşa, 1815 yılı olaylarından söz ederken, muhâcirlere ait olan işlerin ihmal edildiğinden bahsetmektedir. *Tarih-i Cevdet*, X. C., İstanbul, 1292, s. 217-218.

[4] Shaw, *A.g.e.*, II. C. s. 151-152. 1849'da Osmanlı Devleti'ne iltica edenlerden Müslümanlığı kabul edenler hakkında bkz. Abdullah saydam, "Müslüman olan Macar-Leh Mültecileri Meselesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 24, (İstanbul, Aralık 1995), s. 16-21.

[5] Eren, *A.g.e.*, s. 37-38.

[6] 1830'da Bebek Köşkü'nde Türk diplomatlarının Avrupalılar karşısında yaptıkları gibi Mehmed Emin Âli Paşa 1856 Viyana ve Paris toplantılarında, Edhem ve Saffet Paşalar 1876 Tersane Konferansı'nda Avrupa devletlerinin bu nev'iden isteklerine karşı mücadele edeceklerdi, Eren, *A.g.e.*, s. 38.

litikalarını, çok daha olumlu olarak bu göçmenler lehine düzenledi. Gelen göçmenler, daha öncekilere yapıldığı gibi kendilerine de yardımda bulunulmasını hükümetten istemekteydiler. Ancak bu şekilde gelenlerin arkası alınamadığından, *Meclis-i Vâlâ* tarafından sürekli bir usûlün tatbikine karar verilmişti. Çerkesistan'dan 47 kişinin gelişi sebebiyle hazırlanan 28 Ekim 1852 (14 Muharrem 1269) tarihli mazbatada şu görüşlere yer verilmekteydi: Gelen Çerkes muhâcirleri kendilerine maaş tahsisini istemektedirler. Ancak bu usûl bundan sonra geleceklere de örnek teşkil edeceğinden hazineye büyük ölçüde yük getirecektir. Sürekli bir usûl tesbit etmek kaçınılmaz olmaktadır. Bunun için gelenlere Osmanlı Devleti'nin genişliği cihetiyle mîrî araziden boş bulunan yerlerin verilmesi, ev ve araç-gerecin tedarikinde münasip ölçüde yardımda bulunulması, meselâ 4-5 yıl kadar bütün vergilerden muâf tutulmaları teklif olunmaktadır. Böylece hem kendileri maddî bakımdan refaha kavuşacaklar, hem de boş olan arazinin imarı mümkün olabilecektir. Bunun için söz konusu olan Çerkeslerin Bursa'ya sevk olunmaları kararlaştırılmıştır[7].

Ancak çok geçmeden başlayan Kırım Savaşı ve hemen meydana gelen büyük kitle göçleri burada belirtilen görüşlerin uzun süre uygulanmasına imkân vermedi. Kırım Savaşından sonra hükümet, göçmenlere yapılacak yardımlar konusunda sık sık karar değiştirmek zorunda kaldı. Zira gelenlerin miktarı tahminlerin çok üzerindeydi.

Kırım Savaşı yıllarında yapılan büyük harcamalar devlet bütçesini bir hayli zorlamış, hatta bundan dolayı İngiltere ile Fransa'dan borç alma yoluna gidilmişti. Buna rağmen hazineye oldukça ağır yük getiren göçmenlerin kabul edilmesinin sebeplerini şöylece sıralamak mümkündür: 1) Bâb-ı Âli öncelikle meseleye insanî duygularla yaklaşmıştır. Rusya'nın iç bölgelere sürmek, belki de silahlı müdahalelerle imhâ etmek istediği toplulukları, bu devletin gazabından kurtarmak düşüncesi, bütün maddî kayıplardan daha önemli görülmüştür. Birtakım gayr-i müslim kitlelerin de göçüne razı olunmasının sebebi budur. 2) Göçmenlerden özellikle Müslüman olanlar bir İslâm ülkesinde, Halife'nin Bayrağı altında yaşayarak, dinî vecibelerini bir dış müdahale olmadan yerine getirmek istediklerinden Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmeleri için müracaatta bulunuyorlardı. Diğerleri ise Osmanlı idaresinin engin toleransından faydalanmak arzusundaydılar. Müslümanların başvurusunu Halife'nin reddetmesi mümkün görülmüyordu. Çünkü bu hem dinî bir vazife hem de siyasî bir konuydu. Dışarıdaki müslümanların Halife'den ümitlerini kesmeleri, ona olan bağlılığı ve itimadı sarsabilirdi. Onların kabulü ise olumlu sonuçlar doğuracaktır ki, bunun dinî ve siyasî faydaları olacağı şüphe-

[7] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 9218, lef-1.

sizdir. 3) Gerçi devletin nüfusu kendisine yeterlidir. Ancak göçmen kabulü ile ülkenin imarı daha da artacaktır. Memlekette bol miktarda bulunan mîrî arazi ile sahipleri tarafından terk edilen arazilerin bu yolla şenlendirilmesi imkân dahiline girecektir. Öte yandan bataklıkların kurutulması ile buradan kaynaklanan sıtma gibi hastalıkların önüne geçilebilecektir. 4) Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin, devletin yapacağı yardım neticesinde üretici duruma geçmesiyle beraber, bunların devlete vereceği vergiler ile hazine büyük ölçüde gelir kaynağına kavuşacaktır. 5) Bilhassa Çerkesler, Çeçenler ve Dağıstanlılar gibi Rusya'ya karşı uzun süreli muharebeler yapmış, bu konuda tecrübe kazanmış bir topluluğun, Osmanlı Devleti gibi askerî temele dayalı bir ülkeye sağlayacağı faydanın da fazla olacağı açıktır. 6) Yurtlarını bırakarak gelen göçmenlerin devlete sadık olacağı varsayılarak, iskân olunacakları yerlerde birer örnek teşkil edip devlet otoritesini hiçe sayan konar-göçerlerin medenîleştirilmesine, bazı "*ekrâd ve urbân aşâiri*"nin de devlet nizâm ve düzenine alıştırılmalarına katkıda bulunacağı düşünülüyordu.

Bütün bu faydaların elde edileceği tahmin olunmakla birlikte, gelen göçmenlerin büyük çoğunluğunun çıplak ve perişan olmaları sebebiyle, sonuçta devletin çok ağır bir yükün altına gireceği anlaşılıyordu. Hatta *Bâb-ı Âli*, göç hareketiyle ilk karşılaştığında sadece, kendisine Kırım Savaşı sırasında yardımcı olan Kırımlıları ve bir kısım Kafkasyalıyı iskân etmekle yetineceğini zannetmekteydi. Başlangıçta, yukarıda belirttiğimiz düşüncelerin hiç biri, Hükümet tarafından uzun boylu düşünülmüş değildi. Sadece insanî ve dinî mülahazalarla göçe izin verilmekteydi. Yoksa devlet bu faydaları sağlamak için özel bir gayret sarfederek hicret yolunu açmış değildi. Belki burada söylenecek olan husus, *Bâb-ı Âli*'nin bir emr-i vâki sonucunda karşılaştığı göç olgusunun, ileride kendisine yarar sağlayacağını düşünerek, yapılan harcamanın boşa gitmeyeceğine kendisini inandırmış olmasıdır. Yani karşılaşılan büyük felâketin gelecekte yarar sağlayacağı düşüncesi bir teselli unsuru oluyordu.

Nitekim Hükümetin bakış açısını göstermesi bakımından 12 Aralık 1863 tarihli *Arz Tezkeresi* gayet isabetli bir örnektir. Söz konusu vesikada özetle şöyle denilmektedir: *Abazıh* bölgesini istilâya başlayan Rusya, bunları *Kuban* dolaylarına iskân etmek istemiş, bazıları bunu kabul ederken elli bin nüfuslu bir grup Osmanlı Devleti'ne ilticayı tercih etmiştir. Eğer bunlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmezse *Kuban* dolaylarında zorla iskân olunacaktır. Rus Büyükelçisi'nin bildirdiği gibi, bu ise kan dökülmesine yol açacaktır. Keyfiyet Encümen-i Mahsusta görüşüldü. Allah daha da artırsın, Devletin eski tebaası kendisine kâfi ise de *İslâm Devleti*'nin himâyesine iltica emeliyle vatanlarını terk edip ihsân isteyen yoğun nüfusu reddetmek ve onları Rusya'nın kahır ve şiddet eline bırak-

mak Halife'nin yüce şanına uygun düşmeyecektir. Ayrıca önceden gelenler için pek çok masraf edildiği ve iskânları için bunca fedakârlıklar icrâ olunduğu meydanda iken, şüphesiz yeni gelecekler için de büyük ölçüde masraflar yapılacaktır, fakat kendi isteğiyle gelenleri kabul edip de ecnebi tarafından baskı altında bulunanları kabul etmemek zımnen bunların telefine rıza göstermek olacaktır. Bu ise asla câiz olmayacağından, çaresiz bu nüfus da kabul olunacaktır. Bununla beraber Rus Hükümeti'nin bunları kış mevsiminde bırakmaması, diplomatik yollarla istenmelidir[8].

Bunlara ilave olarak *Muhâcirîn Komisyonu Reisi Vecihî Paşa*'nın şu yoldaki görüşleri de dikkat çekicidir: Osmanlı Devleti bir kere bu muhâcirleri kabul ile pek çok masraflar etmiş, bundan böyle geleceklere ağır davranılırsa ve Ruslar da bunları kendisine tâbi kılmayı veyahut oralardan gailelerini def etmeyi istediklerinden, şiddetli muamelelerine dayanamayıp buradan da ümitlerini kesip Rusya'ya tâbi olurlarsa, hep vatan başka şey olduğundan, şimdiye kadar gelenlerin cümlesi geri gider. İş bu surete dönerse şimdiye kadar yapılan harcamalar boşa gideceği gibi dost ve düşmana karşı da uygun düşmeyecektir. Madem ki baştan kabul edildi, sonuna kadar devam edilmelidir. Böylece saltanatın şan ve şevketi muhafaza edilir. Ayrıca elde edilecek ekonomik, askerî faydalar da dikkate alınmalıdır. Aksi halde Rusyalı bunları merâmı vechile tâbiyyet ettirebilirse şu faydalar onun tarafına geçecektir[9].

Hükümet bu işi aynı zamanda bir prestij meselesi de yapmaktaydı. Devletin iç ve dış itibarının sarsılmaması için olağanüstü gayret gösteriliyordu. Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa ile birlikte savaşan Osmanlı Devleti, Avrupa kamuoyundaki lehine olan havayı bozmaktan kaçınmaktaydı. Dolayısıyla sefâlet içinde limanlarda toplanan muhâcirlerin acınacak durumu yabancılar üzerinde olumsuz etki bıraktığından[10], iskân işinin bir an evvel bitirilmesinden yana olan *Bâb-ı Âli*'nin iyi niyeti, Rusya'nın Çerkesleri öldürücü kış ortasında tehcire zorlaması yüzünden hedefine ulaşamıyordu. İnsanları limanlara yığmaktan başka bir iş yapmayan Rusya, adetâ bu yol ile, Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürüyordu. Gelenlerin karşılaştıkları güçlükler, geride kalanların Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını zayıflatmak için kullanılıyordu.

Diğer taraftan hükümet gelenlerin tâbiyyeti konusunda ileride bir problemin çıkması ihtimalinden dolayı endişe etmekteydi. Çünkü kendi devletlerinin tâbiyyetini bırakarak Osmanlı Devleti'ne iltica edenler

[8] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189. Gerçi Rus Hükümeti'ne bu yolda başvuru olmuş, fakat sonuç alınamamıştı ve hükümet daha tedbirleri düşünürken Trabzon'a beş bin muhâcir gelmişti. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-3.

[9] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-2.

[10] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-3.

hakkında Rusya gelecekte birtakım iddialarda bulunabilirdi. Bunun için bir tedbir olmak üzere durum Rusya Büyükelçiliği'ne bildirilirken, amaç Rusya'nın sonradan bunları himâye iddiasıyla ortaya çıkıp birtakım problemlere yol açmasını önlemek idi. Bu arada gelen muhâcirlerden ancak Osmanlı Devleti'ne tâbi olmayı kabul edenler iskân olunup bunların ellerinden pasaportlarından başka kendilerine yapılan arazi, hayvan, malzeme ve diğer yardımlar için de senetler alınıyordu[11]. Böylece burada yerleşmekten vaz geçip asıl memleketlerine dönmek isteyenlerden verilen malzemenin bedeli geri istenecekti. Karar gereğince muhâcirlerin pasaportları taşra yöneticileri aracılığıyla toplanıp *"Muhâcirîn Komisyonu"*na gönderilmekteydi[12].

Muhâcirlerin tâbiyyeti meselesi, Osmanlı Hariciye Nezâreti ile Rusya Büyükelçiliği arasında yazışmalara konu olmuştu. Nihayet 11 Ocak 1860 tarihinde Hariciye Nezâreti ile Büyükelçilik arasında bu husus yeniden ela alınmış ve Büyükelçi;; *"bu adamlar rızâlarıyla terk-i tâbiyyet ettiklerine ve yedlerinden senet alınarak pasaportlarını dahi terk eylemiş olduklarına binâen kendileri tarafından bir gûne hakk-ı himâyeleri kalmamış olduğunu"* resmen beyân etmiştir. Bâb-ı Âli bu ifadeyi yeterli görmüş olmakla birlikte işlemin tamamlanması için yazılı cevabın temini noktasına önem vermiş, Rusya Büyükelçiliği de; Rusya Devleti'nin görüşünün bu yolda olduğunu ifade ederek merkezden gelecek cevabın yakında takdim edileceğini belirtmiştir[13].

Aslında Kafkasyalılar, hiç bir zaman kendilerini Rusya'ya tâbi saymadıklarından, onlar açısından böyle bir iddianın ileride söz konusu olması mümkün değildi, ama Osmanlı Hükümeti, *"Edirne Antlaşması"* ile bu toprakları Rusya'ya terk etmiş olduğundan, burada yaşayanları da Rus tebâsı sayıyor, yapılan bu işlem ile de diplomatik kurallara uymak yolunu seçiyordu.

Başlangıçta muhâcirler hakkında gayet cömert davranan hükümet, umduğunun üzerinde bir göç hadisesinin vuku bulduğunu görünce daha az kaynak ayırmaya mecbur oldu. Devlet hazinesinden savaş sırasında bütün emvâl ve emlâkını terk ederek gelenlere nisbeten fazla maddî imkân sağlanırken, sonradan malını mülkünü yavaş yavaş elden çıkaranlara daha az yardım yapılmıştır. İleride de görüleceği üzere gerek Kırım gerekse Kafkasya muhacirlerinin hiç bir ayırım yapılmadan, zamanın şartları içerisinde elden geldiğince refah ve saadete kavuşturulmaya çalışıldığını rahatlıkla söylemek ümkündür. Bilhassa, bazı araştırmalarda belirtildiği gibi, Devletin göçmen kabulü ve iskânı sırasında sadece kendi

[11] *İrade, Hariciye,* 9438 (9 C 1276/3 Ocak 1860).

[12] *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhâcirîn Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri,* 758-38/1 (10 Muharrem 1278/18 Temmuz 1861).

[13] *İrade, Hariciye,* 9453 (17 C. 1276/11 Ocak 1860 tarihli Arz Tezkeresi).

siyasî ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmeye matuf icraatta bulunduğu görüşü gerçeği yansıtmamaktadır[14].

Bu arada Çerkes muhâcirlerinin, Rumeli bölgesindeki Hıristiyan halkın yoğun olduğu bölgelerde yerleştirilerek politize olmalarının sağlandığı ve dengeleyici unsur olarak kullanıldığı yolundaki iddialara da açıklık getirmek gerekir. Osmanlı iskân siyasetinin bu cephesini aydınlatan en kesin bilgiyi, Rumeli'deki iskan işlerine dair hazırlanan ve iskân memuruna verilen 1860 yılına ait talimatnâmede bulmak mümkündür. Talimatnâmede Hıristiyan bölgelerindeki iskân ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "... *Bunların (muhâcirlerin) mizâç ve mişvârları ve vakt u hâlin meydanda olan nezâketi cihetiyle sırf Hıristiyandan ibaret olan kurâya pek yakın olarak tavtîn ve iskân olundukları halde hüsn-ü imtizâc edemeyerek ileride hud'ayı mûcib olacağı misüllü teba-ı gayr-ı müslimenin tevahhuşlarını dahi istilzâm edeceğinden bu dakikaya sarf-ı enzâr-ı dikkat olunarak mahzûr-u mezbûrdan vâreste olacak suretle tavtîn ve iskânlarına itinâ kılınacaktır*"[15].

Gerçek böyle olmasına karşılık, bu yıllarda Balkanlarda meydana gelen bağımsızlık hareketlerini destekleyen Avrupalılar, göçmen iskânını, Osmanlı Devleti'nin suçlanmasına yeni bir vesile ittihâz ettiler. Halbuki pek çok resmî evrâkta görüleceği üzere hükümetin bu konudaki temel politikası; "*muhâcirlerin beğenecekleri boş alanlara bir an evvel yerleşmelerini ve üretici duruma gelmelerini sağlayarak perişanlıklarına son vermek*" idi. Nitekim ilk muhâcir kafilesi olan Kırım Tatarlarının 1856 yılında *Dobruca*'ya sevklerine bazı İngiliz ve Fransız nakliye gemileri de yardımcı olmuştu ve o sırada böyle bir itiraz ya da tenkit bahis mevzuu olmamıştı. 1860'lı yılların ortalarından itibaren yapılan bu tür suçlamalar, doğrudan Balkanlardaki komitacılara sağlanan destekle ilgilidir.

Bâb-ı Âli, iskân politikasını tesbit ederken hem göçmenler hem de ülke için en faydalı yolu bulmaya çalışıyordu. Genellikle izlenen politika

[14] Özellikle Çerkeslerin bu göç sırasında aşırı derecede mağdur edildiği keyfiyeti mübalağalı bir düşüncedir. Bkz. Nihat Berzeg, *Tehcîrü'ş-Şerâkise*, s. 120-124 ve aynı yazarın "Çerkeslerin Sürgünü ve Göçürülen Çerkeslerin Yerleştirilmesinde Güdülen Amaçlar", *Kafkasya Gerçeği* sayı 5 (Samsun, Temmuz 1991), s. 16-21. Ayrıca bkz. Tuna, *A.g.m.*, s. 141'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Çerkeslerin göç ettirilmesi hakkında bir anlaşma ihtimalinden söz edilmektedir, ki belirttiğimiz belgeler böyle bir anlaşmanın varlığını tekzip etmektedir. Karpat, *Ottoman Population*, s. 68'de böyle bir anlaşmanın varlığına dikkat çekmektedir. Kanaatimizce anlaşma teşebbüsü Çerkesleri yerlerinden çıkarmak maksadını gütmemekte, sadece Rusya'nın sınırdışı etmeye kararlı olduğu insanların daha iyi iskan edilmelerini sağlamaya yönelmekteydi.

[15] *İrade, Dahiliye*. 30579, lef-2. İngiltere Hariciye Nazırı Lord Derby, Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede "Osmanlı Hükümeti'nin muhâcir Çerkesleri Yunan Hududuna yerleştireceğini öğrendiğini" belirtmekteydi. (11 Aralık 1876), *Yıldız Esas Evrak*, Kısım: 36, Evrak 130/23, Zarf 152, Karton: 10.

bu doğrultudaydı. Yalnız 1865 yılında beş bin hâne Çeçen'in *Kars*'tan giriş yapmaları konusundaki görüşmelerde, Rusya Hükümeti tarafından, bunların iskânları hususunda bir müdâhelede bulunulmuştu. Bu konuda Rusya Sefâreti tarafından 21 Mart 1865 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne verilen yazıda; göç edecek olan Çeçenlerin "... *hiç bir özür ve bahane ile hem-civâr olan eyâlâtta iskân edilmeyerek derhal Erzincan ve Diyarbekir taraflarına sevk ve izâm olunmalarını hâvi evâmir-i lâzimenin isdâr olunması*" istenmişti[16]. Hükümet de onların iskânını Rusya'nın istediği yörelerde yaptırdı[17]. Halbuki önceki dönemlerde Trabzon'dan sevk edilen 4.500 hâne muhâcir *Van*, *Kars* ve *Erzurum* taraflarına yerleştirilmişlerdi. Rusya'nın bu politika değişikliğinin sebebi, uluslararası konjonktürün Osmanlı aleyhine dönmesi, buradaki Ermenilerin müstakbel hareketlerinde direnç gösterecek unsurların asgariye indirilmesi şeklindeki düşüncelerinin etkili olması muhtemeldir.

Gerçi İngiltere'nin *İstanbul Büyükelçisi Bulwer, Hariciye Nâzırı Earl Russell*'e gönderdiği 3 Mayıs 1864 tarihli yazısında, Çerkeslerin Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan topraklarda iskânının hem Türkiye için hem de Avrupa politikası için faydalı olacağını söylüyordu. Böyle bir teklif Rusya'ya karşı savaşçı Kafkas kavimlerinden oluşan bir tampon bölge oluşturma düşüncesi gibi görünüyorsa da, gerçekte İngiltere'nin amacı, bu yıllarda çok önem verdiği *Trabzon-Erzurum* yolunu güvenlik altına almaktan başka bir şey değildi[18].

Bâb-ı Ali bu fikri benimsemedi. Bunun sebeplerini söylece sıralamak mümkündür: Öncelikle göçmenler ile yerli halkın uyum sağlamaları en büyük amaç idi. Bu şekilde kendi kendilerine yetecek koloniler oluşturmaları halinde bir uyumun temin edilmesi imkânsızdı. Üstelik tamamen yabancılaşma sürüp gidebilecekti. Öte taraftan Osmanlı toplum yapısına tamamen zıt olan Kafkas kavimlerinin feodal yapılarının daha fazla İslâmîleştirilmesi için karışık iskân zorunluydu. Zaten bu gelenleri topluca, yerli halkı mağdur etmeden iskân etmek mümkün değildi. Hükümet her köye üç-beş göçmen ailesini gönderirken, bu hedeflerin yanında, hatta onlardan da önce, en az masrafla en çok muhâciri yerleştirmeyi amaçlamaktaydı.

B – İskân İşleriyle İlgili Kuruluşlar

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti göç işleriyle uğraşmak mecburiyetinde kaldığı halde, gerek *III. Selim* ve gerekse *II. Mahmud* zamanlarında, göçmenlerin iskân edilmeleri ile vazifeli özel bir

16 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1264, lef-1.
17 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1264; *İrade, Dahiliye*, 38018, 38199.
18 "Paper Respecting...", s. 4-5 (No : 7).

teşkilâtın olmadığını görüyoruz. Göçmenlerin iskânı ile normal idarî organlar uğraşıyor ve merkezden gelen emirler doğrultusunda uygun olan yerlere yerleştiriliyorlardı.

Nitekim *II. Mahmud*, Bosna eyâletinde çıkan ayaklanmaların bastırılmasından sonra, bu eyâlette lüzumlu gördüğü reformların tatbik edilmesi için gönderdiği talimat arasında, eski iskân nizâmlarının bozulduğu ve bu işin yeniden ele alınarak tanzim edilmesi, bu arada muhâcirlerin de iskân olunması hakkında bazı emirler yollamıştı. Fakat çoğunlukla mahalli yönetimlere bırakılan bu tedbirler ülkenin doğusundan ve batısından gelenlerin iskânına kâfi gelemedi. *Tanzimat Dönemi*'ne kadar göçmenler ya doğrudan doğruya *Bâb-ı Âli* tarafından hudutlardaki eyâletlere ilticalar vâki olduğunda gönderilen talimatlar gereğince yarleştiriliyordu yahut da gelenlerin kendileri devlete müracaat ederek yardım edilmesini istiyorlardı. Bu arada şehir, kasaba ve köy halkının, emvâl ve emlâkını terk etmek zorunda kalanlara olağanüstü yardımlarda bulundukları görülmektedir.

Tanzimat Dönemi'nde her alanda olduğu gibi iskân işlerinde de yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştı. Nitekim 1849 yılında Türkiye'ye gelen Macarların iskânı, teşkil edilen özel bir komisyon tarafından gerçekleştirilmişti[19]. Ancak bu tür teşkilâtlar kısa vadeli olup hadiselerin ortaya çıkışına bağlıydı. Bununla birlikte *Dahiliye Nezâreti* bünyesinde bu konularla meşgul dairelerin bulunduğu anlaşılmaktadır[20]. Yalnız bu daireler kitle göçü gibi çok büyük bir sosyal hareketi düzenleyebilecek, iskânı sağlayacak kabiliyetten mahrum idiler.

1 – *Ticaret Nezâreti ve Şehremâneti*

Kırım Savaşı'ndan hemen sonra gelmeye başlayan muhâcirlerin iskân ve iâşelerine dair en üst makamın *Ticâret Nezâreti* olduğu görülmektedir. İlk olarak *Gözleve*, *Sivastopol*, *Kerç* taraflarından gelen muhâcirlerin *Dobruca*'ya nakli ve iskânı söz konusu olduğunda hadise, *Ticaret Nâzırı Safvetî Paşa* ile *Serasker* ve *Sadrazam* arasında yazışma konusu olmuş, iskânın esaslarını belirleyen talimatnâme Ticaret Nezâreti'nce hazırlanıp üst makama sunulmuştu[21]. Bu tarihlerde yani 1854'te teşkil olunmaya

[19] Eren, *A.g.e.*, s. 39-40; Göyünç, *A.g.m.*, s. 176-179.

[20] Shaw, *A.g.e.*, II. s. 106. Yine bkz. Abdullah Saydam, "Tanzimat Döneminde Dobruca'da yapılan İskân Faliyetleri", *Ondokuzmayıs Ünüversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, (Samsun, 1992), s. 199-209.

[21] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, 283; *İrade, Dahiliye*, 23039, 23121. Bu konulara dair Sadaret'den gönderilen evrak Meclis-i Umûr-u Nafia'da görüşülerek hazırlanan mazbatalar doğrultusunda işlem yapılmaktaydı. Mesela bkz. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 283, lef-4; *İrade - Dahiliye*, 23387, lef-3.

başlayan *Şehremâneti* de *Ticaret Nezâreti* ile birlikte göçmenlerin problemlerini çözmeye çalışmaktaydı.

Resmen 16 Ağustos 1854 tarihli resmî tebliğ ile kurulan *Şehremaneti*'nin görevleri; şehirde zarurî ihtiyaç maddelerinin sağlanmasına ve bulunmasına dikkat etmek, narh koymak ve uygulamak, yol ve kaldırım yaptırıp tamir ettirmek, temizlik işleri ile esnâfın kontrolünü üstlenmek gibi modern belediyeciliğin gerektirdiği hizmetlerin yanısıra maliyeye ait olan vergi ve resimlerin toplanması işi de bu kuruma yüklenmişti[22]. Bu kadar çok işin içerisine bir de göçmenlerle ilgili meselelerin çözümlenmesi dahil edildi ki, Şehremâneti'nin bunu kaldırmaya teşkilât yapısı elverişli değildi. Buna rağmen İstanbul'a gelen muhâcirlerle ilgili problemlerin çözümü için büyük ölçüde gayret gösterildiği görülmektedir.

Şehremâneti'nin görevi İstanbul ile sınırlı olup buraya gelen muhâcirlerin içlerinde fakir olanların gemi nakliye ücretlerinin ödenmesi, geçici iskân mahallinin tesbiti ve düzenlenmesi, yevmiye tahsisi, yiyecek, giyecek, ev eşyası, kışlık odun, kömür gibi ihtiyaçların temini, Anadolu'ya veya Rumeli'ye gönderileceklerin sevk edilmeleri gibi konulara bakmaktaydı[23].

İstanbul'a gelen göçmenlerin muhtelif meseleleriyle ilgilenen bir kurum da *Zaptiye Nezâreti* idi. Bu daire de gelenlerin karşılaştıkları meseleleri çözmek için diğer dairelerle birlikte çalışmakta, hatta muhâcirlerin masraflarını karşılamak maksadıyla bütçesinden para ayırmaktaydı[24]. Bu durum işlerin organizasyonunda çok başlılığın yaşandığını göstermektedir.

İstanbul'daki işleri Şehremâneti, Ticaret Nâzırlığı ile haberleşerek yürütürken, eyâletlerdeki iskân meselesi de yine Ticaret Nezâreti'nin kontrolünde olarak taşra yöneticilerince çözümleniyordu. Hükümet tarafından gerekli talimâtlarla birlikte tayin edilen özel memurlar, organizasyon işlerine bakmak üzere vilâyetlere gönderilmekteydiler. Nitekim ilk grup muhâcirlerin iskânı için *Ruscuklu Numan Sabit Efendi* görevlendirilmiş, gerekli masrafları karşılamak üzere 2.000 kese akçe de kendisiyle beraber Silistre Valiliğine yollanmıştır[25].

Bu meseleye dair olan işleri yürütmek için *Silistre Valisi Said Paşa*'nın davetiyle Varna Muhafızı, Silistre Kaimmakamı ile Dobruca civarındaki

[22] Geniş bilgi için bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, 1. C., İstanbul, 1338/1922, s. 1358-1413; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 120-121.

[23] Bu hususa dair çok sayıda belge olup birkaçının numarasını vermekle iktifâ ediyoruz. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 723; *İrade, Dahiliye*, 23039, 23069, 27766, 28875, 29415, 29532 ...

[24] *Maliyeden Müdevver Defterler*, 9072, s. 3-8; *Maliye Masarif Defterleri*, 12538, s. 4-40; *İrade Meclis-i Mahsus*, 696, lef-1.

[25] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef-1; 283, lef-2; *İrade, Dahiliye*, 23141.

kazaların hanedanından ve Tatarların ileri gelenlerinden oluşan bir geçici komisyon teşkil olundu. Ayrıca *Balçık Kaza Meclisi*'nin aza sayısı yetersiz olduğundan iki-üç aza intihâb ve tayin olunup muhâcirlerin problemlerinin süratle çözümlenmesine gayret edildi[26].

Bu memurların tesbiti, maaş ve harcırâhlarının verilmesi Şehremâneti tarafından teklif, Sadaret ve Padişâh tarafından da uygun görülmekle mümkün oluyordu. Öte yandan gelmekte olan muhâcirlerin çokluğu görülünce Dobruca dışındaki yerlerde bulunan boş alanların tesbiti, arazinin verim durumu, halkın ekonomik vaziyeti gibi hususlarda gerekli incelemelerde bulunmak, raporlar hazırlayıp takdim etmek üzere memurlar görevlendirildi. Bunlar Anadolu'nun muhtelif yerlerine gönderilerek muhâcir iskân edilebilecek bölgelerin hazırlanması sağlandı. Meselâ bu memurlardan biri olan *Tevfik Bey*, önce *Hüdavendigâr Eyâleti*'nde, daha sonra *Muğla-Polatova* taraflarında bulunmuş[27], son olarak da bir grup Nogay muhâcirinin iskânı için *Adana Eyâleti*'nde araştırma yapmıştır. *Tevfik Bey* bu son görevi de başarı ile yerine getirerek[28], Adana'ya bundan sonra da sevk olunacak muhâcirlerin iskân şartlarını, bölgedeki arazinin yapısını, kaç dönüm olduğunu, verimin ne ölçüde gerçekleştiğini, bölgede yaşayan nüfusun miktarını belirttiği çok faydalı bir rapor hazırlamıştı. *Adana Merkez Sancağı*'ndan başka, *Tarsus*, *Karaisalı*, *Aziz* Sancaklarının sosyo-ekonomik durumu haritalarla anlatılmış, hükümetin buraya gönderilecek muhâcirler konusunda sağlıklı kararlar vermesine yardımcı olmuştu[29].

1859 yılından itibaren göçmenlerin sayısında çok büyük artışlar meydana geldi. Şehremâneti ile Zaptiye Nezâretinin, göçmen meselelerini takip ve halletmekten âciz kalmasından dolayı, bu konunun süreklilik kazanmaya başladığı da dikkate alınarak, yeni bir teşkilâtlanmaya gidilmesi zorunlu görüldü. Zaten bu sırada Şehremâneti tarafından Sadaret'e gönderilen 27 Aralık 1859 tarihli yazıda özetle şu görüşlere yer verilmekteydi: 11 Rebiülâhir 1275 (18 Eylül 1858) tarihinden başlayarak şimdiye kadar İstanbul'a gelen muhâcirlerin işleriyle emânette görevli memur ve kâtiplerin meşgul oldukları bilinmektedir[30]. Mezkûr muhâcirlerin sayıları gittikçe daha da artmaktadır. Şimdiye kadar taşraya gönderilenler onbeş bin nüfustan ziyâdedir. Şu anda İstanbul'da bulunanların

[26] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 283, lef-2.

[27] *İrade, Dahiliye*, 28917, 29488.

[28] *İrade, Dahiliye*, 29488, lef-2.

[29] *İrade, Dahiliye*, 25932, lef-3. Ayrıca Mardin'e 28 saat mesafedeki Abdülaziz ve, Şeyh Bakar dağlarıyla Resülayn ve Habur Nehrinin keşif haritası için bkz. *İrade, Dahiliye* 38018, lef-8.

[30] Şehremanetin görevinin bu tarihte başladığı ifadesi, İstanbul'daki göçmen işleri ile bu kurumun müstakilen görevli kılındığı tarihi gösteriyor.

miktarı da on bini aşkındır ki, toplam yirmialtı binden fazla muhâcirin İstanbul'a geldiği görülmektedir. Bu muhâcirlerin gelişleriyle birlikte geçici olarak iskân olunmalarına yarayacak yerlerin tedâriki, iâşeleri, taşraya gönderileceklerin vapurlara bindirilip sevk edilmeleri gibi hususlar, Sadaret'in emri gereğince, Zaptiye Müşirliği ile haberleşilerek icrâ olunmaktaydı. Bundan sonra da gerekenler en iyi şekilde yapılacaktır. Ancak gelenlerin nüfuslarının kaydedilmesi, mangal, odun, hasır, kömür, elbise, yiyecek ve yevmiyeleri ile mavna, araba, vapur ücretleri gibi masrafların itâsıyla, şimdiye kadar olan ve bundan sonra olacak masrafların görülmesi, icmâllerinin tanzim ve takdimi gibi yalnız malî işlerin halledilmesi için bir zat ile maiyetine yeterli eleman verilmesi icâb etmektedir[31].

Şehremâneti'n bu yazısı üzerine konu *Meclis-i Vâlâ*'da görüşülerek, sadece malî işlere bakan elemanların tayini ile yetinilmemesi, daha sürekli bir teşkilâtın oluşturulması düşüncesi benimsendi ve *Muhâcirîn Komisyonu* adlı teşkilâtın kurulması kararlaştırıldı.

2 – *Muhâcirîn Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri*

Şehremâneti Dairesinin işlerinin yoğunluğu sebebiyle, yeni bir teşkilâtın kurulması hususu *Meclis-i Vâlâ*'da müzâkere edildikten sonra alınan kararlar bir mazbata ile Sadaret'e sunuldu. 1 Ocak 1860 tarihli mazbatada *Muhâcirîn Komisyonu*'nun kurulmasının neden gerektiği şu şekilde izah edilmekteydi:

İstanbul'a gelmekte olan Çerkes ve Nogay muhâcirlerinin işleri Şehremâneti tarafından görülmekte ise de bunlar için olunan masrafların tanzimi, gerekli yazışmaların yapılması için bir zat ile yeterince memura ihtiyaç duyulmuştur. Muhâcirlerin bu zamanda pek yoğun olarak gelmelerinden dolayı, bunların muhtelif meselelerinin çözülmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi, taşra mahallere sevk olunması keyfiyeti başlı başına bir iş olup, Şehremânetin işleri zaten pek yoğun olduğundan bütün bu hususların cümlesini hakkıyla ve tamamiyle yapmaya hali müsait olamayacaktır. Bu düşünceyle İstanbul'a gelenlerin yerleştirilmelerine, gidecekleri yerlere gönderilmelerine bakmak; bunlara dair olacak haberleşme ve yazışmalara özel bir merci olmak; bunlar hakkında devletçe verilen ihsânlardan başka ahali taraflarından istek edenlerin yardım yapabileceklerinin ilan edilmesi düşünüldüğünden, yapılacak yardımları toplayıp sarf etmek, yardım edeceklerin isim ve yardım miktarlarını *Takvim-i Vekâyi* ile *Cerîde-i Havâdis*'te yayınlamakla görevli bir komisyonun kurulması uygun görülmüştür. Her gün toplanacak olan bu komisyona, muhâcirler

[31] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 696, lef-2.

hakkında şimdiye kadar yapılan yazışmalar, verilen emirler ve talimâtlar teslim olunacaktır[32].

Bu karar doğrultusunda 4 Ocak 1860 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde böyle bir komisyonun kurulmasına, başkanlığına *Trabzon Valisi Hafız Paşa*'nın, üyeliklerine de *Ticaret Muavini Remzi Efendi*, *Dârü'ş-Şurâ-yı Askerî* azâsından *Refik Bey* ile göçmenlere yapılacak yardımları toplamak üzere meşhur âlimlerden *Gürcü İsmail Efendi* ve *Hacı Pir Efendi*'nin tayin edilmesine karar verilmiştir. Komisyonun Şehremâneti ile sürekli işbirliği yapması gerektiğinden işlerin kolaylaşması için *Şehremâneti İkinci Muâvini Asım Bey*'in de günaşırı komisyonda görevlendirilmesi, ayrıca yazı ve malî işlere bakmak üzere Bâb-ı Âli'den ve Hazineden yeterince memurun tayin edilmesi, Komisyon'un *Hamidiye Vakıf Dairesi*'nde ikâmet etmesi uygun görülmüştür. Sadaret'in teklifinin 5 Ocak 1860 tarihli irade-i seniyye ile muvâfık bulunmasıyla *Muhâcirîn Komisyonu* resmen kurulmuş oldu[33]. Önceleri *Ticaret Nezâreti*'ne bağlı olan Komisyon, daha sonra vaz geçilmez bir kurum haline gelmiş ve Temmuz 1861'de bağımsız olmuştur[34].

Komisyondaki işleri yürütmek üzere Bâb-ı Âli'nin muhtelif kalemlerinde çalışan memur ve kâtipler, maaşlarına da muhtelif oranlarda zam yapılarak burada görevlendirildiler. Mart 1861'de bu memur ve kâtiplerin maaşları toplamının 12.150 kuruşa ulaştığı görülmektedir[35].

Adı	Görevi	Eski Maaşı		Yapılan Zam	
Asım Bey	Tahrirat Başkâtibi	—	Kuruş	700	Kr.
Salâhi Efendi	Mübeyyiz	300	"	100	"
Sâdık Bey	Mukayyid	300	"	100	"
Kadri Bey	"	300	"	100	"
Salih Efendi	Muhasebe Mümeyyizi	300	"	400	"
Said Efendi	Muhasib	300	"	250	"
Mehmet Emin Ef.	Mübeyyiz	300	"	100	"
Âşir Bey	İlmühaberci	300	"	100	"
Ali Efendi	Veznedar	300	"	100	"
Ahmed Ağa	"	300	"	50	"
Hacı Kâmil Ağa	"	300	"	50	"
Hasan Ağa	"	300	"	50	"
İsmail Efendi	Ceride Odası Mümeyyizi	300	"	400	"

[32] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 696, lef-1.
[33] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 696 (Arz Tezkeresi).
[34] *Bâb-ı Âli Evrak Odası Amedi Kalemi*, 216, s. 34; Shaw, *A.g.e.*, s. 152.
[35] *Maliyeden Müdevver Defterler*, 9072, s. 11.

Halim Efendi	Nüfus Muharriri	300	"	—	"
Mesud Bey	Nüfus Defterleri Muhar.	300	"	50	"
Hasan Hüsnü Ef.	Nüfus Muharriri	180	"	120	"
Sâlim Bey	Vefiyât Memuru	300	"	50	"
Senâî Efendi	Vefiyât Müfidi	300	"	50	"
Mustafa Efendi	Duhûliye Memuru	240	"	160	"
Hamdi Efendi	"	300	"	100	"
İbrahim Efendi	"	300	"	50	"
Behset Efendi	Fukara Pusula Muharriri	300	"	50	"
Tahsin Efendi	" " "	300	"	50	"
Emin Efendi	Vapur ve Gemi Defterleri Kayıt Memuru	300	"	50	"
Ahmed Efendi	"	300	"	—	"
İslâm Efendi	Jurnal Memuru	—	"	300	"
Bahaeddin Bey	Meclis Kâtibi	300	"	400	"
Yahya Efendi	Meclis Tercümanı	250	"	—	
Osman Efendi	Kançılarya ve Vapur kumpanyaları Muhasebe Mem.	—		300	"
Mustafa Efendi	Ambar Memuru	—		200	"
Mehmed Ağa	Odacı	150	"	—	
TOPLAM		7.720	kr.	4.430	Kr.
Memur ve Kâtiplerin Toplam Aylık Maaşları				12.150	Kr.

Bir ara bu görevlilerin sayısının azaltılması düşünülmüş ise de, Maliye Nezâreti'nin İlkbaharda daha çok göçmenin gelme ihtimâlini dikkate alarak karşı çıkması yüzünden aynı kadro muhafaza edilmişti[36].

Gerçekten de çok geçmeden göçmenlerin gelmeye devam ettiği görüldü. Hatta bundan dolayı *Muhâcirîn Komisyonu Başkanı Hâfız Paşa*, iskân işlerine nezâret etmek için Sivas tarafında vazifelendirildi. Önemli iskân bölgelerinden olan Sivas-Uzunyayla kesimi ile Ankara'ya sevk olunanlardan henüz yerleşmeyenlerin meselelerini çözmek üzere "*ol tarafa izâme elverişli bir zât bulunamadığına ve bu işin mahalli memurları marifetiyle icrâsına ibtidâr olunsa maslahatın ehemmiyeti ve muteferrik bulunması cihetle lâyıkıyla matlûb hâsıl olamayacağına binâen . . . Hâfız Paşa hazretlerinin ol-taraf ahvâline vukûf ve malûmât-ı sâbıkası olduğundan ve bu makûle husûsâtın tesviyesine mukte-*

[36] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 19823, lef-3'deki Meclis-i Vâlâ mazbatasında 32 memur ve katibin maaşı olarak 12.350 kuruş tahsis olunduğu kayıtlıdır. 200 kuruş maaşlı bir görevlinın listeye alınmadığı anlaşılmaktadır.

dir ashâb-ı gayret ve hamiyetten bulunduğundan ..." tayin olunması uygun görülmüştü [37].

Hâfız Paşa'dan boşalan Komisyon Başkanlığı'na da *Trablusgarp Valisi İzzet Paşa* getirildi. Ayrıca muhâcirlerin bir an evvel iskân olunmalarını sağlamak maksadıyla İstanbul pâyelilerinden *Necib Efendi*, *Edirne Mutasarrıfı Bican Paşa*, *Raşid Efendi*, Mekke-i Mükerreme pâyelilerinden *Mısır Mollası Şakir Efendi* ve Mevâli-i Kirâmdan *Seyfeddin Efendi* de Muhâcirîn Komisyonu'nda görevlendirilmişlerdi [38].

İskân işlerinin sağlıklı şekilde yürütülebilmesi için önemli vilâyetlere iskân memurları tayin edilmekteydi. Nitekim Temmuz 1860'da *Varna* taraflarına gelen muhâcirlerin iyi iskân edilememe ihtimâli karşısında, merkezden bir özel memur istenmişti. Yapılan yazışmalar neticesinde *Vidin*, *Silistre* ve *Edirne* dahilindeki boş alanlara muhâcirlerin iskânlarının sağlanması için Erkân-ı Harb Miralaylarından *Nusret Bey* tayin edildi. Ayrıca *Nusret Beyin* işleri süratle yürütebilmesi için yanına yeterli sayıda kâtip, süvari ve piyade askerleri verilmesinin Seraskerliğe ve ilgili makamlara bildirilmesi uygun görülmüştü. Hükümet, gelen muhâcirlerin kışa kalmadan hemen iskânına büyük önem veriyor ve *Nusret Bey*'e her türlü yardımın yapılması ve isteklerinin yerine getirilmesi, "*bu mühim işin ertelenmesi gibi haller meydana getirilmeyerek her halde büyük mesûliyet yüklenilmemesi hususunun dahi icâb eden vâlilere ve kâimmakamlara emir ve iş'ârı*" kararlaştırılmıştı [39].

Öte yandan çok sayıda muhâcirin bulunduğu bölgelerde, mahallî yönetimler tarafından da özel birimlerin kurulmaya ve görevliler tayin edilmeye başlandığını görmekteyiz. Ancak göçün boyutlarının genişleyeceğini beklemeyen Bâb-ı Âli, başlangıçta buna karşı çıkmıştı. Nitekim *Samsun*'a gelen Çerkes ve Nogay muhâcirlerinin misafirlikleri esnasında ve devletçe belirlenen yerlere sevk edilmeleri sırasında işlerine bakmak üzere, 23 Eylül 1859 tarihinden itibaren 400 kuruş maaşla Meclis-i Livâ Azasından *Numan Ağa* memur kılınmıştır. Ayrıca bunlara ait yazışmaları yapmak için de Samsun sâkinlerinden *Yusuf Efendi* 200 kuruş maaşla kâtip, nüfus mukayyidi *Hacı İbrahim Efendi* de 100 kuruş maaşla tercüman tayin olunmuştur. Yine *Adana*'da iskân ettirilen Nogay muhâcirlerinin "*ahali hükmüne girinceye kadar*" idarî ve malî işlerine bakmakla görevlendirilen İsmail Efendi'ye 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

[37] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 958.

[38] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 132, 153.

[39] *İrade, Dahiliye*, 30579. Daha sonra Nusret Bey'in işlerinin çokluğu sebebiyle Muhâcirîn komisyonu Başkâtibi Bahaeddin Efendi'nin de yanına verilmesi kararlaştırılmıştır. *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 20407.

Konu Meclis-i Vâlâ'da müzâkere edildiğinde, böyle geçici bir iş için merkeze sorulmadan sürekli görevli tayin edilmesinin uygun görülmediğine, bahsedilen işlerin mahallî dairelerde çalışan memurların aslî görevleri olduğuna işaret edilerek şöyle denilmekteydi:[40] "*.... akçece tasarrufât-ı mümküneye dahi riâyet hâl ve zaman icâbında ve muhâcirîn-i merkûme ise oradan aralıkta gelip geçici bir misâfir olup bunların müddet-i misâfiret ve beytûtetlerinde münâsip mahallere yerleştirilerek yevmiyelerinin itâsı ve gidecekleri mahallere izâmlarında araba ve hayvanât tedâriki gibi işlerinin memûrîn-i mevcûdeye gördürülmesi mümkünâttan olduğu ve bu dakikalar memûrîn-i mahalliyenin vazife-ı zimmetlerı bulunduğu halde öyle bır muvakkat iş için böyle müteaddid ve muvazzaf memûrlar tayiniyle bilâ-istizân masraf ihtiyâr olunması icâbsız bir emre mübâşeret demek olarak kabul olunamayacağına ...*" karar verilmiştir. Üstelik mevzûât gereğince şimdiye kadar ödenen maaşların âmirlerden tazmini gerekmekte, fakat yapılan harcama muhâcirlerin zarûret ve sefâlet çekmemelerine yönelik olduğundan, bundan vaz geçilerek, söz konusu kişilerin işlerine son verilmekle iktifâ edilmiştir.

Bâb-ı Âli'nin bütün gayretine rağmen iskân işleri arzu edilen ölçüde ve hızda cereyan etmiyordu. Muhtelif bölgelerde aksamalar oluyor, zor durumda kalan göçmenler, İstanbul'a şikâyet yağdırıyorlar, hatta bazılarında asıl vatanlarına dönme düşüncesi beliriyordu. 11 Mayıs 1861 tarihli bir *Arz Tezkeresi*'nde geçen şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir: "*Bu muhâcirlerin halen bazı yerlerde iskân olunmamış olması mahallî memurlarının himmetsizliklerinden doğduğu gibi bunların yerleştirilmesi hususu bu defa da onlara havale olunursa arzu edilen sonuca derhal ulaşılamayacağından belirtilen hususların süratle ve tamamen yerine getirilmesi için asker zâbıtlardan ve diğerlerinden gereken mahallere ehliyetli ve dirayetli memurlar seçilip gönderilmesi ile bu işin onlar marifetiyle icrâ ettirilmesi...*"[41]. Bu karar doğrultusunda yeniden taşraya gönderilecek memurlar konusu gündeme gelmişti. Hükümet bu memurlar için tahsis olunacak maaş ve yollukların çokluğuna rağmen meseleyi bir an önce çözmek niyetindeydi.

Bilhassa Anadolu'daki iskân işlerinin iyi yürütülmemesinden dolayı 1861 yılı Sonbaharında iskân memurları gönderilecek bölgeler daha da daraltıldı. Böylece çok sayıda memur tayin edilerek işler daha düzenli ve süratli bir şekilde çözümlenmek istendi. Bu memurların isimleri ile görev yerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir[42]. Adı geçen memurların

[40] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 19371, lef-1. Numan Ağa ile Hacı İbrahim Efendi'nin maaşlarının kesildiğine dair bkz. *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhâcirîn Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri,* 758-38/1 (29 Muharrem 1278/6 Ağustos 1861).

[41] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1189.

[42] *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhâcirîn Komisyonu Giden Evrak Defteri,* No: 761-38/4, s. 14 ve 26; *İrade, Meclis-i Mahsus,* 962.

gittikleri yerlerde meseleleri nasıl çözümlediklerine dair elimizde bilgi yoksa da, görevlerinin fazla uzun sürmediği anlaşılmaktadır.

Memurun Adı	Görev Yeri
Binbaşı Emin Bey	Bursa
Mirlivâ Eyüp Paşa	Biga
Kâimmakam Osman Bey	Selânik ve çev.
Binbaşı Abdullah Efendi	Çatalca
Kolağası Osman Kâzım Efendi	Kütahya
Mirliva Abdi Paşa	İzmir
Miralay Zeki Bey	Adana
Kâimmakam Hamdi Bey	Tekfurdağı
Kâimmakam Dâniş Bey	Gelibolu
Kâimmakam Edhem Bey	Sinop
Binbaşı Davut Efendi	Samsun
Vehbi Paşa	Konya

1863 yılında, bilhassa Kafkasya'dan gelen göçmenlerin sayısındaki artış üzerine Muhacirîn Komisyonu tarafından taşraya yeni iskân memurları gönderildi. Bu sırada Komisyon başkanlığında *Vecihi Paşa*'nın bulunduğu görülmektedir. Başlangıçta on bin kuruş mazuliyet maaşı ile görev yapan *Vecihi Paşa*'nın maaşı, işlerin yoğunluğu dikkate alınarak onbeş bin kuruşa yükseltildi[43]. *Vecihi Paşa*'nın görevi, Nisan 1864 ortalarına kadar devam etti. 17 Nisan 1864 tarihli *Takvim-i Vekâyi*'de yer alan bir haberde, Paşa'nın *Medine-i Münevvere Muhafızlığı*'na tayin edilmesi üzerine yerine *Niş Valisi Osman Paşa*'nın Komisyon Başkanlığı'na getirildiği belirtilmektedir[44].

Aralık 1863'te gerekli altyapının hazırlanmasına fırsat bulunamadan 5000 kadar Kafkas muhâcirinin Trabzon'a yığılması buradaki yöneticileri oldukça güç durumda bıraktı. Plansızlık yüzünden sevk ve iskânların zamanında yapılamaması, mevsimin getirdiği olumsuzluklar, bir taraftan gelenleri sefâlete iterken, öte taraftan da vilâyet yöneticilerinin imkânlarını aşıyordu. Bu arada hükümetin sık sık yolladığı emirlerde, muhâcirlerle ilgili işlerin iyi yürütülememesinden o mahaldeki memurlar ile meclis azalarının sorumlu tutulacağı bildirilmekteydi[45]. Bundan dolayı herhangi bir mes'ûliyet altında kalmamak için, Trabzon Valisi, buraya toplanan muhâcirlerin isimlerinin defterlere yazılmasına imkân bulunamadığını, buna bağlı olarak yiyecek ve sevk işlemlerinin aksadığını, başka bölgelere taşınacakları götürmek üzere gönderilen vapurların gecikmesin-

[43] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1189.
[44] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 744 (10 Zilka'de 1280/17 Nisan 1864).
[45] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1189, lef-2.

den sıkıntıya düşüldüğünü yazılı olarak ifade ettiği gibi, bizzat İstanbul'a giderek şifâhen de meseleleri merkeze iletmişti[46].

Hemen harekete geçen Bâb-ı Âli, bu sefer gelenleri de Anadolu'daki ve Rumeli'deki uygun mahallere iskân etmek üzere görevliler tayin etti. Bunun için muhâcirlerin giriş noktalarından en önemlisi olan *Trabzon*'a, 3.000 kuruş maaş, 5.000 kuruş harcırâh ile *Komisyon Başkâtibi Yaver Efendi* gönderildi. 9 Aralık 1863 günü vapurla Trabzon'a hareket eden *Yaver Efendi*'nin görevi; muhâcirleri Anadolu'ya ve Rumeli'ye takımlar halinde sevk etmek gelenlerin ve çeşitli bölgelere gönderilenlerin isimlerini defterlere kaydetmek, Trabzon'da kalacakların ikâmet ve iâşe meselelerine çözüm getirmek idi. Ayrıca Konya'da görevli iken Sivas'a tayin edilen *Miralay Salih Bey* de, *Sivas* ile birlikte *Samsun* tarafındaki muhâcirîn işleri ile meşgul olacaktı. Rumeli'ye ise öteden beri muhâcirlerin meseleleriyle uğraşmış olan, bu konudaki kabiliyet ve dirâyetini gösteren *Nusret Paşa* tayin olunmuştu. *Nusret Paşa*, *Varna* ve *Köstence* limanlarına, *Trabzon* ve *Samsun* limanlarından gelenlerin işlerine bakacakktı[47].

Göçmenlerin işlerini görmek maksadıyla hemen her merkezde "*İskân-ı Muhâcirîn Memuru*" olduğu gibi Trabzon ve Samsun gibi önemli merkezlerde "*Muhâcirîn Komisyonları*" bulunmaktaydı. Taşradaki memurların işleri oldukça yoğun idi[48]. Ancak *Amasya Mutasarrıfı Abdulhamid Ziyaeddin* tarafından Muhacirîn Komisyonu'na gönderilen bir raporda belirtildiği üzere yer yer memurların sû-i istimâlleri yüzünden türlü problemler ortaya çıkmaktaydı. Mutasarrıf, 18 Şubat 1864 tarihli yazısında iskân memurlarının türlü çalma, isrâf ve temellükleri yaparak işi usûlüne uygun şekilde götürmediklerini, böylece yapılan masrafların boşa gittiğini, hazinenin zarara uğradığını belirterek şöyle demekteydi: "*Anadolu'nun bazı mahallerine ümerâ-yı askeriyeden iskân memurları tayin buyurulmuş ise de bunlar kazâ-be-kazâ ve belki karye-be-karye dolaşıp talimât-ı mahsûsa icâbınca muhâcirîni yerleştirmeğe ve yerleştirdikten sonra dahi arkasını boşlamayıp gözlerini üzerlerinden ayırmamağa himmet etmek lâzım iken bir-iki ayda bir kere fakat sancak başlarına uğrayıp hâl-i muhâcirîni sormakta ve 'cümlesi yerleşti' denildikte şükür edip bir müddet sonra diğer bir sancağa daha gitmekte ve böylelikle maaşlarını hak ederek yan gelip hilâf-ı vâki inhâlar ile Dersaadet'e arz-ı hidmet ve sadakat etmekte ve mülkiye memurları dahi 'bu işin ayrıca memurları vardır' deyu kendilerinde mes'ûliyet görmeyip baştan savma tutmakta olmalarıyla her yerde muhâcirler zikr olunan hâl-i melâl-i iştimâli kesb eylemişlerdir.*"[49]

[46] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-3.

[47] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189 (Arz Tezkeresi).

[48] *Cevdet, Dahiliye*, 8967, 11873; *İrade Meclis-i Mahsus*, 1264. Muhâcirlerin topluca bulunduğu bazı yerlerde de özel görevliler vardı. Meselâ Samsun-Çarşamba ile Kürt Irmağı mevkiilerinde Abdullah ve Raşid adlı kişiler görevliydi. *Cevdet, Dahiliye*, 9203, 10080.

[49] *İrade Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-9.

Amasya Mutasarrıfı'nın bu yoldaki tesbitleri ile yer yer yapılan şikâyetlerin artması üzerine hükümet tarafından işin daha sıkı takibi zaruri hale geldi. Nitekim 11 Nisan 1864 tarihli Meclis-i Vâla mazbatasında; Anadolu'daki iskân işinin usûlüne uygun cereyan edebilmesi ve meydana gelen fenalıkların ve böyle önü açık bir masrafın (zimmete para geçirme, isrâf ... gibi) araştırılarak def ve tadili ve hicret eden nüfusun kesin ve doğru olarak medeniyet dahiline konulması, ancak kol kol özel memurların tayini ile mümkündür, denilmekteydi[50]. Bu karar doğrultusunda Muhâcirîn Komisyonu tarafından Anadolu'nun muhtelif bölgelerine göçmenlerle ilgili işlere bakmak maksadıyla gidecek memurlara dair bir liste hazırlanarak tasdik için hükümete sunuldu. Bâb-ı Âli, bu teklifte yer alan isimlerden bazılarında değişiklik yaparak diğerlerini kabul etti. Komisyon, Trabzon'da sevk memuru olarak görev yapan *Yaver Efendi*'nin yerinde kalmasını, *Amasya* ve *Canik*'e *Ziya Bey*'in tayinini istemiş, ancak Sadâret, Trabzon'a bir başka şahsın gönderileceğini ifade ederek *Amasya* ve *Canik*'e Ziya Bey'in gönderilmesinden vaz geçmiş, buraya *Yaver Efendi*'nin tayin olunmasını uygun bulmuştu. Böylece yedi iskân bölgesine ayrılan Anadolu'daki muhâcirlerin meselelerinin halledilmesine teşebbüs edilmişti. Ayrıca bu memurların her birinin yanına da 300'er kuruş maaşla birer tercüman verilmişti[51].

Memurun Adı	Görev Yeri	Maaşı	Harcırâhı
Necib Bey (Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrak odası hülefâsından)	Hüdavendigâr Eyâleti, Kütahya ve Karesi Sancakları	3000 Kr.	2000 kuruş
Hâşim Efendi (Meclis-i Vâla mazbata ve evrak odası hülefâsından)	Konya Eyâleti	3000 "	3000 "
Muhtar Efendi (Meclis-i Vâla mazbata ve evrak odası hülefâsından)	Ankara Eyâleti	3000 "	2500
Hasan Bey (Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrâk odası hülefâsından)	Kocaeli, Kastamonu Bolu Sancakları	3000 "	2000 "
Kabûlî Paşa (İzmir Valisi)	İzmir	?	—
Yaver Efendi	Amasya ve Canik	3000 "	—
Salih Bey	Sinop ve Sivas	?	—
Tevfik Efendi (Eski Zabıta Müsteşarı)	Trabzon	?	?

[50] *İrade, Meclis-i Vala*, 22848, lef-1.
[51] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef 1, 2, 4, 11; *İrade, Dahiliye*, 36128.

Muhâcirîn Komisyonu tarafından hazırlanan bir yazıda bu memurların yapacakları işlere dair şu bilgiler yer almaktadır: Adı geçen memurlar hemen iskân bölgelerine hareket edecekler ve kendilerine verilen talimâtlar doğrultusunda, oralarda misafir olarak bulunan muhâcirleri süratle yerleştirecekler. Ayrıca bundan sonra gelecekler için de iskân mahalleri hazırlanıp öküz, tohumluk ve ziraî malzemeleri karşılanacaktır. Eskiden o bölgelere iskân olunanlardan mahsûl almaya başlayanların yevmiyeleri kesilecek, böylece hazinenin gereksiz masrafa sokulması önlenecektir. Bahsedilen bölgelerin valileri, mutasarrıfları ve kaimmakamları da talimâtnâmelerde yazılı olduğu şekilde gerekli yardımlarda bulunacaklardır. Yeni Muhâcirlerin gelmesi halinde hiç bekletilmeden iskân memurları ile idâre âmirleri işbirliği yaparak ahalisi az ve arazisi çok olan köylere taksim olunacaklardır. Bunların da mutlaka senesi içinde mahsûl almaları temin olunacaktır. Bütün bu hususlarda hangi memur tarafından talimâta aykırı hareketler yapılırsa, hazineye zarar verdiğinden azl edilmekle yetinilmeyip zarar ve ziyan tazmin edilecektir[52].

Diğer taraftan 1865 yılı baharında çok sayıda Çeçen'in *Kars* üzerinden giriş yapacağının öğrenilmesi üzerine, onların işlerine bakmakla görevli olarak *Mirliva Nusret Paşa*'nın bölgeye gönderildiğini görmekteyiz. On bin kuruş maaşla bu göreve getirilen *Nusret Paşa*, ayrıca yolu üzerindeki muhtelif bölgelerde yerleştirilmiş olan muhâcirlerin de durumlarını kontrol edecekti. Kendisine yardım etmek üzere yeterli memur verildiği gibi Rusça ve Fransızca bilen bir tercüman da istihdâm olunmuştu. Görevi gelenleri Rus memurlardan teslim alıp geçici ve daimî iskân mahallerine sevk etmek, bunların her türlü ihtiyaçlarını gidermek olan *Nusret Paşa*, *Erzurum Muhâcirîn Komisyonu* ile birlikte işleri süratle halletti ve Ocak 1866'ya değin, yaklaşık on ay kadar bölgede kaldı[53].

Muhâcirîn Komisyonu, zaruri sebeplerle kurulmuş olup 1865 yılı sonlarına doğru gelenlerin miktarı azaldığından, mevcut olanların da üçte ikisi iskân olunduğundan işler asgariye inmiş durumdaydı. Komisyondaki görevliler için ayda 35.000 kuruş harcandığını dikkate alan hükümet, bu masraftan kurtulmak maksadıyla ve aynı zamanda komisyon binasının askerî amaçlarla kullanılabilmesi için bu kuruluşun lağvını kararlaştırdı (27 Kasım 1865).

Buna dair hazırlanan *Arz Tezkeresi*'nde lağvın gerekçeleri ve komisyona ait işlerin bundan sonra nasıl icrâ olunacağı şöyle açıklanmaktaydı: Şu komisyon öyle müstakil heyet suretinde devam eyledikçe, yani muhâcirîn için mercî oldukça işin arkası kesilmeyecektir. Bunun için: a) Ye-

[52] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-1, 4.
[53] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1264; *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 23885; *İrade, Dahiliye*, 38018.

timler ile Kılıçhâne'de kalan misafirlerin süratle yerleştirilmeleriyle beraber, hürriyet iddiasında bulunanların soruşturmalarını özel günlere münhasır tutmayarak, İstanbul Kadısı ve Kazaskerler tarafından hızla hükme bağlanmasının *Fetvâ Makamı*'na tevdiî ile gerekli muamelelerin yapılmasının *Adliye Nezâreti*'ne havalesi; b) İskâna mutaallık hususlar ve dilekçeler için İstanbul'a gelip gidenlerin işlerinin halledilmesi, nakl ve iâdesiyle muhtaç olanlara ekmek ve katık vererek yerlerine sevk edilmesi görevinin *Zaptiye Nezâreti*'ne verilmesi; c) Muhâcirîn işlerine dair taşradan gelecek mazbatalar ve yazılar sırf mülkî işlerden olup özel merciî *Meclis-i Vâla*'dır. Bu işin de oraca yerine getirilmesi münasip görünmektedir. Ancak bu da epeyce bir iş demek olduğundan *Komisyon Başkanı Osman Paşa* onbeş bin kuruş maaşla *Meclis-i Vâlâ*'ya alınacak, muhâcirlere dair bir iş olduğunda, *Osman Paşa* ile birlikte *İsmail Bey*, *Şakir Efendi*, *Mustafa Bey* ve *Sâmih Bey*, *Müsteşarlık Dairesi Teneffüs Odası*'nda toplanarak Meclis-i Vâlâ'dan gelecek evrâka dair mutalaalarını bildireceklerdir. Yazı işlerine bakmak üzere de *Mektubi-i Sadaret Mühimme Odası*'ndan *Başkâtip İbrahim* Bey'in tayini uygun bulunmuştur. Şayet iş artarsa *Mühimme Odası* memurlarından takviye yapılacaktır[54].

Böylece Muhâcirîn Komisyonu lağvedilmiş oldu. Gerçekte Komisyon tamamen ortadan kalkmıyor, yalnız yaptığı işlerin bir bölümü Zaptiye Nezâreti'ne bırakılırken, diğer bölümünü de Meclis-i Vâlâ'ya bağlı bir daire halinde yürütmek üzere bağımsız bir kurum olmaktan çıkarılıyordu.

Büyük kitleler halinde Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin düzenli bir şekilde yerleştirilmesi için önemli hizmetler gören, hatta muhâcirlerden kimsesiz olanları durumlarına göre sanayiî, idadî, askerî okullara gönderme, yetişkin kızları evlendirme, manevî evlâtlık verme, hür oldukları halde zorla köle tutulanların durumunu araştırmak üzere Şeyhülislâmlığa gönderme gibi işlerle uğraşan komisyonun sağladığı fayda mühim olmuştur[55].

Muhâcirîn Komisyonu lağvedilmiş ise de çok geçmeden, bu alanda idarî boşluk meydana geldiği görülmüştü. Zira henüz iskânları bitirilemeyenler ile iskân olunup da çeşitli sebeplerle yer değiştirmek isteyenler ve yeni gelmekte olanlarla ilgili meselelerin hallinde güçlükler ortaya çıkmaya başladı. Bunun üzerine *Osman Paşa*'nın teklifi ile, eskisi kadar geniş kadrolu olmasa da, böyle bir komisyonun faaliyetlerinin devamına karar verildi. Nitekim muhâcirîn işlerine bakmak için dört kâtip ile bir tercüman tayin olundu. Bu kâtipler Meclis-i Vâlâ'ya intikâl edecek olan, muhâcirlerle ilgili hususlara dair yazışmaları ve diğer görevleri yerine getireceklerdi[56].

[54] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1285.

[55] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1295, lef-3.

[56] Osman Paşa'nın 19 Haziran 1866 tarihli teklifine göre tayin olunacak memurlar ve maaşları şöyleydi: İsmail Efendi-650 kuruş, Hüsnü Bey, 400 kuruş, Ahmed Bey-300 kuruş, Baha Bey-300 kuruş olmak üzere toplam 1.650 kuruş idi. *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24966, lef-2.

Buna dair hazırlanan Arz Tezkeresi'nde şöyle denilmektedir: "*Muhâcirîn mesâlihinin kesb-i hiffet etmesi hesabiyle komisyonun ekser maiyet me'mûrlarına ruhsat verilmiş ve yine Devletlu Osman Paşa Hazretlerinin taht-ı riyâsetinde olmak üzere bakiyye-i mevadd muvakkat bir komisyona havâle kılınmış ise de bu işin henüz arkası alınamaması hasebiyle maslahata teferru eden muâmelât-ı tahrîriyenin hüsn-ü cereyânı ve husûsât-ı zâtiyeleri çün hükümete mürâcaat eden muhâcirîne lisânlarınca tefhîmât-ı mukteziye icrâsı zımnında şehriye 1.650 kuruşla dört nefer kâtib ve bir nefer tercümânın istihdâmları* ..." [57] Bu tarihlerden itibaren söz konusu komisyondan *Muhâcirîn İdaresi* diye bahsedildiği resmî belgelerde görülmektedir [58].

1867 baharında dört bin hâne kadar Abaza'nın göç edeceğinin anlaşılması üzerine, Muhâcirîn İdaresi'nin teklifi ile *Trabzon, Samsun* ve *Sinop* limanları gelecek göçmenlerin varış yerleri olarak tesbit edildi. Göçmenleri karşılamak ve her türlü işleriyle meşgul olmak üzere buralara memurlar tayin olunması icabetti. *Osman Paşa*'nın teklifiyle; *Divân-ı İstinâf Başkâtibi Edib Efendi Trabzon*'a; müteveffâ *Vâsıf Paşa Divân Kâtibi Hasan Haydar Efendi Sinop*'a; *Muhâcirîn İdaresi Cerîde Mümeyyizi İsmail Efendi* de *Samsun*'a üçer bin kuruş maaşla tayin edilmişlerdir. Ayrıca her birinin yanına maaşları ikişer bin kuruş olan "*lisâna aşina*" üç kâtibin verilmesi kararlaştırılmıştır [59]. Yine bu muhâcirlerin gönderilecekleri yerlerde de iskân memurları vazifelendirilmişti [60].

Abaza muhâcirlerinin gelişi ile birlikte işler çoğalınca Muhâcirîn İdaresi'ndeki memurlar, teşvik maksadıyla taltif edildiler. Söz konusu memurlar ile görevleri ve verilen rütbeler aşağıdaki tabloda görülmektedir [61].

Adı	Görevi	Verilecek Rütbe
İbrahim Bey	İdare Bâşkâtibi	2. Derece
Said Efendi	Mukayyid	4. "
İsmail Efendi	Jurnal Kâtibi	4. "
Baha Bey	Hulâsa Kâtibi	2. "
Hüsnü Bey	Mukayyid	2. "
Hüseyin Efendi	Mukayyid	2. "

[57] *İrade, Meclis-i Vâla,* 24966 (Arz Tezkeresi).

[58] Mesela bkz. *Ayniyat Defteri,* 1136, 1139, 1141'deki Muhâcirîn İdaresi'ne gönderilen yazılar.

[59] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1408, lef-1, 3; *Ayniyat Defteri,* 1136, s. 22.

[60] Mesela İzmit'e Meclis-i Vâlâ evrak odası hülefasından Muhtar Efendi 3.000 kuruş maaşla tayin edilmişti, *Ayniyat Defteri,* 1136, s. 48. Muhtar Efendi'nin yanına da 300 kuruş maaşla Hendekli muhacirlerden İslâm Ağa adlı biri tercüman olarak verilmişti, *Ayniyat Defteri,* 1139, s. 3.

[61] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1408, lef. 6.

Bâb-ı Âli'nin bütün gayretlerine rağmen iskân konusunda problemler meydana geliyor, şikâyetler eksik olmuyordu. Nitekim 1870 yılında, özellikle Anadolu'daki iskân mahallerinde şikâyetlerin artması yüzünden yeni bir teftiş heyetinin görevlendirildiğini görüyoruz. Muhâcirlere dağıtılan arazinin adaletli taksim edilip edilmediğini, kabile liderlerinin devletin kanununa riâyet konusunda uyarılmaları, muhâcirlerin silah taşımalarının önlenmesi ve diğer hususlarda ıslâhât yapmakla görevli olmak üzere şu bölgelere, Bâb-ı Âli ve Seraskerlikten birer memur ve zâbıt (Binbaşı rütbesinde) gönderilmesi kararlaştırıldı[62]:

Trabzon-Trabzon Sancağı, Canik Sancağı, Lazistan Sancağı, Erzurum Vilâyetiyle Bayburt Kazası havâlisi.

Sivas: Sivas Sancağı, Aziziye Sancağı, Amasya Sancağı, Karahisar-ı Şarkî Sancağı, Diyarbekir Vilâyetinin Mamûratü'l-Aziz Sancağı.

Hüdavendigâr: İzmir Sancağı, Kütahya Sancağı, Karahisar-ı Sahip Sancağı, Karesi Sancağı, Kastamonu ve Ankara vilâyetlerinin muhâcir bulunan kazaları.

Edirne: Edirne'deki bazı sancaklar ile Prizrin ve Kosova tarafları.

Belirtilen bölgelere hangi memurların gönderildiğini, sonucun ne olduğunu tesbit etmek mümkün olamadı. Öte yandan *Muhâcirîn İdaresi Reisi Osman Paşa*'nın görevinin ne zamana kadar sürdüğü konusunda da bilgi elde edilemedi. Bununla birlikte Aralık 1871'den itibaren Muhâcirîn Komisyonu Reisi sıfatıyla *Veliyüddin Paşa*'nın maaş aldığını bir muhasebe defterindeki kayıttan anlamaktayız[63]. *Meclis-i Vâlâ*'nın 1867'de kaldırılması üzerine bu komisyon *Şûrâ-yı Devlet*'e bağlandı[64]. Mart 1872 tarihinde Sadâret'ten Muhâcirîn İdaresi'ne gönderilen bir yazıda, *Hüdavendigâr*, *Aydın*, *Trabzon* vilâyetlerinde bulunan muhâcirîn memuriyetlerinin lağvedilmesine karar verildiği ifade ediliyorsa da[65], merkez teşkilâtı bir süre daha varlığını sürdürdü.

1875 yılında *Muhâcirîn Komisyonu Başkanı Muammer Paşa*'nın ölümü üzerine, komisyon lağvedilerek *Zaptiye Nezâreti*'ne bağlı bir daire haline getirildi. Nitekim 10 Mart 1875 tarihli "*İrade-i Seniyye*" ile uygun görülen *Sadâret Arzı*'nda bu hususta, "*Muhâcirîn Komisyonu Reisi Muammer Paşa'nın vuku-u irtihâline ve sunûf-u muhâcereye mutaallık mesâlih şimdiki halde öyle bir*

[62] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1590. Başlangıçta Adana Vilâyeti'ne de (Adana Maraş, İçel, Teke Sancakları ile Niğde Sancağı'nın Adana'ya ilhâk olunan kazaları) memur gönderilmesi düşünülmüş, fakat daha sonra bundan vaz geçilerek bir memurun Rumeli'ye yollanması tercih edilmişti.

[63] *Maliyeden Müdevver Defterler*, 10773, s. 42, 63, 78.

[64] Meclis-i Vâlâ 1867'de kaldırılmış ve yerine Şûra-yı Devlet kurulmuştu.

[65] *Ayniyât Defteri*, 1136, s. 225.

idare-i mahsûsa teşekkülü tekellüfünü ihtiyâra muhtac ve müsait olmayub sarfiyât-ı zâidenin taklîli ise ... (padişahın emrine bağlı olduğundan) muhâcirîn-i merkûmeye ait bazı umûr-u vâkıanın rü'yeti zımnında yalnız mezkûr komisyon erkânından icâb edenler bil-intihâb hey'et-i kalemiyesi ile Bâb-ı Zaptiye'ye kaldırılması ..." teklif olunmaktaydı[66].

Bu karar doğrultusunda bu kurumun personel sayısında azaltmaya gidildi. Daire müdürlüğüne 19 Mart 1875 tarihinde İstanbul Ceza Mahkemesi azâlarından *Şeref Bey* tayin olundu[67].

Zaptiye Nezâreti tarafından hazırlanan listeye göre *Muhâcirîn Dairesi*'nin üyelerinin isimleri ile personelin maaşları şöyle idi[68]:

GÖREVİ	ADI	MAAŞI (Kuruş)
Müdür	Şeref Bey	4.000
Azâ	İbrahim Paşa	2.000
"	Şeyh Süleyman Efendi	2.000
"	Ali Bey	2.000
"	Saib Efendi	2.000
"	Mustafa Bey	1.000
Komisyon Başkâtibi		1.500
Yardımcısı		500
Muhasebe Kâtibi		750
Nüfûs Mukayyidi		650
Nüfus Mukayyidi		650
Evrak Mukayyidi		400
Tercüman Maaşı (iki kişi)		750
Kapu Çukadarı(?) Muavini		380
Sevk Memuru		370
Mütercim		300
Odacı		200
	TOPLAM	18.800

Bu düzenlemeden önce komisyondaki personelin aldığı maaş 40.627,20 kuruş iken, bu meblağda 21.827,20 kuruşluk bir tasarruf sağlanmış oldu. Yeni idarenin görevi muhtemelen, 1877-1878 Savaşı sonrasındaki göçmen

[66] *İrade, Dahiliye*, 48824.
[67] *İrade, Dahiliye*, 48867.
[68] *İrade, Dahiliye*, 48867, lef 2.

meselelerini çözümlemek üzere 9 Temmuz 1878 tarihinde teşkil olunan *İdare-i Umûmiye-i Muhâcirîn*'in kuruluşuna[69] kadar devam etmiştir.

Böylece Muhâcirîn Komisyonu kurulduğu 1860 yılı başlarından itibaren önce Ticaret Nezâretine bağlı olup 1861-1865 yılları arasında bağımsız bir kurum halinde çalışmıştır. 1865 yılında göçmen işlerinin hafiflediği düşünülerek komisyon *Meclis-i Vâlâ*'ya bağlanarak elemen sayısı epeyce azaltılmıştı. Fakat bu sırada gelen Çeçenler ile 1867'de gelen Abaza muhâcirlerinin sevk ve iskân işleri, ayrıca daha önce gelmiş olup da iskân olunan veya henüz geçici yerleşim mahallerinde misafir durumunda bulunan muhâcirlerin problemlerinin çokluğu ister istemez komısyon kadrosunun aralıklarla genişletilmesine yol açmıştı. 1867 yılında *Şûra-yı Devlet*'e bağlı olarak çalışan komisyon 1875'te *Zaptiye Nezâreti*'ne dahil olunmuş ve nihâyet 1878'de artan göç olaylarından dolayı bağımsız bir kuruluş haline dönüştürülmüştür.

Gerek Muhâcirîn Komisyonu'nun kuruluşundan önce, gerekse daha sonraki dönemde iskân işleri ile devletin hemen pek çok kurumunun yakından alakadar olduğu muhakkaktır. Sağlık kurumlarından denizcilik işletmelerine, inzibat kuvvet lerinden adlî mercîlere kadar her kurum bu problem ile iç içe olmuştur. Devletin iyi niyeti, samimiyeti mevcut olmakla birlikte münferit olarak, her memurun ya da amirin aynı duyguları taşımadığını görüyoruz. Bu ise işlerin arzu edilen derecede iyi sonuçlanmasına imkân vermemiştir. Kabiliyetli, becerikli memurların görev yaptıkları yerlerde sızlanmalar olmazken, başka yerlerde şikâyetler eksik olmuyordu. Nitekim Rumeli taraflarında görevlendirilen *Nusret Bey*'in (daha sonra paşa) başarılı çalışmaları, bulunduğu yerlerde iskânın zamanında, huzursuzluklara sebep olmadan tamamlanmasını sağlıyordu. Ayrıca organizasyondaki bazı aksaklıklarda Osmanlı Devleti'nin sorumluluğu dışında gelişen hadiseler de etkili olmuştur. Meselâ ne zaman, ne kadar muhâcirin, nereden giriş yapacağı çoğu zaman bilinmemekteydi. Çağın ulaşım ve haberleşme imkânları dikkate alındığında, bu önemli bir engelleyici unsurdu. Dolayısıyla Trabzon'a gelen muhâcirlerin ilk grubunu nakl etmek üzere İstanbul'dan yola çıkan vapur henüz buraya ulaşamadan ikinci, üçüncü grup muhâcirler limana dökülüyorlardı. Böylece plan ve program yapma işi karışık bir hal alıyordu.

Öte yandan Devletin, göç hadisesinin ne zamana kadar süreceğini bilememesi ya da tahmin edememesi yüzünden iskân memurları geçici olarak tayin ediliyor, iş bitince merkeze alınıyor, fakat yeni bir göç dalgasında bu sefer ya aynı ya da farklı memurlar görevlendiriliyorlardı.

[69] Bu komisyonun nizâmnamesi ve kuruluşu hakkındaki irade-i saniye için bkz. Eren, *A.g.e.*, s. 96-116.

Böylece zaman, bilgi, emek isrâfı ile birlikte teşkilâtlanmada düzensizlikler baş gösteriyordu. Bununla beraber Devletin içinde bulunduğu ağır şartların baskısını üzerinde hisseden Muhâcirîn Komisyonu'nun ve bağlı birimlerin, en azından muhâcirlerin huzur ve refahı için büyük gayret sarfettikleri söylenebilir.

C – Göçmenlerin İskân Olunmaları

Osmanlı Devleti'ne iltica eden göçmenleri, bir an önce iskân edip üretici duruma getirmenin en önemli mesele olduğu muhakkaktır. Bunun kısa sürede başarılması, bir taraftan gelenlerin sefâletini süratle sona erdirecek, diğer taraftan da hükümetin ayırdığı malî kaynaklar isrâf edilmeden, hazineye ağır yük bindirmeden problem çözümlenmiş olacaktı. Göç hareketlerinin daha başından itibaren Bâb-ı Âli'nin yaklaşımının böyle olduğu görülmektedir. Sonraki göç hareketleri sırasında takip edilen iskân siyasetinin ilk örneği olması sebebiyle, 3 Mayıs 1856 tarihinde Silistre Valiliği'ne gönderilen ve Kırım Muhâcirleri'nin iskân esaslarını belirleyen talimâtın üzerinde durmak gerekmektedir. Bu talimâtta belirtilen hususları şöylece sıralayabiliriz [70]:

a) Vapur ve yelkenli ile Balçık iskelesine gelenler, öncelikle çadırlara yerleştirilecekler veya geçici olarak civardaki köy ve kazalarda barındırılacaklardır. Bunun için yapılacak masrafları karşılamak amacıyla 2.000 kese akçe tahsis olunmuştur.

b) Gelen göçmenler din ve mezheplerine bakılmaksızın, servet ve kudretleri yerine gelinceye kadar on sene aşâr ve diğer vergilerden yirmibeş sene de askerlikten muâf tutulacaklardır. Bunlar ayrı ayrı kaza ve köylere yerleştirildikleri takdirde ne kendilerince ne de mülkçe bir fayda sağlanabilecektir. Bu yüzden miktarlarına göre bunlara münâsip ölçüde suyu mevcut, nehir veya denize yakın boş ve verimli arazi tahsis edilerek birbirine yakın köyler teşkil olunacaktır. Göçmenlerden çiftçiliği bilenler bu alanda, sanat ve ticaretle uğraşanlar ise kendi mesleklerini bulundukları köylerde icrâ etmek suretiyle kısa müddet içinde servet sahibi olacaklardır. Dobruca bölgesinde bunların iskânlarına yeterli arazi vardır. Vali tarafından kurulacak köyler için ayrılacak arazinin miktarı, ne kadar nüfus yerleştirileceği, kurulacak köylerin isimlerinin kaydedildiği defterler hazırlanıp merkeze gönderilecek, arazi sahiplerine tapuları ücretsiz olarak dağıtılacaktır.

c) Tertip olunacak köylerde yerleştirilecek göçmenlerden zengin olanların evleri kendileri tarafından, olmayanlarınki devlet tarafından

[70] *İrade, Dahiliye,* 22622; Eren, *A.g.e.,* s. 42-49'da talimâtın tam metni yer almaktadır.

yaptırılacaktır. Fazla masraf meydana gelmemesi için, bu evlere gerekli olan kereste ve sâirenin naklinde angarya şeklinde değil de, komşuluğun gerektirdiği yardım ve kolaylığın gösterilmesi teşvik edilmelidir. Buna dikkat olunarak evlerin masraflarının şimdiden tesbit edilmesi ve bir taraftan da inşaatın başlatılması gerekmektedir. Yapılacak evler her ne kadar ahşap olacak ise de mümkün mertebe aynı tarzda ve bir sırada yapılmasına ve sokakların düzgün ve geniş olmasına dikkat edilecektir.

ç) Bu evlerin bitimine kadar beklenirse, göçmenler gelecek sene ziraat yapamayacaklardır. Bundan dolayı kendilerine verilen araziye nisbetle muhtaç olacakları öküz ve arabanın ne kadar olacağı belirlenip devlet tarafından tedârik edilecektir. Böylece en azından gelecek sene ekilebilecek yerlerin nadası şimdiden hazırlanmalıdır. Rumeli ordusundaki öküz ve arabaların bunlara verilmesi düşünülüyor ise de, ayrıca oralardan ne kadar temin edilebileceği araştırılıp defterlere kaydedilerek süratle merkeze bildirilmelidir.

d) Muhâcirlerden muktedir olanlarla sanat erbâbına tohumluk zahire verilmesi gerekmez ise de, diğerlerine hem tohumluk hem de yemeklik tahsisi icap etmektedir. Verilmesi gereken tohum ve zahirenin cinsi ile miktarı derhal bildirilecektir.

e) Ayrıca ziraî araç ve gerecin temini o bölgelerce yerine getirilecek ve bu işin komşuluk yardımı şeklinde gerçekleştirilmesine gayret gösterilecektir.

f) Bunlardan muayyen bir müddet vergi ve asker alınmayacaksa da, inzibâtlarının sağlanması için nüfuslarının belediye nizâmına uygun olarak yazılıp bir nüshasının merkeze gönderilmesi lâzımdır. Ayrıca her köye kendi aralarından imamlar, muhtarlar seçilecek ve durumuna göre bu köyler bir veya bir kaç kaza itibar olunacaktır. Yine kendi aralarından birer kaza müdürü, nüfus kâtibi ve nâzırı tayin edilip ehven şekilde maaş bağlanacaktır. Bu köylerin uygun bir kazaya dahil edilmesi ile dinî işlerinin o kaza müdürü veya tayin edeceği vekili vasıtasıyla yürütülmesi ve müdürlerin maiyetinde yeterince zabtiye askerlerinin görevlendirilmesi sağlanacaktır.

g) Muhâcirlere devletçe verileceği belirtilen öküz, tohum ve sâirenin hariçten satın alınması sebebiyle hazineye büyük ölçüde yük getireceği aşikârdır. Bunlar şimdilik yardım şeklinde veriliyor ise de, kendilerine ileride refah geldiğinde bedelinin yavaş yavaş geri ödenmesi suretiyle hazineye ağır yük bindirilmesi önlenmiş olacaktır. Bunun için söz konusu malzemelerin veriliş sırasında, ziraat nizâmnâmesinde yazılı müteselsil kefil usûlü takip olunacaktır.

h) Yukarıda belirtilenlerin dışındaki hususlar merkezden sorulacak, bunların istirahatleri ve asayişleri için her türlü tedbir alınacaktır.

Kırım Savaşın'dan hemen sonra başlayan göçmen akınında önemli bir yeri olan Balçık iskelesine gelenler, buradaki görevlilerin nezâretinde olarak uygun mahallere yerleştiriliyorlardı. Talimâtnâmede belirtildiği gibi halkın yardımı da temin edilmişti. Nitekim Balçık'a 12 Mayıs 1856 tarihine kadar gelmiş olan kadın ve erkek, toplam 1.129 hâne 4.140 nüfus eşyalarıyla birlikte, tabloda gösterilen kazaların halkı tarafından kendi arabalarıyla taşınmıştı[71]. Bu muhâcirlere Ruscuk ve Silistre erzâk ambarlarında bulunan un, buğday ve diğer zahirenin yanısıra, Hezargrad Kazası'nın bir önceki yıla ait aşârının aynî bedeli olup henüz mültezimin elinde bulunan buğdayın tahsis edilmesine karar verildi[72]. Balçık'a gelen göçmenlerin sayısı sonraki günlerde daha da artmış ve bunlara da aynı şekilde davranılmıştı.

Köy, Nahiye, Kaza	Hâne	Nüfus
Balçık Kazası Köylerine	419	1.564
Hacıoğlu Pazarı Kazasına	165	581
Minkaliye Kazası	67	241
Umurfakı Kazasıyla Topçu Nahiyesi	219	820
Yemşenli (?) Nahiyesi	259	934

Muhâcirlerin iskân olunacakları evlerin inşâsına kadar, çadırlardan başka boş evlere, mağazalara yerleştirildiklerini, kendilerini korumak maksadıyla münasip miktarda karakolların tertip olunduğunu, hastalar için Varna Hastahânesi'nden ilaç ile bir hekimin getirildiğini, *Balçık Muhâcirîn Memuru Numan Sâbit*'in, 14 Mayıs 1856 tarihli yazısından öğrenmekteyiz. Aynı yazıda belirtildiğine göre; yukarıda gösterilen yerlerden başka, Dobruca civarında yer alan *Hezargrad*, *Şumnu*, *Yenipazar*, *Prevadi* ve *Kozluca* kazaları ahalisi de arabalarıyla gelip muhâcir götürmek üzeredirler[73]. Yine bu kazalardaki halk mevsimi geçmeden, muhâcirlere mahsus olmak üzere mısır ve darı gibi şeyler ekmişlerdi.

Numan Efendi'nin bildirdiğine göre, gelen göçmenlerden Gözlevelilerin zengini az, fakir ve kimsesizi çoktur, *Payidar Nahiyesi* ahalisinin ise fakiri azdır. *Gözleveliler*, ticaret ve sanayi erbâbı olduklarından istedikleri iskele ve kasabalara nakledilmektedirler. Gözleve köylerinden gelenler

[71] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 283, lef 6.

[72] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 283, Arz Tezkeresi ve lef-4'teki Meclis-i Umur-u Nafia Mazbatası.

[73] Muhâcir nakil masraflarının bir kısmının halk tarafından karşılandığını görmekteyiz. Meselâ Balçık'tan Hezargrad'a götürülenler için kiralanan arabaların toplam 92.073 kuruş kirası kaza halkınca karşılanmıştı. *İrade, Dahiliye*, 23211.

ile Payidar Nahiyesi halkı çiftçi olduklarından köylerde iskân olunacaklardır. Bu arada *Bahçesaray*, *Karasu*, *Yalta* ve *Balıklava*'dan gelen yüzden fazla bekâr gençten isteyenlerin okullara, tüccâr yanına veya orduya verildikleri ifade olunmaktadır.

Muhâcirlerin iskân mahalli olarak Dobruca'nın ortasında bulunan *Karasu* denilen yerin seçilmesine dair iskân memuru tarafından yapılan teklifi, Padişâh uygun buldu. *Numan Efendi*, *Karasu* hakkında şu bilgileri vermektedir[74]: "*Dobruca'nın vasatında kâin Karasu denilen mahal, vaktiyle bir şehr-i ma'mûr olduğu asâr-ı binâsından nümâyân ve rivâyet-i vâkıaya göre 1203 (1788-1789) tarihinde vuku bulan sefer-i hümâyunda ahalisi perişân olup el-hâletü hazihi senede iki def'a rûz-u Hızır ve Kasım esnâsında panayır küşâd ve etraf ve eknâftan tüccâr ve züvvâr ve Dobruca ahalileri tecemmu ve tahaşşüd ederek hasır ve çerekeden dükkânlar ve kulübe gibi inşâ ve icâd ile külliyetlü ahz u itâ olarak hayvanât satılmakta olmasına ve mevki-i coğrafyasınca Tuna nehri dört saat ve Karadeniz'in Köstence iskelesi beş saat mesafe olarak âb u havası latîf ve iki tarafı Dobruca ovası râi-i hayvanâta ve ziraat ve hirâsete elverişli münbit ve mahsûldâr yani şâyân-ı imâr bir mahal bulunmasına binâen ... muhâcirîn-i merkûmenin istekli tüccâr ve esnâf olanlarının mahall-i mezbûre ve ziraat erbâbı bulunanlarının etrafında kâin kurâlara ve hâli yurtluklara ivâ ve iskânları mülken ziyâde fevâidi müstelzim olacağı cihetle ...*" Bu şekilde bir taraftan muhtelif sebeplerle harap olan mülkün imârı düşünülürken, asıl önem verilen hususun, yani muhâcirlerin verimli, arazisi geniş ve mühim merkezlere yakın yerlere yerleştirilmeleri imkân dahiline giriyordu.

Diğer taraftan göçmenlerin yiyecek problemlerinin çözümüne büyük dikkat gösterildiği anlaşılmaktadır. Balçık'a gelenlere günde 300'er dirhem ekmek ile katık verildiğini, ayrıca geçici iskân merkezlerine sevkleri sırasında kişi başına 10'ar kıyye un dağıtıldığını görüyoruz.

Karasu bölgesine iskân olunmaları kararlaştırılan göçmenlerin, fakirlerine evlerin devlet tarafından inşâsı gerekmekteydi, ki böylece yaptırılacak evlerin sayısı üç bini aşmaktaydı. Fakat bu evlerin dülgerlere yaptırılması halinde maliyetinin beş-on bin keseye varacağını dikkate alan Silistre Valisi tarafından şu usûl teklif edildi: Daha önceleri Pazarcık civarında iskân olunan Araplara yaptırılan evler gibi çevredeki ormanlardan kazık, çubuk ve kereste temini ile yalnız kapı ve pencere tahtaları satın alınmalı ve evler iki odalı yapılmalıdır. İnşaat için muhâcirlerin de yardımlarıyla beraber kaza ve köylerin ahalisinden de yararlanılması gerekmektedir. Her ev için otuz arabadan fazla kereste ve sâirenin taşınması lâzımdır. Bu durumda yüz bin arabadan fazla malzeme nakli zorunlu hale geliyordu. Bütün bu hizmetlerin Silistre halkına yüklenmesi

[74] *İrade, Dahiliye*, 22844.

ağır olacaktı. Zira buradaki halkın bir kısmı Kırım Savaşı sırasında göç etmek zorunda kalmış, bunlar seferin bitiminde geri dönmüşler, ama onlar da muhâcirler gibi yardıma muhtaç haldedirler. Göç etmeyenler ise askerî hizmetleri de yürüttüklerinden bütün işlerin onlara yüklenmesi mümkün değildi. Ayrıca iş gecikecek, muhâcirlerin bu sene ürün alamamaları tehlikesi baş gösterecekti. Bunun için civardaki diğer kazalara da bir miktar "*hâne inşâ etme zorunluluğu*" getirilmeliydi. Özellikle Vidin, İslimiye, Tırnova gibi yerlerin halkı askerlik işleriyle pek meşgul olmadıklarından onlara da görev verilmeliydi. Buna göre yapılacak evlerin 500 hânesi *Tırnova Kazası*; 500 hânesi *Ziştovi*, *Niğbolu*, *Plevne*, *Lofça* ve *Slovi(?)* kazaları; 500 hânesi *İslimiye*, *Karinabâd*, *Rusikasrı*, *Aydos* ve *Yanbolu* kazaları ve kalan 1.500 hânesi de *Silistre Eyâleti* halkınca inşâ olunacaktı. Hasad mevsimi gelmeden inşâ işinin bitirilebilmesi için buralardan, kereste nakledecek kadar araba, her arabayla birlikte yeterince adam ile inşaat malzemesinin bir kişinin gözetiminde olarak kazalardan *Karasu*'ya naklinin sağlanması icap etmektedir. Silistre Valisi'nin bu teklifi 11 Haziran 1856 tarihinde bir "*irâde-i seniyye*" ile tasvip olunarak gereği ilgililere emr edildi.

Doğrudan İstanbul'a gelen göçmenlerin, burada muhtelif hanlara, dükkânlara, vakıflara, boş evlere geçici olarak yerleştirildiklerini; kesin olarak iskân edilecekleri yerler belirlendikten sonra da oralara sevk olunduklarını görmekteyiz. Göçmenlerin içindeki fakir ve kimsesizlerin her türlü ihtiyaçları karşılandığı gibi, uygun işlere yerleştirilmeleri için de uğraşılıyordu[75]. Meselâ Gözleve'den İnebolu'ya, oradan da İstanbul'a gelen 30 göçmenden okur-yazar olan veya saatçılık gibi meslek sahibi olanlar Şehremâneti tarafından *Balat* civarında birer mahalle yerleştirilirken[76], Kırım'dan gelen ve talebe olan *Necib*, *Kemal*, *Eyüb*, *Hasan*, *Osman* ve *Abdullah* adlı kişiler Süleymaniye medreselerinden birine dahil olmuşlar, ayrıca muhtaç oluşları dikkate alınarak kendilerine 150'şer kuruş yardım yapılmıştır[77]. Bu gelenlerden mesleği askerlik olanların da Rusya'daki rütbelerine uygun rütbeler tevcih olunarak orduya katılmaları sağlanıyordu. Meselâ Dağıstan ümerâsından olup Rusya'da miralay rütbesine sahip *Ömer Bey* ve yanındaki otuz adamına hâiz oldukları rütbeler verilerek orduda istihdâm edilmişlerdi[78].

1858 yılına kadar İstanbul'a gelenlerden, özellikle Kırımlı olanlar Rumeli bölgesinde iskân olunmayı tercih ediyorlardı. Zira bilhassa Dobruca bölgesinde çok sayıda Kırımlı vardı.

[75] *İrade, Dahiliye*, 23069, 23121, 23189, 23206.
[76] *İrade, Dahiliye*, 23387, lef-3.
[77] *İrade, Dahiliye*, 23765.
[78] *İrade, Dahiliye*, 21372.

Gidilecek yerin belirlenmesi sırasında muhâcirlerin de görüşleri alınıyordu. Bazı farklı iddialara rağmen [79], bunu belgelerde açıkça görmek mümkündür. Meselâ İstanbul'a gelen 1060 kişilik Çerkes ve Nogay muhâciri geçici olarak iskân edildikten sonra, ileri gelenleri *Meclis-i Âli-i Tanzimât*'a davet edilerek emel ve arzuları sorulmuş, onlar da Anadolu'nun münasip mahallerinde yerleştirilmeyi, emniyet ve rahatlık içerisinde yaşamayı dilediklerini arz etmişlerdi [80]. Hatta bu hususta bir hayli toleranslı davranıldığını görmekteyiz. Hükümet, gelenleri bir yerde zorunlu iskâna tâbi tutmanın uygunsuz olacağını, muhâcirlerin nefretine yol açacağını dikkate alarak, iskânın sağlanmasından sonra onların istedikleri yere gitmekte serbest olduklarını fakat bu sefer yapılan yardımların gidilen yerde tekrar verilmeyeceğini hatırlatıyordu [81]. 1858 sonlarından itibaren göçmen sayısında artış eğilimi görülünce Anadolu'da tesbit edilen ıskân mahallerine muhâcir grupları gönderilmekteydi. Meselâ *Muğla-Polatova* ile *Adana Vilâyeti*'ndeki boş yerlere *Nogay* ve *Kuban* civarından gelenlerden sevkiyât yapılmıştı. Bu sevk olunanlar, taşra sancak ve kazalarında bir süre geçici iskâna tâbi tutuluyorlar, daha sonra kesin surette iskân olunuyorlardı [82].

Bir misâl olmak üzere, 1859 baharında *Adana*'da iskân olunan bir bir grup *Nogay* göçmenin ne şekilde iskân olunacağına ve yer tesbitine dair hazırlanıp merkeze gönderilen Adana Vilâyet Meclisi mazbatasını ele alacağız. Adana Valisi ve diğer Meclis üyeleri tarafından mühürlenen 21 Safer 1276 (19 Nisan 1859) tarihli mazbatada şu bilgiler yer almaktadır: *Binbaşı Tevfik Efendi*'nin refâkâtinde özel bir vapur ile *Mersin*'e çıkarılan muhâcirler, *Tarsus*'ta münasip yerlere yerleştirildiler. Daha sonra içlerinden sekiz kişi ile birlikte Adana'ya gelen *Tevfik Efendi*'nin yanına bir memur da verilerek arazi keşfine çıkarıldı. Bir çok yerler dolaşıldıktan sonra Adana'ya dokuz saat mesafede, *Aziz Sancağı* dahilindeki *Kurtkulağı-Misis* arasındaki *Çukur* ve *Arık* ovaların arasından akan *Ceyhan*'ın iki tarafında iskân olunmayı tercih eden muhâcir ileri gelenleri, Adana'ya dönüp Tarsus'ta bulunan arkadaşlarıyla tekrar konuşmuşlardır. Daha sonra köy kurulacak yeri seçmek için *Binbaşı Yeğen Ağa* refakatinde, bu sefer oniki kişi oldukları halde yine adı geçen bölgeye gitmişler ve *Yarsuvan*

[79] Nihat Berzeg, "Çerkeslerin Sürgünü ve Göçürülen Çerkeslerin Yerleştirilmelerinde Güdülen Amaçlar", s. 16'da iskan sırasında muhâcirlerin görüşlerinin alınmadığını yazıyor ki, doğru değildir. Meselâ Kürdistan Eyâletinde iskân olunacaklara yerlerinin önceden gösterildiğine ve muvaffakatlerinin alındığına dair bkz. *İrade, Dahiliye*, 38199, lef 1.

[80] *İrade, Dahiliye*, 27766; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 662, 679, 714.

[81] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961.

[82] *İrade, Dahiliye*, 28917, 29616, 29532, 29488...

nam mahalli beğenmişlerdir. Belirlenen bölgede yaşayan yerli ahali kamıştan yapılan ve Haviç (?) denilen evlerde oturmaktadırlar, çünkü oralarda kereste ve taş bulunmamaktadır. Şu malzemeler bu taraftan tedarik edilirse fazla masraf meydana gelecektir. Dolayısıyla muhâcirlerin de o şekil evler yapmaları gerektiği kendilerine anlatılmış, onlar da tasvip etmişlerdir. Talimâtnâme gereğince gerekli dikkat ve itina gösterilecek olup arazinin sınırları tesbit ile diğer işler bitirildikten sonra ayrıca bilgi verilecektir[83].

Muhâcirlerin bir an evvel iskânları arzu edilmesine rağmen, bazen bir yere çok sayıda aile gönderiliyor, bu ise onların idare ve iskânlarında zorluğa düşmelerine yol açıyordu. Meselâ *Mecidiye Kasabası*, kaldıramayacağı kadar çok muhâcir gönderilen yerlerden biriydi[84].

İyi bir planlama ve yerleştirme için geçici iskân süresinin uzun tutulması gerekmekteydi. Halbuki bu şekilde iskânı sağlayabilecek kadar yer mevcut değildi. Nitekim İstanbul'da yığılma olunca, sonunda *Dârülfünûn* binasının, henüz bitirilmemiş olmasına karşılık göçmenlere tahsis olunması zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Çünkü Kuban ve Nogay muhâcirlerine *Fatih Camii* yanındaki sekiz ahşâp han tahsis edilmiş, bir kaç gün sonra gelenlere de iki-üç han kiralanmış, fakat bin kişinin iki gemi ile yola çıktığını, ayrıca gelmeye karar verenlerin de olduğunu öğrenen Şehremâneti, Ayasofya'daki binayı eksikliklerini gidererek muhâcir yerleştirmede kullanmak için istemişti[85]. Tabloda görüleceği üzere yapılan sevkiyâtlara mukabil[86], İstanbul'da bulunan muhâcirlerin, sayısı önemli

Sevk Tarihi	Sevk Edilen Bölge	Kabilesi	Hane Sayısı	Nüfus	Açıklama
19. 7.1859	Dobruca	Nogay	8	32	
14. 8.1859	Adana	„	104	632	
14. 9.1859	„	„	149	1040	
8.10.1859	„	„	385	2375	
30.10.1859	„	„	622	3445	
8.11.1859	„	„	69	431	
16.11.1859	„	„	194	832	

[83] *İrade, Dahiliye*, 29488, lef-2. Bunların mevcudunun 300 hâneden fazla olduğu *Ceride*, Sayı 971 (2 B 1276/25 Ocak 1860)'deki bir haberde yer almaktadır.
[84] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838.
[85] *Irade, Dahiliye*, 28882, lef 2. Bu istek 5 Temmuz 1859'da bir irade ile kabul olunmuştu. Daha sonra Dârülfünûn'a muhacir yerleştirilmişti. *Ceride-i Havâdis*, Sayı 949 (24 Muharrem 1276/23 Ağustos 1859).
[86] *Yıldız Esas Evrakı*, Kısım: 18, Evrak 553/151, Zarf: 93, Karton: 34.

16.11.1859	Konya	”	21	117	
—	—	”	168	814	İstanbul'da olup henüz sevk edilmeyenler.
27.11.1859	—	”	44	363	Yeni gelenler olup adetleri tahmini olanlar.
12.10.1859	—	”	53	260	Gemileri batıp kurtulabilen bu muhacirler ilkbahara kadar İstanbul'da kalacaklardır.
26-27.11.1859	—	”	175	968	Yeni gelenler olup sayıları tahminî olanlar.
14. 8.1859	Kütahya-Yılankırkan Köyü	Çerkes Alnıkesik	29	328	
”	Kütahya-Kuşmar (?) Arazisi	Çerkes-Besni	10	76	
”	”	”	5	58	Bu grup Mihaliç'ten sevk olunmuştur.
14. 9.1859	Ankara	Çerkes-Hatukay	141	1419	
”	”	”	84	669	
”	Sivas	Nihte (?)	68	696	
8.10.1859	Kütahya	Çerkes-Habukahable	9	104	
20.10.1859	Dobruca	Bjedug	44	360	
31.10.1859	”	Cetmal (?)	29	113	
24.11.1859	İzmir	?	127	889	
—	İzmir	?	174	866	Gönderilmek üzere olanlar.
—	İzmir ve Rodos	?	15	116	” ” ”
		TOPLAM	2727	17.003	

bir yekün teşkil ediyordu. Halbuki şehire gelenler sürekli olarak Anadolu ve Rumeliye nakledildiği halde yığılmanın önüne geçilemiyordu. Nitekim 1860 yılı başlarında 8-10 bin kişi *Edirne* taraflarına sevk olunmuş, yine bir grup Nogay göçmeni de *Mersin* iskelesine bir buçuk saat mesafedeki *Hille*

Kalesi civarına, bin hâneyi aşkın olanı da *Tarsus*'a ve *Adana*'ya gönderilmişti[87].

Buna rağmen İstanbul'da meydana gelen yığılma, tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Muhâcirler arasında salgın hastalıklar baş göstermeye başlamıştı. Meselâ 8 Mart 1860 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde belirtildiğine göre İstanbul'un merkezinde toplananların sayısı ondört bini aşmış, içlerinde tifüs hastalığı yayılmaya yüz tutmuştu. Hükümet bunların süratle uygun mahallere dağıtılmasıyla ancak hastalığın önünün alınacağını düşünüyordu. Bundan dolayı muhâcirlerin görüşleri de alınarak *Adana*, *Kütahya*, *Mihaliç* ve *Çorlu*'ya gitmek isteyenlerin hemen sevk olunmaları; Ankara ve Konya taraflarına gidecek olanların da iskân mahallerine yaklaşmalarının temini maksadıyla yol üzerindeki *Bursa*, *İzmit* ve *Eskişehir*'e gönderilmeleri kararlaştırıldı. Bu son gruptakiler asıl iskân bölgelerine gidinceye kadar *Bursa*, *İzmit* ve *Eskişehir* civarındaki köylere geçici olarak yerleştirileceklerdi. Ayrıca Adana'ya gönderilenlerin muhtelif masraflarını karşılamak ve sıkıntı çekmelerini önlemek için 3.000 kese akçe tahsisine dair irade çıkmıştır[88]. Haziran 1860 tarihinde iki binden ziyade göçmen de Varna Sancağı'na gönderilmişti[89].

Varna bölgesine, hem İstanbul'dan göçmen sevk olunması hem de doğrudan gelenlerin çokluğu burada sıkışıklığa sebep olmuştu. Sadece Haziran 1860'da, onbeş gün içerisinde gelenlerin sayısı dört bin idi. Göçmenler, kışlalar ve hastahaneler ile birtakım evlere yerleştirilmiş, ayrıca İstanbul'dan istenen beş yüz çadırın gelmesi ile bir kısmı da buralara nakledilmiştir. Bununla birlikte, gelenlerin çokluğunun doğurduğu problemlerin çözümünde güçlük çekilmesinden dolayı, hükümet, böyle külliyetli nüfusun hep aynı bölgeye toplanmasının halkı zor duruma düşüreceğini dikkate almak zorunda kalmıştı. Bunun için Varna'da toplananların muhtelif yerlere sevkine karar verildi[90].

Gerek Varna'da, gerekse Köstence ile Dobruca taraflarında toplanan ve bir yandan da gelmeye devam eden muhâcirlerin *Edirne*, *Silistre* ve *Vidin* bölgelerine sevk olunmaları için yoğun bir çalışmaya girişildi[91].

[87] *Cerîde-i Havâdis*, Sayı 971.

[88] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 762. *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 191 (29 Muharrem 1278/6 Ağustos 1861)'de Adana'ya bu tarihe kadar yirmi bin muhâcirin yerleştirilip gerekli edevâtın verildiği, ekinlerinin bereketli, refah ve saadetlerinin yerinde olduğu belirtilmektedir.

[89] *İrade, Dahiliye*, 30413.

[90] *İrade, Dahiliye*, 30413, lef 1, 2.

[91] *İrade, Dahiliye*, 30579. Özellikle 1860 yılı Temmuzuna kadar çok sayıda göçmenin iskanının henüz bitirilememesi, hatta bir kısmının geçen yazdan beri iskan edilmemiş olması bir çok yazışmalara konu olmuş nihayet işi sıkı tutmak gerektiğini anlayan Bâb-ı Ali, Nusret Bey'i buraya göndermeye karar vermişti. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838.

Bölgede iskân memuru olarak bulunan *Miralay Nusret Bey*'in başarılı organizasyonu ile bu konuda kısa sürede olumlu neticeler alındı. Yapılan iskân faaliyetini daha iyi anlayabilmek için 16 Ağustos 1860 tarihli irade ile görevlendirilen Nusret Bey'e verilen talimâta bakmak gerekmektedir. Bu talimâtnâmede yapılacak işler şu şekilde ifade olunmaktadır[92]:

a) Varna, Köstence ve Mecidiye kazalarında toplanan muhâcirleri *Edirne*, *Silistre* ve *Varna* eyâletlerindeki mîrîye ait boş araziye yerleştirmek üzere tayin olunan *Nusret Bey*, aşağıdaki kaidelere göre vazife yapacaktır.

b) *Vidin Eyâleti*'nde beş-on bin hâne muhâcir iskânına elverişli arazi olduğu vali tarafından bildirildiğinden on bin hânenin oraya sevk olunması uygun görülmüştür. Bu göçmenlerin *Tuna* nehirlerinin münâsip iskelelerinden "*açık*" denilen kayıklara bindirilip *Tersâne-i Âmire* vapurlarına çektirilerek *Vidin*'e gönderilmeleri *Silistre Valisi*'ne, *Vidin*'e vardıktan sonra iskânları hususunda *Nusret Bey* ile haberleşilmesi de *Vidin Valisi*'ne bildirilmiştir. Bunların kış bastırmadan mümkün mertebe iskân edilmelerine gayret gösterilecektir.

c) Daha önce görevliler tarafından boş araziye dair yaptırılan haritalara göre *Dobruca* bölgesinde muhâcir iskânına elverişli bir hayli boş mîrî arazi bulunmaktadır. Çoğunlukla yerli ahalinin ihtiyacından fazla mer'ayı zapt edip kullandığı anlaşılmaktadır. Gerek haritalarda kayıtlı bulunan, gerekse yeniden yapılacak araştırmalarla tesbit olunacak mîri araziye muhâcirler takım takım yerleştirileceklerdir. Ancak mîrî arazi araştırılırken hakka ve adalete uygun davranılacak, bir köy ahalisine gerçekten lâzım olacak mer'aya müdahale olunmayacaktır.

ç) Muhâcirler mümkün mertebe havası güzel, sulu, ormanlı, ziraate uygun mahallerde de arazinin genişliğine göre iskân olunacaklardır. Her hâneye, nüfus sayısına göre arazi, kurulacak köylere de usûlüne uygun miktarda mer'a tahsis edilecektir. Yeni köylerin sokaklarının muntazam ve geniş olmasına itina gösterilecektir. Eski köylerin içinde boş ev ve âtıl arazi bulunarak buralara beşer-onar hâne sıkıştırıldığında, hem yerli halkın hem de muhâcirlerin rızâları alınacaktır. Yalnız tamamen Hıristiyân olan köylerin yakınına muhâcir iskânı halinde huzursuzluk çıkabileceğinden buna dikkat edilecektir.

d) Şimdi gelen muhâcirler mal ve mülklerini satarak ve ekserisi servet sahibi olduğundan, bunlara yardım edilirken eskiden (1856-1857 yıllarında) gelenlere yapıldığı derecede bir yardım mümkün değildir. Buna mevcut malî durum izin vermemektedir. Muhâcirlerin zengin ve orta hallilerine bir şey verilemeyeceğinden bu iki takım kendi evlerini ya-

92 *İrade, Dahiliye*, 30579, lef 2.

pıp tohum, çift âletleri ve öküz tedarik edip devletçe verilen arazide ziraat yapacaklardır. Vücutça kudretli olup da sermayeleri olmayanlar dahi, zengin muhâcirlere veya ahaliden isteyenlere hizmetçi yahut da ortakçı verilmeğe çalışılacaktır. Zavallı ve yardıma muhtaç olanlara, iskânları temin edilinceye kadar mahallî mal sandıklarından yeterli miktarda ekmek verilecektir.

e) Muhâcirlerin kış gelmeden iskân olunmaları şarttır ve bu, *Nusret Bey*'in memuriyetinin esasıdır. Gecikme halinde hem onlar, hem de ahali sıkıntıya düşecek, üstelik hazinenin masrafı artacak, huzursuzluk doğacaktır. Bundan dolayı *Nusret Bey*'in her bir emrinin süratle yerine getirilmesi ve gerekli yardımın yapılması valilere, mutasarrıflara ve kaimmakamlara emredilmiştir.

f) İskânları kış mevsimine kadar yetiştirilemeyen muhâcirler, *Mecidiye Kasabası* ile köylerine misafir verilerek, kalanları da çadırlara, yerlilerden istek ve merhamet edenlerin yanlarına, medrese ve diğer uygun mahallere yerleştirilerek sefâletten ve kışın şiddetinden korunmaya çalışılacaktır. Bunlara yardım etmek insanlık gereği olmakla birlikte bu konuda hiç kimseye zorlama yapılmayacaktır.

g) Muhâcirlerin iskânı ile ilgili masrafların karşılanması için *Maliye Nezâreti*'nden *Silistre* ve *Vidin* eyâletlerine gerekli emirler verilmiştir. Ancak harcamalar yapılırken tasarrufa riâyet olunacaktır.

Bu talimatnâme gereğince Rumeli bölgesinde muhâcirler süratle iskân olunmaya çalışıldı. Birtakım yeni köyler ve kazalar kuruldu. *Nusret Bey* bölgede sürekli hareket halinde bulunuyor ve iskân işlerine nezâret ediyordu. Nitekim 7 Temmuz 1861 tarihinde *Sadâret*'e gönderdiği bir telgrafta "*Geçende iş'âr kılındığı vechile Rusçuk'tan hareketle Rahova ve Plevne ve Niğbolu ve Lofça kazalarında iskân ettirilen muhâcirlerin emr-ı iskânlarının tesriî kılınmış*" olduğunu belirttikten sonra, *Lofça Kazası*'nda beş yüz hânelik yeni bir köyün inşâsının tamamlandığını ifade ediyordu. *Plevne-Rahova-Niğbolu-Sofya* yolları üzerinde bulunan bu köyün ileride bir kasaba haline gelebileceği düşünülerek, isteyenlerin dükkân ve hâne yapmasına ruhsat verilmiştir. Padişah'ın cülûsuna rastlaması dolayısıyla buraya *Aziziye* adı verilmesi kararlaştırılmıştır[93].

Yine Rumeli'de *Beştepe* bölgesindeki verimli topraklar üzerinde onbeş köy ve bir kasabadan ibaret yeni bir kasaba teşkil olunarak, *Sultan II. Mahmud*'un adına izâfeten *Mahmudiye* ismi verilmiştir[94]. 12 Mart 1861

[93] *İrade, Dahiliye*, 31797, Arz Tezkeresi ve lef-1. Yine Malatya'da Kırkgöz köprüsü civarında yeniden kurulan iki köye "Eser-i Aziz" ve "Ümran-ı Aziz" adları verilmişti. *Takvim-i Vekayi*, Sayı 756 (6 Safer 1281/11 Temmuz 1864). Tekfurdağı bölgesinde kurulan ve Manika nehri civarında olan bir köye de Aziziye adı verilmişti. *İrade Dahiliye*, 32165.

[94] *İrade, Dahiliye*, 31544 (Mahmudiye Kasabası, Tulca-Babadağı bölgesindedir).

tarihinde *Varna Livası Meclisi*'nden merkeze gönderilen mazbataya göre; *Kozluca Kazası*'nda geçici olarak iskân ettirilen muhâcirlerin durumlarını görüşmek üzere, kaza meclisi tarafından bölge ileri gelenleri, muhâcirlerin temsilcileri toplanmış, herkesin rızâsı alınarak beş yüz hânelik muhâcir grubunun yerleştirilmesi sağlanmıştır. Bunlar köylerin tahammülüne göre onar-onbeşer hâne olarak eski köylere karıştırılmış, ya da köylerin hemen kenarlarında yeni binalar inşâ edilmiş, ayrıca köylüler tarafından kendilerine yeterli miktar arazi verilmiş, yazlık tahıl ekilmiştir. Bu arada *Kosluca Kazası Müdür Vekili İsmail Ağa* onüç dönümlük tarlasını muhâcirlere hibe etmiş, buraya otuz hâne, bir mescit ve bir mektep inşâ edilmesine karar verilerek bir taraftan inşaatı başlatılmıştır. Bu yeni köye de *Tuna-yı Müslim* adı verilmiştir [95].

Tulca-İvraca Kazası Meclisi'nin 6 Mayıs 1861 tarihli mazbatasında, burada bulunan 532 hâne muhâcirden 42'sinin kaza merkezinde, geriye kalanının da bağlı köylerde iskân ettirildiğini, iskân sırasında hıristiyan halkın da müslümanlar gibi yardımcı oldukları kaydedilmektedir [96].

Bazen yerli halkın arazi konusundaki itirazları iskân işleminin aksamasına uzun süreli yazışmalara yol açmaktaydı [97]. Bu durum ise muhâcirlerin ümitsizliğe kapılıp geriye dönmek istemelerine sebep olmuştur. Nitekim 11 Mayıs 1861 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde, Anadolu ve Rumeli'de şimdiye kadar yerleştirilemeyenlerden bazılarının vatanlarına dönmek için İstanbul'a geldikleri, bunun ise hiç iyi tesir yapmayacağı belirtilerek tedbirler alınması yoluna gidilmesinin icap ettiği ifade olunmaktaydı [98].

Öte yandan iskân meselesinin tamamlanabilmesi için yapılacak işleri belirlemek üzere toplanan *Meclis-i Âli-i Tanzimat*'ta konu görüşülmüş, daha sonra hazırlanan mazbatada şu görüşlere yer verilmiştir [99]: Mayıs 1861'e değin göç edenlerin miktarı tahminen 150 bin kadardır [100]. Bunların üçte biri vefat etmiş durumdadır. Her hânenin beş kişiden ibaret olduğu kabul edildiğinde, mevcut 100 bin nüfusun 20 bin hane olduğu ortaya çıkar. Bunlar için yaklaşık olarak 16.5 milyon kuruş harcanmak suretiyle iskânlarının temin olunabileceği görülmektedir. Bu meblağ ile her

[95] *İrade, Dahiliye*, 34166, lef-1.

[96] *İrade, Dahiliye*, 31709, lef-2.

[97] Mesela Tekfurdağı (Tekirdağ) bölgesinde, Hayrabolu Kazasında bulunan devlete ait Büricek çiftliğinde yerleştirilenler ile ilgili itiraz ve yazışmalara dair bkz. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 853.

[98] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961.

[99] *Aynı yer*, lef-1.

[100] Belirtilen muhacir sayısının hangi tarihten itibaren dikkate alındığı anlaşılamamaktadır. Ancak 1858'lerden sonra gelenler olabilir. Zira Temmuz 1861'de kesin olarak iskân olunanların sayısı 250 bindir ki, eğer her iki belgede 1856'yı başlangıç kabul edersek arada oldukça önemli farklılıklar ortaya çıkacaktır.

hâneye kulübe şeklinde birer ev, iki hâneye bir çift öküz ve hâne başına beşer kile tohumluk verilecektir.

1861 baharında göçmen sayısında büyük artış olmasına rağmen yapılan yoğun çalımalar neticesinde göçmenlerin önemli bir kısmının iskân edildiği belgelerde ifade olunmaktadır. Kış dolayısıyla iskân bölgelerine sevk olunamayarak *Canik*, *Sivas*, *Bozok* taraflarında misafir halinde olanlar dışındaki 250 bin civarındaki göçmenin çeşitli yerlere iskân edildiği anlaşılmaktadır. Bu konudaki bir belgeye göre, 1861 ortalarına kadar yerleştirilen muhâcir sayısı ile iskân olundukları bölgeler şöyledir[101].

İskân Bölgesi	Hâne	Nüfus
Tuna Sahilleri	34.344	142.852
Rumeli Bölgesi		
Edirne Eyâleti	2.445	10.289
Selânik "	768	4.421
Anadolu Bölgesi		
Hüdavendigâr Eyâleti	2.882	15.173
Aydın "	1.079	4.837
Ankara "	1.282	9.342
Kastamonu "	798	4.375
Konya "	3.520	17.173
Sivas "	2.411	20.731
Erzurum "	1.062	3.975
Trabzon "	7	58
Adana "	1.769	19.918
Cezâir-i Bahr-ı Sefîd	148(?)	741
Şam Eyâleti	10	33
Halep "	232	1.493
TOPLAM	52.757	256.411

Haziran ve Temmuz aylarında iskân edilen muhâcirlerin sayısında büyük artışlar olmuştur. Meselâ "*Muhâcirîn Komisyonu Gelen Evrâk Defteri*"nde bulunan 14 Muharrem 1278/22 Temmuz 1861 tarihli kayıtta "*Adana eyâletinde bulunan muhacirînin 3.734 hânesi dahil-i eyâlette bulunan mahall-i hâlîde hâneler inşâsıyla müctemian ve* 307 *hânesi Adana ve Tarsus sancaklarında iskân olunduklarından...*" *bahsedilmektedir*[102].

[101] *İrade, Dahiliye*, 32799, lef-1. Belgede Cezâir-i Bahr-ı Sefid eyâletine gönderilen muhacirlerin hane sayısı yazılmamış olup hâne başına beş kişi kabul edilmiştir. Ayrıca belgede toplamın yanlış olarak hâne sayısı 52.812, nüfusun 255.414 yazıldığı görülmektedir.

[102] *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhacirin Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri*, 758-38/1, s. 6.

Bu arada 1859-1861 yılları arasında iskân konusunda önemli bir gecikme *Konya* bölgesinde meydana geldi. 1859 baharından itibaren bu tarafa gönderilen göçmenler, sırf yevmiye almak arzusuyla iskâna yanaşmamışlardı. Bunlar mahallî idarece kendilerine verilen toprakları beğenmemişler, idare de işi gevşek tuttuğundan, kış mevsiminin girmesine rağmen yerleştirilmeleri mümkün olamamıştır. Bunun üzerine hükümet buradaki muhâcirlere verilen yevmiyeleri kesmiş, kendilerini de muhtelif gruplar halinde münasip köylere iskân etmeye kalkışmıştı. Ancak bu teklife de karşı çıkarak, kendilerine yevmiyeleri verilmediği takdirde İstanbul'a gidecekleri, orada da işlerini halledemezlerse asıl vatanlarına dönecekleri yolunda tehditlerde bulunmuşlardı.

Sayıları iki bin hâne ve on bini nüfusu bulan *Nogay* muhâcirlerinin bu katı tutumu *Bâb-ı Âli*'de rahatsızlık doğurdu. Konu, *Meclis-i Vâlâ*'da görüşülerek meydana gelen itaatsizliğin daha da ileri boyutlara varmaması için iki yoldan birinin tercih edilmesinin *Sadâret*'e arzına karar verildi. Buna göre; ya *Nogay* muhâcirleri kuvvet kullanılarak köylere dağıtılacaklar, ya da *Adana*'da yerleştirilenler gibi uygun fiyatla birer ev ve bir miktar tohum verilmesi ve mümkün mertebe vaadedilen yardımların unutturulması sağlanacaktır. Bununla birlikte Nogaylardan olan bu grubun henüz insanlıktan nasibini almadıkları, bir vahşi kavim oldukları, beylerine esir gibi bağlı bulundukları ifade edilen *Meclis-i Vâlâ* mazbatasında daha sonra şu görüşlere yer verilmiştir:" ... *Öyle kabile kabile müctemıan yerleşmeleri aşâir ve kabâil-i sâire misüllü ihtimal ki, daha ziyade Devlet-i Aliyyeye ve civarında bulunan ahâliye gavâil ve mazarrâtı mucib olacağı ve muhâcirlerin saltanat-ı seniyyece ve millet-i İslâmiyece melhûz olan fâideleri ahâli-i müslime beynine dağılarak kavmiyet-i mahsûsaları terkliğe münkalib olmasıyla ve âdât-ı vahşiyeleri bütün bütün unutturulmasıyla hâsıl olabilib yoksa şu hâlin ileride ziyâde nedâmeti çekileceği ve memâlik-i mahrûsa-i hazret-i mülûkânenin bir çok yerlerinde insilâb-ı emniyet-i umûmîyeyi ve adem-i nüfûz-u evâmir ve nizâmât-ı seniyyeyi ve bir çok masârif ve meşâgili müstelzim olmakta ve nice zamanlardan beru uğraşılmakta olan eski aşâir ve eyâlâta yeniden daha çetin ve muzır bir takım kabâil ilâve olunmuş olacağı ve bunları kurâya dağılmaktan men' eden ümerâ olub anların bir çâresine bakılur ise efrâdının istenilen surette iskânları pek suhûletle husûle geleceği derkâr olmağın*..." gereği *Vehbi Paşa* gibi dirayetli bir zata havale edilmelidir[103].

Meclis-i Vâlâ'nın bu mazbatasına uygun olarak Konya taraflarına "*iskân memuru*" tayin olunan *Vehbi Paşa*'ya verilen talimâtnâme, iskân meselesine açıklık getiren önemli belgelerden biridir. Söz konusu talimâtta *Vehbi Paşa*'nın yapacağı işler ayrıntılı şekilde belirtilmektedir[104].

[103] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 894, lef 1.
[104] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 962, lef 2.

a) Önceleri bütün eyâletlerde olduğu gibi *Konya*'ya gönderilen göçmenlere de birer ev, iki hâneye bir çift öküz[105], çift aletleri, yeterli miktarda tohumluk verilmekteydi. Şimdi ise bu derece masrafa devletin ekonomik durumu müsait olmadığından, mecburen eski karar feshedilmiştir. Bundan sonra her tarafa gönderilecek olan göçmenler, birer ikişer hâne olarak eski köy ve kasabalara dağıtılacaktır. Her köy ve kasaba ahalisi, kendi hissesine düşen göçmeni barındırmak üzere lüzumu kadar yer tahsis edecektir. Boş, sahipsiz hâneler, halkın da yardımlarıyla tamir olunup kendilerine verilecektir. Yardıma muhtaç olanlar çift araç-gereci tedarik edinceye kadar ortakçılık ve amelelik gibi yollarla veyahut halkın yardımları ile geçindirileceklerdir. Bu suretle hazırlanan talimat her tarafa gönderildiği sırada *Konya* valisine de gönderilmişti. Ayrıca *Konya*'ya bır miktar daha göçmen yollanmıştı. Halbuki henüz eski göçmenlerin yerleştirilememiş olmasından dolayı işler büsbütün karışık bir hal aldı. Burada eski ve yeni muhacirler iskân olunamamış iken, başka pek çok yerde hiç bir zorlama olmaksızın, halkın rızası alınarak 30-40 hâne inşâ edilerek iskân keyfiyeti başarılmıştır. İşte *Vehbi Paşa* mahallî hükümetin gevşekliğinden kaynaklanan bu meseleyi çözmek için özel olarak tayin olunmuştur. *Vehbi Paşa*, şu hususları gerçekleştirmeye dikkat ve gayret edecektir:

b) Buradaki muhâcirler eski köy ve kasabalara taksim olunmayı istemeyip yeni köyler kurularak topluca iskân olunmayı arzu etmektedirler. Buna devletin malî durumu elverişli olmasa da, sözü edilen muhâcirler çaresiz ve kimsesiz olduklarından onları böyle bırakmak devletin şanına yakışmayacaktır. Bunlara uygun mevkılerde 250'şer kuruşa kadar birer hâne inşâsıyla, her iki hâneye birer çift öküz ve her hâneye de beşer kile tohumluk zahire verilmesi kararlaştırılıp bedellerinin eyâlet gelirlerinden karşılanması uygun bulunmuştur. Ancak suistimâl ve fazla masraftan kesinlikle kaçınılacaktır.

c) Bu hususta üç yol takip edilebilir. Birincisi eski karar gereğince göçmenlerin boş arazi olan köy ile kasabalara taksim olunmasıdır. Rızaları alınarak yapılacak bu yerleştirme işinde yerli halkın yardımıyla boş ve sahipsiz yerler tamir olunacak, uygun miktarda arazi tahsis kılınacak ve bir defaya mahsus olmak üzere genel yardımlaşma yoluyla tarlalar sürülecektir. Böylece en azından bir bölümünün iskânları gerçekleştirilmiş olacaktır ki, bunun devlet katında değeri pek büyüktür. Böyle yerleşecek olanlara devletçe beşer kile tohumluk ile iki hâneye birer çift öküz veri-

[105] Talimatta yanlışlıkla "her hâneye birer çift öküz" verildiği yazılıdır. Halbuki iki hâneye bir çift öküz verilmekteydi. Nitekim 13 Zilkade 1277/22 Haziran 1861) tarihli Meclis-i Valâ mazbatasında "ikişer haneye birer çift öküz verilmesi" ifadesi gayet açık olarak yer almaktadır. Keză *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961, lef-1 ve 962'de de aynı yönde bilgi mevcuttur.

lecektir. Fakat bir çift öküz onbeş nüfusu idareye kâfi olduğundan, eğer bir hâne onbeş nüfustan fazlaysa sadece ona, ama üç-dört hâne onbeş nüfus eder ise hepsine bir çift öküz verilmelidir.

ç) Bahsedilen bu usûl gerçekleştirilemediği ya da bir kısmı hakkında uygulanmadığı takdirde, her kazânın ileri gelenleri toplanarak, kendilerine muhâcirlere yardımın dinî ve millî bir vazife olduğu anlatılacak, diğer kazalar örnek gösterilecektir. Böylece asla zorlama yapılmamak şartıyla halkın yardımı temin edilerek, göçmenlerin de inşâat çalışmalarına katılmaları şartıyla her kazanın ne kadar ev yapabileceği tesbit edilip buna göre iskân işi temin edilecektir. Bu tarz iskân olunanlara da yukarıdaki usûl doğrultusunda tohumluk ve öküz verilecektir.

d) Bu yol ile de maksat gerçekleştirilemezse veya halkın yaptırdığı evler yeterli olmazsa, kalanlara evleri devlet tarafından yaptırılacaktır. Her bir ev için 250 kuruşa kadar masraf yapılmasına izin verilmekte ise de, *Adana* gibi yerlerde 100-150 kuruşa evler yaptırıldığı gibi gerekli kerestenin naklinde, ahaliden, evlerin inşâsında göçmenlerden faydalanılarak daha ucuza mal edilmesine çalışılacaktır. Bunların da tohumluk ve öküzleri yukarıda belirtildiği gibi verilecektir. Yalnız bu durumu göçmenler ve ahali duyar ise önceki maddelerin gerçekleştirilmesi mümkün olamayacağından, bu şık gizli tutulacak, sadece vali ve kâimmakamlara bildirilecektir. Ancak mecbur kalındığında icrâ olunacaktır.

e) Muhâcirleri bir yerde zorla tutmak nefretlerine yol açabileceğinden, iskân olunduktan sonra istedikleri yerlere gidebilecekleri, fakat yapılan yardımların tekrar verilmeyeceği herkese duyurulmalıdır.

f) Muhâcirlere verilecek öküzlerin orta halde ve kıymetli edevâtıyla beraber 700-800 ve nihayet 1000 kuruşa kadar olması lazım gelip bu konuda gayet dikkatli olunarak devlete ve göçmenlere haksızlık yapılmayacaktır. Bu hususlara dair gerekli defterler hazırlanıp *Bâb-ı Âli*'ye gönderilecektir. *Konya*'daki göçmenlerin bu sene mutlaka iskân edilmeleri icap ettiğinden, bunun yerine getirilmesinden *Vehbi Paşa* ile vali ve kâimmakamlar sorumludur.

g) Ayrıca *Vehbi Paşa*, Gemlik-Konya arasındaki kaza ve kasabalarda, henüz iskân olunmayanlar bulunduğu takdirde, bir-iki gün zarfında gereğini yapacak ya da ne yapılabileceğini merkeze bildirecektir.

h) Muhâcirlerin çoğu ziraat erbâbı ise de içlerinde hoca ve sanatkâr da vardır. Hocalara imamlık gibi görevler verilmesi, sanatkârlara da dükkân ve ev kiralanması veya satın alınması; kalfa ve çıraklık ile esnâfın yanında istihdâm edilmesi hususunda kolaylık sağlanacaktır. Ayrıca böylelerine zahire ve öküz bedeli yerine nüfus başına 150'şer kuruş ödenecektir.

Vehbi Paşa, bu talimat gereğince Konya'nın muhtelif bölgelerine muhâcir yerleştirdi. Meselâ *Aksaray*'ın *Paşadağı* bölgesindeki *Aktaş*, *Pazıçayırı*, *Küpler*, *Kısalar*, *Çöpler* ve *Yenikapı* taraflarına 500 hâneden fazla nüfus iskân edildi[106].

Bütün iyi niyetli gayretlere rağmen göçmenlerden bazılarının hayal kırıklığına uğradıkları görülmektedir. İskân için yapılanları yetersiz bulan bir kısım gruplar, bilhassa *Konya*, *Adana*, *Kastamonu*, *Kars*, *Yozgat* gibi yerlerden vatanlarına dönmek üzere Samsun ve Trabzon'da toplananlar, hatta Rusya'ya gidenler vardı[107]. Nitekim bir kayıtta; "*Nogay ve Tatar tevâifinden Rusya'ya avdet eden altmış kadar kesânın pasaportlarını vize ettirmemesinden dolayı Rusya'nın takrir*" göndermesi konu edilmektedir[108]. Yine *İzmit-Kozluk*'tan Rusya'ya gitmek isteyen *Reşit Bey*'in avdetine izin verilmiş, fakat devletçe yapılan harcamaya karşılık elli bin kuruş istenmiş, veremeyince evi, üçyüz dönüm tarlası beşyüz kile mısır ile elli baş hayvanına el konulmuştu[109].

İskân işlerinin istenilen düzeyde hızlı ve verimli olmamasında iskân memurları ile mahallî yönetimlerin, *Konya*'da olduğu gibi, birtakım gevşeklikleri olmakla birlikte bizzat muhâcirlerin de tutumu işleri zorlaştırmaktaydı. Hatta bazı muhâcirler iskân olunmadıkları takdirde sürekli yevmiye alacaklarını düşünerek, hükümetin yaptığı teklifleri reddetmekteydiler[110].

Öte yandan muhâcirlerin kabilecilik duygusuyla toplu olarak yerleşmek istemeleri devleti güç duruma sokuyordu. Zaman zaman verilen dilekçeler ile toplu iskân istenmekteydi. Meselâ *Çorum*'un muhtelif bölgelerine yerleştirilen *Çerkes* ve *Kabartay* muhâcirlerinin temsilcileri, Çorum'da dağınık olarak yerleştirildiklerini ifade ederek, beş-altı yüz hâne olan kabilelerinin *Emlâk Nahiyesi*'nde Kadıköyü, Karahisar ve Demirli köyleri ile diğer uygun görülecek mahallere topluca yerleştirilmeyi talep ediyorlardı[111].

Toplu halde iskân istekleri hükümetin politikasına uygun düşmediği gibi yeterli arazi de kolayca bulunamıyordu. Mecburen münferit iskân

[106] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-10.

[107] Bu hususta Muhacirin Komisyonu gelen ve giden evrak kayıt defterinde bir hayli bilgi bulunmaktadır. Meselâ *Giden Evrak Kayıt Defteri*, 761-38/4, s.1, 2, 8, 13, 14, 21, 24, 28...

[108] *Aynı yer*, s. 20 (2 Rebiyülahir 1278/7 Ekim 1861).

[109] *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 158 (21 Cemaliyelevvel 1288/8 Ağustos 1871).

[110] Meselâ Bahçesaray ahalisinden Mahmud ve Ömer adlı kimseler üç hâne ile Varna'ya gelmişler, fakat iskân olunmayı kabul etmeyerek daimî surette yevmiye verilmesini talep etmişlerdi. *Aynı yer*, s. 9.

[111] *Cevdet, Dahiliye*, 6832.

yolu seçiliyordu. Fakat bunun zaruretten kaynaklandığını göçmenlerin pek kabul etmediğini görüyoruz. Nitekim *Köstence*'ya gelen pek çok göçmen *Köstence*, *Mankalya*, *Hırsova* köylerine dağıtılmış, kalanları da *Vidin* ve diğer bölgelere gönderilmişti. Yine 200-300 hânelik bir grup *Tulça* (Tulçi)'ya gönderilmişken, bunlardan ekserisi yollardan ve iskelelerden firar edip "*akrabamız vardır*" diyerek Köstence köylerine gitmişlerdi[112].

Bu arada devletin Rusya'ya geri dönüşlerin artması halinde, içte ve dışta uğrayacağı itibar kaybını büyük ölçüde göz önünde tutması, muhâcirlerin bazı normal olmayan isteklerinde, bunu bir tehdit unsuru olarak kullanmalarına yol açmaktaydı. Buna dair en ilginç örnek *Tulça*'da bulunan Nogayların geri dönmek istemeleridir. Burada iskân olunan Nogaylar, kendilerinden önce, yani 1856-1857'lerde buraya gelip yerleşmiş olan Kırım Tatarlarının ulemâsına maaş tahsis edildiğini, ileri gelenlerine nişan verildiğini belirterek, kendilerinden olan müderrislerin işsiz, ileri gelenlerin nişansız kalmasından duydukları üzüntüyü ifade etmişler ve geri dönmeye karar vermişlerdir. Nogayların geri dönüşünü engellemek isteyen *Bâb-ı Âli*, 9 Ocak 1863'te bazı müderrislere maaş bağlayıp ileri gelen altı kişiye de beşinci dereceden "*Mecidiye Nişanı*" vererek ortalığı sakinleştirmiştir[113].

Muhâcirlerden kaynaklanan bu tarz isteklerin yanısıra iskân meselesinin başarısını olumsuz yönde etkileyen en önemli husus, hükümet tarafından görevlendirilen kişilerin, meseleye istenilen derecede ihtimam göstermemeleriydi. Meselâ *Geyve* muhâcirlerine harcanması gereken paradan altmış bin kuruşu *Kocaeli Mutasarrıfı Hasan Efendi*'nin zimmetine geçirdiği, müfettişlik görevinde bulunan *Ahmed Vefik Efendi* tarafından tesbit olunmuştu[114].

Hükümet gittikçe iskâna elverişli arazi bulmakta zorluk çekmekteydi. Bu yolda çalışmalar sürerken geçici iskân alanlarında da muhâcir barındırılacak yer sıkıntısı mevcut idi. Meselâ Mart 1864'te Trabzon'a gelen üç binden fazla muhâcir *Akçakale* köyündeki "*zeytin ağaçlarının diplerine*

[112] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 2047, lef-1 (Köstence Kâimmakamı Süleyman'ın 23 Rebiyülevvel 1278/28 Eylül 1861 tarihli telgrafı). Benzer şekilde Tarsus Sancağında Tokana ve Denik denilen yerlerde yerleştirilen bir grup Nogay muhâcirinin Konya-Ereğli'ye firar ettikleri görülmektedir. *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhâcirin Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri*, 761-38/4, s. 35. Bilhassa 1864'lerden sonra muhâcirlerin izinsiz olarak yerlerini terk etmemelerine dikkat olunmaktaydı. Mesela Nisan 1862'den önce Ankara-Hamitçayırı'na yerleştirilenlerin Konya tarafına gönderilemeyeceği ve kimsenin yerini terk edemeyeceği hakkında bkz. *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22843, lef-10 (17 Ramazan 1280/25 Şubat 1864 tarihli Konya Valiliğinin yazısı).

[113] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 21755.

[114] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 715 (13 Rebiyülahir 1280/27 Eylül 1863).

yerleştirilmek" üzere oraya sevk olunurken, karantinahânede bulunan iki bin civarındaki muhâcir de *Sarıdere* köyleriyle *Kambuz*'a gönderilmişti[115].

Aralık 1863 tarihinden itibaren Trabzon'da yoğunlaşmaya başlayan göçmenlerin acilen sevk olunmaması halinde ortaya çıkacak salgın hastalıkların, buna bağlı olarak doğacak ölüm olaylarının önüne geçmek için bunların süratle iskân olunması şarttı. İskân işleminin hızlı yürütülebilmesi için *Muhâcirîn Komisyonu Başkanı Vecihi Paşa*'nın daha olayın ilk duyulduğu anda yaptığı teklif şöyleydi: Bu muhâcirlerden Rumeli'ye gitmek isteyenlerin doğruca *Varna*, *Ahyolu* ve *Burgos* iskelelerine çıkarılıp *Vidin*'deki münasip yerlere iskân edilmeleri uygundur. Anadolu tarafını isteyenler ise *Samsun*, *Sinop*, *Ereğli* limanlarına civar olan *Canik*, *Bolu*, *Kastamonu*, *Sinop*, *Bolu* ve *Amasya* taraflarına yerleştirilebilir. Buralara gönderilecek muhâcirler bin-bin beşyüz hâne kadar olacağından, "*beş ahali hânesine bir muhâcir hânesi düşmek yani yirmi evli köye dört, otuz evli köye altı, kırk evli köye sekiz muhâcir hânesi düşmek üzere*" iskân olunabilir[116].

Vecihi Paşa, bu usûlün köylere ağır gelmeyeceğini, zira daha önce kendisi tarafından iskân olunan *Rişvan* ve *Afşar* aşiretlerinin 5-6 bin hâne yani 30-40 bin nüfus olmalarına rağmen *Bozok Sancağı*'na, halka yük olunmadan iskân olunduğunu örnek göstermektedir. Paşa'ya göre, zaten "*avârız vergisi*" sebebiyle bazı köylerde boşalmalar olduğunu, dolayısıyla halk itiraz etse bile bu tür sahipsiz kalan arazi ve evler muhâcirlere tahsis edilebilecektir. Eğer itiraz edenler olur ise 1235 (1819-1820) ve 1245 (1829-1830) senelerine ait vergi defterlerinde köylerin dahilinde bulunan hâne ve arazi miktarının bulunması hasebiyle meselenin kolayca araştırılabileceğini, *Nusret Paşa*, *Vidin*'deki tatbikatıyla göstermiştir.

Bu şekildeki bir iskân politikasına sadece göçmen kabilelerinin reis takımının karşı çıkabileceğini ifade eden *Vechi Paşa*'nın bu husustaki tavsiyesi de şöyledir: Reis takımı "*hükümet tarafından iltifât olunacaktır*" diye İstanbul'a davet edilirken, aileleri hemen bu şekilde köy köy yerleştirilirse diyecekleri bir şey kalmaz. Bunların içindeki muteber olanlarına da muhâcir meselesi halledilinceye kadar birer rütbe ve nişân verilmesi daha uygun olacaktır[117].

Vecihi Paşa'nın bu görüşleri doğrultusunda hazırlanan 8 Kasım 1863 tarihli bir yazıda belirtildiğine göre; başlangıçta yerli ahali ile karışık şekilde yerleşmeye yanaşmayan muhâcirler daha sonra bunda bir mahsur olmadığını görmüşlerdir[118].

[115] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-7.
[116] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-2.
[117] *Aynı yer*.
[118] *Irade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-1.

1864'te Karadeniz sahillerine toplanan muhâcirler aralıklarla kararlaştırılan mahallere gönderilmekteydi. Meselâ Ağustos 1864 başlarında *Trabzon*'da 116.100 göçmen olup bunların geçici olarak iskân edildikleri bölgeler şunlardı[119]:

Sarıdere (Değirmendere)	23.000
Akçakale	17.000
Giresun	1.300
Samsun	70.000
Sinop	4.800

Bu muhâcirlerin kısa sürede sevk olunduğu görülüyor. Nitekim *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te yer alan bir haberde Eylül 1864 sonlarında Trabzon'da hiç muhâcir kaımadığı ifade edilmektedir[120].

1864 muhâcirlerinden Varna ve Köstence limanlarına gelenler de, Trabzon'da olduğu gibi, buralarda hiç bekletilmeden süratle iç bölgelere nakledilmekteydi. Temmuz 1864 ortalarına kadar bu iki limana 60 bin muhâcir gelmiş olup bunlar *Vidin*, *Niş*, *Sofya*, *Kosova Vasvik*, *İştib*, *Ruhova* taraflarına gönderilmiş, bundan sonra geleceklerin de *Niğbolu*, *Ziştovi*, *Ruscuk*, *Silistre*, *Tulça* ve *İslimiye* taraflarına sevk edilecekleri bölge iskân memuru olan *Mirliva Nusret Paşa* tarafından *Bâb-ı Âli*'ye bildirilmişti[121].

Yine *Takvim-i Vekayi*'de yer alan bir haberde Temmuz 1864 sonuna kadar Varna ve Köstence limanlarına gelenlerin şu bölgelere gönderildikleri belirtilmektedir[122]. Burgos iskelesine çıkan muhâcirlerden 5-6 bin kadarı *Edirne* ve *İslimiye* taraflarına, aynı miktarda muhâcir de Varna iskelesinden *Şumnu* ve *Silistre* bölgesine, *Vidin* taraflarına; *Köstence*'ye çıkarılan 12 bin hânelik grup da *Kosova*, *Vasvik İştib* bölgelerinden başlanarak *Niş*, *Sofya*, *Berkofça* sancaklarına iskân olunmuşlardır. *Vidin* ile *Lofça*'ya da 7.500 hâne yerleştirilmiş olup *Niğbolu* ile *Ziştovi*'ye sevk olunması kararlaştırılan 3.300 hâne henüz tamamlanmamıştır. Nusret Paşa'nın bildirdiğine göre Rumeli'ye bundan sonra gönderilecek olanlar da *Niğbolu*, *Ziştovi*, *Ruscuk*, *Silistre*, *Dobruca* yani *Tulça* mutasarrıflığıyla

119 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 759 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864). Gazetede geçen haberde sözü edilen Sarıdere hakkında Trabzon-Erzurum yolu üzerinde olduğuna dair bilgi var ki, şimdiki Değirmendere'dir.

120 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 2, (26 Rebiyülahir 1281/27 Eylül 1864).

121 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 757 (13 Safer 1281/18 Temmuz 1864).

122 *Aynı gazete*, Sayı 759 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864).

Varna'ya iskân olunacaktır. Miktarı 10 bin hâne ve 50 bin nüfus olacağı tahmin olunan gelecek muhâcirler için hâneler ve kışlık zahireler tamamlanmak üzeredir. Niş, Sofya Vidin ve Silistre eyâletlerini bizzat dolaşarak işleri takip eden Nusret Paşa'nın bu gayretleri sayesinde bölgedeki muhâcirlerin Anadolu'ya nisbetle daha iyi durumda oldukları anlaşılmaktadır.

Öte yandan muhâcir sevki sırasında büyük ölçüde yardım ve hizmetleri görülen *Tuna Kumpanyası*'nda çalışanlardan şu kişilerin *Nusret Paşa*'nın teklifi üzerine taltif olunmaları *Sultan Abdülaziz* tarafından, 25 Ekim 1864 tarihli irade ile uygun bulunmuştu[123] :

Görevlinin Adı		Verilen Mecidî Nişanı
Mösyö	Cassian	3. Rütbe
"	Lazaritch	3. Rütbe
"	Geissel	4. Rütbe
"	Auguste Nersfuck	5. Rütbe
"	Bisel Mikleo	5. Rütbe

Bu arada Anadolu'daki iskân faaliyetleri konusunda en dikkat çekici raporu *Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey* yazmıştır[124]. 18 Şubat 1864 tarihinde *Muhâcirîn Komisyonu*'na gönderilen bu yazıda, iskân konusundaki usûlsüzlüklere ve başarısızlıklara, bunların sebeplerine dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Yazının hükümet nezdinde dikkate değer görüldüğü, mutasarrıfın bazı tekliflerinin kabul edilmesinden anlaşılmaktadır. İskân faaliyetlerinin bazı yönlerini açıklaması bakımından söz konusu yazı üzerinde durulması gerekmektedir.

Amasya gibi küçük bir sancakta, muhâcirler için devlet hazinesinden 1.212.093,20 kuruş, halkın yardımıyla da 1.581.925,29 kuruş olmak üzere toplam 2.794.013,09 kuruş harcandığını, ancak bunların büyük bir kısmının havaya gittiğini belirten *Abdülhamıd Ziyaeddin Bey*, "*bugüne kadar meşhûd-u bendegânem olan meydandaki ahvâl ve mesmûât ve tahkîkâtten... (devletimi) haberdâr etmemek şiâr-ı sıdk u ubûdiyetin nakîzı olacağından*" dolayı yazıyı yazdığını ifade etmektedir. Mutasarrıf Bey'e göre, "*bu maddenin bidâyetinden nihâyetine kadar her hatvede ve her yerde mugâyir-i rızâ-yı âli envâ-ı ahvâl-ı fâside görülmekte*"dir. Raporda bu muhâcirlerin durumu şöyle anlatılmaktadır :

123 *İrade, Hariciye,* 12095.
124 *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 22848, lef-9.

Kafkas muhâcirleri üç sınıf olup *birincisi* önceki yıllarda gelip iskân olunanlar *ikincisi* geçen sene gelip de henüz iskân edilemeyenler, *üçüncüsü* de bundan sonra geleceklerdir. *Birinci sınıf* :

a) Talimâtlara göre muhâcirlerden her onbeş nüfus bir hâne itibar ve öküz için 500, tohum için 62,20 ve çift araç-gereci için de 123 kuruş olarak toplam 685,20 kuruş verilmektedir. Bazı yerlerde evler halk yardımıyla, bazı yerlerde de ötekine berikine sipariş edilmektedir. Tarla diye boz ve kıraç yerler gösterilip bu halde aileler yalnız başlarına bırakılıp gidilmektedir. Bununla "*iş bitti ve muhâcirler yerleşti*" denilerek İstanbul'a mazbatalar gönderilmekte ve kendilerine rütbe, nişân ve takdirler verilmektedir. Halbuki böylece muhâcirlerden bir yerde meselâ 50 hâne yerleştirilmiş ise çok ileri gidilmeyip ertesi sene bakıldığında sadece 25 hâne kaldığı görülüyor. Ötekiler ise ya havasının uymaması yüzünden vefat etmiştir ya da başka bir yere göç etmişlerdir. Bu şekilde hazineden ayrılan paranın yarısı boşa gitmektedir. Bu halin meydana gelmesinin sebeplerinden birisi iskân usûlüdür. Çünkü onbeş nüfuslu bir hâne yüzde bir tesadüf edilebilir. Genellikle hâneler iki, üç, dört, beş nüfusludur. Meselâ karı, koca ve çocuk olarak beş hâne onbeş nüfus edeceğinden hepsine öküz, tohum ve araç-gereç bedeli olarak 685,20 kuruş verildiğinde, bunu aralarında paylaştırmaktan başka çare olmadığından, taksim ile her birine 137,04 kuruş düşmektedir. Bu meblağla söz konusu malzemeleri almak bir yana işe yarar tek bir merkep bile alınamaz. Bîçâre muhâcir ev diye yapılan çitten ve çamurdan ibaret dört duvarın içinde oturup 137 kuruşla ne yapacağını düşünür. Bir taraftan da çoluk çocuğunun çıplak halini görüp "*can her şeyden önde gelir*" düşüncesiyle şimdilik giyecek almakta kalan parasıyla da bir miktar ev eşyası tedarik etmektedir. Hasat mevsimine kadar yevmiyesi işlediğinden bir süre böylece geçinir. Bir gün gelip de yevmiyesi kesildiğinde başka sancaklarda oturan ve rahat eden tanıdıklarının yanına ansızın göç eder. Ancak orada kendisine yevmiye verilmediğinden sancak sancak dolaşarak telef olup gider. Bir takımı ise geçinebilmek için akla gelebilecek her türlü fenalığı yapar ve beldelerin asayişini ihlâl eder. Ayrıca tarla diye gösterilen yerin ziraate elverişsizliği, boş zannedilen yerin daha sonra sahibinin ortaya çıkmasına karşılık muhâcire yeni yerlerin verilmemesi, kulübe diye yapılan evin bir-iki ay içinde yağan yağmurlar yüzünden yıkılması gibi sebepler de iskâna engel teşkil etmektedir.

b) İkinci engel muhâcir kabilelerinin memleketlerinde sahip oldukları vahşi âdetlerini burada terk etmemeleridir. Zira her kabile ve oymağın bir veya bir kaç beyi bulunmakta ve bütün kabile bunların esiri sayılmaktadır. Osmanlı Devleti'ne geldiklerinde de eski âdetlerini terk etmeyip devlet ve hükümet tanımayarak kendi beylerine bağlı olarak

onların emirlerini dinlemektedirler. Bu beylerin büyük kısmı zengin olup emirleri altındakilere % 100 faizle akçe ve zahire borç vermektedirler. Ayrıca gerek kölelerin, gerekse diğer muhâcirlerin yevmiyelerini kendileri almakta ve onlara pek azını ayırmaktadırlar. Özellikle devlet tarafından verilen araziden esirler faydalanmayıp senetleri beyler adına tanzim olunmakta ve beyin insafına kalarak açlık ve çıplaklıktan kurtulamamaktadırlar. Hür olanlar ise yukarıda belirtildiği üzere layık olduğu ölçüde yerleştirilememişler iken bu mezâlim yüzünden artık tahammül gösteremeyerek beşer-onar hâne dağılıp sefâlete maruz kalmaktadırlar. Köleler, kaçamıyorlar ise de açlık ve çıplaklık neticesinde çoğu hayatını kaybetmektedir.

c) Göçmenler, buraya geldiklerinde idarî görevlilerce kendilerine müşfikâne davranılmamıştır. Öncelikle kaza müdürlerinin ekserisi liyakat ve hamiyetten yoksundurlar. Bunlar az pek maaşa razı olarak seçilip daha sonra kaza meclisi üyeleriyle anlaşıp her şeyden çalmaya başladıkları gibi muhâcir işi kendilerine çok yaramaktadır. Çünkü kâh ölümleri gizletmekteler kâh beyler ile anlaşıp yevmiyeden kısmakta ya da nakliye ve iskân masraflarını fazla göstermekteler. Meselâ bir köyde muhâcirler için çit ve çamurdan yüzer kuruşa on hâne yaptırıp ahaliden hâne yardımı diye üç bin kuruş toplayarak arkadaşları ile paylaşmaktadırlar. Maaşsız çalışan müdürlerin usûlsüzlüklerinin boyutları daha geniştir. Müdürler bu türlü çalıp çırpma ile uğraşarak muhâcirlerin meselelerine bakmamaktalar, kendilerinden yardım isteyenlere ise önem vermeyip iskânın başarısızlığına sebep olmaktadırlar.

ç) Eski ahali zaten kendilerini idareden âciz iken bir de muhâcir gâilesine tutulup yardım etmekten, Ankara'ya gitmekten müdür ve zâbıtân doyurmaktan dermansız düşerek misafirperverliğin gereğini yapmamaktalar. Muhâcirler ise ne kendi beylerinden, ne idarecilerden yardım görmekteler üstelik, bir de komşularının sürekli hakaretlerine maruz kalmaktadırlar. Dolayısıyla şuraya buraya firar ve hicret etmektedirler.

d) Bir diğer sebep de iskân memurlarının görevlerini layıkıyla yapmamalarıdır. Bu göreve yüksek maaş ve harcırâhlarla getirilenler gerekli iskân ve sonra da kontrol işleriyle meşgul olmayıp sancaklarda kendilerine "*muhâcirlerin hepsi yerleşti*" denildikte onlar da durumu İstanbul'a bu şekilde bildirmektedirler.

Birinci grup hakkında bu görüşleri ifade eden *Abdülhamid Ziyaeddin Bey*, sözlerini şöyle devam ettirmektedir: "*İşte dört-beş seneden beru 'iskân olundu' denilen muhâcirlerin sülüsü ve mübâlağa olmasın belki nısfı bu hâl-i seyrân ile Anadolu'nun içinde serseri-güzeşt ve güzâr etmekte bulunmuş ve bunlar için*

dökülmekte olan bunca hazineler hebâ-i mensûr olmuştur ve şu hesabın doğru ve yanlış olması bilinmek murâd olundukta işbu dört-beş sene zarfında her sancağa ne miktar nüfûs-u muhâcere gelüb yerleşmiş ve bunların ne kadarı iskân olunup vasıtalarıyla ne miktar toprak zira' ve hirâset olunmuş ve şimdiye kadar kaç nüfûs telef olub ne kadarı kalmış ve her sancak sandığı nakliye ve iskâniye ve yevmiye olarak ne miktar akçe vermiş olduğu her taraftan suâl olunub da defâtir-i sahîhası istenilür ve getirilmek mümkün olur ise ve mülk ü devletin işine yarayacak surette sahîhan iskân edenler ayrılup telef ve zâyi olan nüfûs uğuruna harc olunan mebâliğ bunlara masraf kayd edilür ise her nefsin şu müddette devlete kaç bin guruşlara geldiği dehşetle tebeyyün eder."

İkinci sınıf yani henüz iskân olunmayıp şurada burada geçici olarak yerleştirilenler, dağınık durumdadırlar:

Bunların çoğunluğu *Samsun*'da, iki bin kadarı *Amasya*'da ve bir kısmı da *Yozgat*'tadır. Bunların içinde en iyi durumda olanları *Amasya*'dakilerdir. *Amasya*'daki muhâcirlerin üç yüz kadarı *Ladik Kazası*'nda, yedi yüzü *Mecitözü*, beş yüzü *Osmancık*, yüz altmışı *Gümüşmadeni* kazalarında ve yüz otuzu *Zalnun*(?), kalanı da elli-altmış-seksen nüfus olarak *Köprü*, *Havza*, *Erbaa* nahiyeleri ile *Merzifon Kazası*'ndadır.

b) Küçük grupların ve parça parça dağıtılanların gerçek durumları pek bilinmiyor ise de *Ladik*'teki göçmenlerden bir kaçı hariç gerisi aç ve çıplaktır. *Mecitözü* ve *Osmancık*'ta bulunanların da üçte biri, belki kendilerini koruyabilirler. ama geriye kalanı aç ve çıplak durumdadır. Öteki kazalarda olanlar da yarı yarıya veya üçte bir-üçte iki oranında bu haldedirler. Bu nüfus, kışın bastırması sebebiyle ne ileriye sevk olunabilmiş, ne de yer beğendirmeye fırsat bulunabilmiştir. Kendilerine yevmiye verilmekte olup halkın verdiği kullanılmış entari, mintan, hırka, gömlek, don, kilim, keçe gibi şeylerle idare ettirilmektedir. Bahar ile birlikte iskânlarına çalışılacak ise de, yine eski iskân usûlü takip edilecek olursa bunlar da evvelkilerin durumuna düşeceklerdir.

Abdülhamid Ziyaeddin Bey'in *üçüncü grup* hakkında verdiği bilgi de şöyledir :

a) Şaban 1280 (Ocak-Şubat 1864) tarihinde gönderilen yazıya göre bu sefer gelecekler *Abazih* ve *Şapsıg* kabilesinden olup memleketlerinden silah zoruyla çıkarıldıklarından, durumları öncekilerden daha beter haldedir. Bunların göç sırasında ufak-tefek malzeme almak şöyle dursun, yol için aldıkları yiyecek tulumlarını da, denizin fırtınalı olması sebebiyle attıkları, aç ve çıplak kaldıkları İstanbul'a gelenlerden anlaşılmıştır. Dolayısıyla bunlar diğerlerinden daha fazla merhamete muhtaç haldedirler. Gerçi kendilerine verilmek üzere külliyetli miktarda eşyanın iskelelere gönderildiği bildirilmişse de, buralarda köyden köye

gidilemeyecek derecede kış hüküm sürmektedir. Bahar gelinceye kadar iskelelerden içerilere sevk olunmaları mümkün değildir. Ancak bunların çıplak olmayışları sebebiyle sadece iskân problemi olacak demektir.

b) Sonradan gelen bir *Sadâret* yazısında; "*muhâcirînin müctemian iskânlarında suûbet çekildiğinde müteferrikan üçer beşer hâne olarak münâsib karyelere yerleştirilmesi*" emredilmektedir. Ancak bu tedbir ile evvelki müşkilâtın yüzde ellisi def edilecekse de, bunda da asıl iş göçmenleri aileler halinde ayırmaktadır. Çerkesler zaten memleketlerinde dahi oymak oymak yaşamaya alıştıklarından şimdi ayrı yaşamaya, özellikle beyleri bunca köle ve hizmetçinin istifadesinden mahrum kalmaya razı olmayacaklardır. Gerçi bu husus halka anlatılmak suretiyle ve beyleri de bazen lütûf ve iknâ ile, olmazsa korku ve tehdit ile yola getirilebilir. Lakin eski ahaliye yer buldurmak bölge hakkında çok iyi malumat sahibi olmayı gerektirmektedir. Çünkü kaza müdürü, meclis azaları ve ileri gelenler, senetli senetsiz bir çok araziye el koydukları gibi ahali de muhâcir gelmeye başladıktan sonra pek çok yeri tapusuz olarak zimmetlerine geçirmişlerdir. Her nereye, "*muhâcirler için yer var mı*" diye sorulsa küçük büyük herkes "*yok*" cevabını vermektedir. Resmen sorulduğunda her bölgeden red cevabı geleceği açıktır. Bunun için tedbir alınmalıdır.

c) *Anadolu* kıt'ası pek çok nüfusu besleyecek derecede geniş olması sebebiyle, gelen muhâcirler iyi yerleştirilirse maddî ve manevî pek fazla faydalar sağlayacaktır. Ancak suistimâller sebebiyle mülkî ve malî bakımdan olduğu kadar nüfus bakımından zararlar ortaya çıkmaktadır. Hiç değilse bundan sonrası için mahsus bir nizâmın tesisi gerekmektedir.

Amasya Mutasarrıfı'nın gönderdiği yazının bundan sonraki bölümünde iskân meselesinin en verimli şekilde halledilmesi için yapılması gerekenlere dair ifade ettiği teklifler yer almaktadır. Yapılan tekliflerin önemli bir kısmı *Meclis-i Vâlâ*'da da uygun görülerek bu konuda bir talimâtnâme hazırlanmış ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerine "*iskân-ı muhâcirîn memuru*" olarak gönderilen şahıslara verilmişti[125]. 17 Kasım 1864 tarihinde bir "*irade-i seniyye*" ile uygun bulunan talimâtnâmeye göre iskân sırasında takip olunacak usûl şöyle olacaktır[126] :

a) Tayin olunan iskân memurlarının öncelikle yapacakları iş; daha önce iskân olunan göçmenlerin kaç nüfus olduğunu, ölüm miktarını, iskân mahallerini terk edenlerin sayılarını defterlere yazacaklardır. Ayrıca yapılan evlerin şekil ve halini, gösterilen arazinin durumunu, iskân olundukları halde dağılanların gidiş sebeplerini, her evin yapımında is-

[125] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef 1, 2, 4, 11; *İrade, Dahiliye*, 36128.
[126] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-5.

râf, çalma, irtikâp olup olmadığını araştırıp fâillerini tesbit edip soruşturmalarını yapacaklardır. Başka yere gitmiş olan göçmenlerin, gidiş sebepleri ortadan kaldırılarak, meselâ verilen arazi verimsiz ise yenisi tahsis olunarak geri dönmeleri temin edilecektir. Memurlar yaptıkları bu işleri süratle merkeze bildireceklerdir.

b) Kaza ve köylerde geçici olarak iskân edilmiş olanların kesin surette yerleştirilememelerinin sebebi, ya arazi bulunamaması ya da bulunup da hükümetçe iskân emrinin geciktirilmesi olabilir. Bir yerde, meselâ otuz sene önce 50 hâne olduğu halde şu anda 30-35 hâne var ise, diğer hâne ve arazileri mütegallibe zapt etmektedir. Hele muhâcir geleceği duyulduğunda herkesin boş yerleri işgale kalkıştığı görülmektedir. Bir köyün 30-40 sene önce kaç hâne olduğu vergi defterinden tesbit edilerek, buranın gerçek hâne sayısı bulunabilir. Eğer bu araştırma ile bazılarının boş ev ve araziye sahip çıktığı anlaşılırsa söz konusu yerler onlardan alınıp göçmenlere verilmelidir. Ancak para ile satın alınanlar varsa sahiplerine haksızlık yapılmayacaktır. Bir de muhâcir iskân edilen mahallerdeki boş yerler için yerli halka, arazi memurları tarafından tasarruf senetleri verilmektedir. Bu ise muhâcirler için gerekli olan arazi ihtiyacını artırmaktadır. *Rumeli* kıt'asında daha önce teşebbüs olunduğu gibi *Anadolu* taraflarında da muhâcirlerin iskânı tamamlanıncaya kadar icap eden sancaklarla eyâletlerde halka bu türlü senetler verilmeyecektir.

c) Yukarıdaki maddede belirtilen şekilde sahipleri olmayan boş arazilerden senetli veya senetsiz şunun bunun zapt ettiği yerler ortaya çıkarılıp muhâcirlere senetle verileceği sırada bölgedeki ileri gelenler, meclis azaları ve arazi sahipleri tarafından engel çıkarmaya cesaret olunur ise sancak merkezine şikâyet edileceklerdir.

ç) Geçen senelerde gelmiş olan muhâcirlerin hâneleri inşâ öküz ve tohumluk ile ziraî araç-gereçlerinin tanzim olunup olunmadığı araştırılacaktır. İskânları tamamlanıp da mahsul almaya başlayan muhâcirlerden yevmiyeleri kesilmeyenlere artık yevmiye verilmeyecektir. Verilmesi gereken malzemeden alamayan muhâcirlerin ihtiyaçları karşılanacak, bunların da sekiz-on ay zarfında mahsul almaları sağlandıktan sonra yevmiyeleri kesilecektir.

d) Muhâcirlerin iskânı sırasında en fazla dikkat edilecek husus kabilelerin bölünmesi meselesidir. Bunlar kendi vatanlarında olduğu gibi burada da topluca yerleşmeyi isteyeceklerdir. Ancak bu şekilde iskânları asayiş bakımından zararlı olacağından yerleştirilecek grupların köylere üçer-beşer ve nihayet onar-onbeşer hâne halinde dağıtılıp kendilerinin de çalıştırılmasıyla kereste ve diğer malzemeler temin olunarak 250'şer kuruşa birer hâne yaptırılacaktır.

e) Iskân olunan muhâcirlerden maddî durumu iyi olanlara tayinat verilmeyip fakirlerine günde yarımşar okka (genelde bir okka 1.283 gramdır) ekmek aynî olarak ya da belde rayicine göre nakdî olarak mahallî memurlar ve kaza meclisleri marifetiyle, köylerde de imam ve muhtarlar vasıtasıyla her hâneye ayrı ayrı verilecek asla beylere ve ileri gelenlere toptan teslim olunmayacaktır. Yine kölelerin de bizzat kendilerine verilecektir.

f) İskân olunup ziraî malzemeleri verilenler sekiz-on ayda mahsul alabileceklerinden, bu süre sonunda yevmiyelerinin kesileceği muhâcirlere anlatılacaktır.

g) Muhâcirlere yardımın hayırlı bir iş olduğu ahaliye duyurularak yardımları teşvik olunacak, yardım edenlerin isimleri gazetelerde yayınlanmak üzere merkeze bildirilecektir.

h) Muhâcirlerin iskân bölgelerine gidişleri sırasında uğrayacakları kazaların müdürleri tarafından her türlü kolaylık gösterilecek ve bu hususa dikkat olunması iskân memurları tarafından tebliğ ve takip olunacaktır.

ı) Kaza ve köylerde iskân olunan kadın-erkek bütün nüfus defterlere kaydedilecek, yevmiyeleri haftada bir kere bu defterlere göre erkeklere ödenecek, kadınların yevmiyeleri kocalarına veya erkek kardeşlerine verilecektir. Vefatlar günü gününe defterlere işlenecek, maaşların verilip verilmediği bizzat muhâcirlerden sorulacaktır.

i) Ahali tarafından yapılan yardımlar defterlere yazılıp iskân memurunca tasdik olunacaktır. Her sancağa ne kadar muhâcir yerleştirildiğine ve kime hangi ziraî malzemenin verildiğine dair hazırlanan defterler, iskân memuru tarafından tasdik olunup sancak merkezinde korunacaktır.

j) Şimdiye kadar muhâcirlerin onbeş nüfusuna bir hâne denilerek öküz, tohumluk ve diğer ziraî araçlar veriliyor ise de, bu usûlün tatbiki imkânsız olduğundan bundan sonra her beş nüfus bir hâne itibar olunacaktır.

k) Artık hayvan ve malzemenin bedeli muhâcirlere verilmeyecek, görevliler marifetiyle bunlar satın alınıp iki hâneye birlikte kullanılmak üzere teslim olunacaktır. Muhâcirlerin bunları kullanma şekilleri kendilerine anlatılacak, bir zarar olmamasına mahallî memurlar dikkat edecekler, kayıtsızlık sebebiyle öküzünü ve tohumunu telef eden muhâcirlerin cezalandırılacağı kendilerine ifade edilecektir. Böylece hayvanlarını kaybederek ziraatten mahrum kalanlara yevmiye verilmesi uygun olmadığından hükümetçe mal sandığından ödenmek suretiyle bir hayvan alınacak, daha sonra kendisinden senede elli kuruş kesilerek ödetilecektir.

l) Ulemâdan ve sanat erbâbından olanlara öküz ve tohum bedeli yerine kişi başına 150'şer kuruş verilecektir. Bunlara gereken yardımın yapılmasına dikkat olunacak ve çocukları beşer-onar sayıda zanaatkârların yanına verilecek ve sanatına göre ustaları tarafından birer miktar yevmiye vermeleri temin edilecektir.

m) Muhacirlerin beyleri; esir ve kabilelerini acımasızca kullanmaya alışmış olduklarından, bu usûl ise Osmanlı kanunlarına aykırı görüldüğünden mümkün mertebe, gürültü koparmayacak şekilde beyler ile köleleri, oymak ve kabileleri ayrı ayrı yerlere iskâna çalışılacaktır. Beyler genç ve ihtiyar demeyip köleleri satmayı alışkanlık haline getirmiş olup ancak esârette kırk yılını dolduranların satılması asla câiz değildir. Esirlere darb ve işkence yapılmayıp meydana gelmesi halinde sahip ve fâilleri kanunî cezaya maruz bırakılacaktır. Bir kimse darb ve işkence ile esirin bir uzvunu sakat ederse kanunen göreceği cezadan başka, artık o esirin sahibiyle alakası kalmayacak ve kendisi hür kabul edilecektir.

n) Şimdiye kadar her esir ailesi bir hâne kabul edilip arazi senetleri velileri namına tanzim olunmuş ise de, bundan böyle bu esir aileleri ayrılarak senetleri numaralandırılıp mahallî hükümette saklanacak, esire de bir ilmühaber verilip ileride hürriyetine kavuştuğunda senetleri kendilerine verilecektir. Sahipleri tarafından bunların arazisine asla müdahale ve taarruz olunmayıp ortakçılık istedikleri takdirde iki tarafın rızası ile mukavele düzenlenebilecektir.

o) Muhâcirlerden bir kaç yetişmiş evlâdı olup da ziraat alanını genişletmek isteyenlere gerekli kolaylıklar gösterilecek, fakat fâhiş faizle borç para almak gibi zulümlere meydan verilmeyecektir.

ö) Muhâcirlere öküz ve tohumlarının zamanında verilmemesi yahut da iskânlarına layıkıyla dikkat olunmaması veya yevmiyelerinin düzenli ödenmemesi gibi sebeplerle perişan olmaları ve hayvanlarıyla tohumlarının mahvolması halinde buna sebep olan memurlar ile memleket meclisi azaları, imam ve muhtarlar sorumlu tutulup verdirdikleri zararlar tanzim olunacak hayvanı telef olan muhâcirlere ödenecek para da kendilerinden tahsil olunacaktır.

p) İskân memurları yukarıda belirtilen hususları en iyi şekilde ve adalete uygun olarak yerine getirecekler, bu hususta valiler ve müfettişlerle haberleşmek suretiyle mevkiinin gerektirdiği diğer tedbirleri de alacaklardır.

Abdülhamid Ziyaeddin Bey'in tenkitleri, hükümetin durumu kabullenerek haksızlıkların giderilmesi için hazırladığı bu ayrıntılı talimâtnâme, iskân konusundaki iyi niyeti göstermektedir. Hatta *Bâb-ı Âli* yerli ahali-

linin muhtemel şikâyetlerine rağmen iskân meselesinin en iyi şekilde çözümlenmesine karar vermişti. Ancak gerek bazı memurların davranışları, gerekse bir kısım bölgelerde halkın tepkileri bu konularda arzu edilen neticeye ulaşmayı zorlaştırmaktaydı. Öte yandan 1863-1864 göçleri de ötekiler gibi *Osmanlı Hükümeti*'ni hazırlıksız yakalamıştı. Henüz daha öncekilerin iskânları tamamlanmadan Trabzon, Samsun, Sinop iskeleleri Kafkas muhâcirleriyle dolup taşmaya başlamıştı.

Mayıs 1865'te Gümrü ve Kars tarafından Osmanlı topraklarına girecek olan beş bin hâne, yaklaşık 30 bin nüfus olan Çeçen göçmenleri için buraya yakın yerlerde arazi tahsisi yoluna gidildi.

Hazırlanan plana göre *Çeçenler*, *Diyarbekir Sancağı* ile Kürdistan Eyâletinin *Siirt* gibi bazı sancaklarında 2.500, *Harput* ve *Sivas* taraflarında ise 1.000 hânenin iskânına elverişli arazi bulunmaktaydı. Kalan 1.500 hâne için de *Muş* ve *Van* sancaklarıyla *Hınıs* ve *Bayburt* gibi büyük kazalarda yer bulunması muhtemel olduğundan, onların da buralara gruplar halinde iskân edilmeleri uygun görülmüştü. Hükümet, bu gelenlerin en iyi şekilde iskân olunmaları için, iskân meselesiyle uzun süredir meşgul olan ve Rumeli'deki muhâcirleri başarılı şekilde yerleştiren *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Azâsı Mirliva Nusret Paşa'yı* görevlendirdi. Buna dair hazırlanan "*Arz Tezkeresi*"nde "*nüfûs-u merkûme emvâl ve hayvanlarıyla geleceklerinden emsâlinden ziyâde dikkat ve itinâ ile kabul olunup yollarda mahfûziyet-i kâmile ve nezâret-i mahsûsa-ı âdile tahtında bulundurulmaları*" emrediliyordu[127]. Gerçekten de bu göçmenlerin ilk grubu Mayıs başlarında yanlarında 690 baş hayvan olduğu halde *Kars*'a gelmişti[128].

Çeçenlerin en iyi şekilde sevk ve iskân edilebilmeleri için çok yönlü tedbirler alınırken, bunların geçecekleri yollar da tesviye ediliyordu. Nitekim *Erzurum-Muş-Diyarbekir* yoluyla gelen muhâcirlerin iskân alanlarına sevk edilebilmeleri için kullanılacak olan, meselâ *Lice-Çapakçur-*

[127] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1264 (4 Zilhicce 1281/30 Nisan 1865). Nitekim göçmenler kendilerine yapılan iyi muameleden dolayı teşekkür etmekteydiler. Muhâcir ileri gelenlerinden 27 kişi tarafından Kürdistan Valiliği'ne verilen yazı için bkz. *İrade, Dahiliye*, 38018, lef-7.

[128] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1264, lef-1. Genel olarak muhacirler arasında sadece 1865 yılında göç eden Çeçenlerin nisbeten planlı bir şekilde ve yanlarına hayvan alarak geldiklerini görüyoruz. Hatta Rusların diğerlerine nazaran bu gruba yardımcı olmaları da dikkat çekmektedir. Bunun sebebi Musa Kundukhov ile Rus yetkililerden Loris Melikof ile Kartzef arasındaki yakın ilişki idi. Bkz. *Musa Kundukhov'un Anıları*, s. 67 v.d. Bu Çeçen muhacirlerinin hayvanlarıyla ve ziraat aletleriyle birlikte gelmeleri hükümet katında memnuniyet uyandırmıştı. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1264 (Arz Tezkeresi). Ayrıca onbeş bin kişilik bir Abaza ve Çerkes göçmen grubu da 7-8 bin kadar keçi, koyun ve sığırıyla birlikte Batum'dan giriş yapıp Lazistan Sancağının muhtelif bölgelerine yerleştirilmişlerdi. *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 760 (25 Rebiyülahir 1281/8 Ağustos 1864).

Biçâr-Hani yolu tamir ve tesviye olunmuş, bunun için 200 kişi, günlük 2'şer kuruş ücretle beş gün çalıştırılmıştı[129].

Muhâcir grupları *Lice*, *Hani*, *Silvan*, *Çapakçur*, *Biçâr*, *Huveydat*, *Halep* gibi kazalarda önce geçici, sonra da kesin iskâna tâbi tutuluyorlardı[130]. Ancak bazı kabilelerin ısrarla topluca iskân olunmayı istemeleri, buna karşılık Kürdistan Eyâleti'nde bu şekilde geniş arazinin olmayışı anlaşmazlık doğurdu. Hatta *Nusret Paşa* tarafından *Çapakçur*'a gönderilen bin hâne kadar muhâcir, *Muş*'ta kalan akrabalarından ayrılmak istemeyerek geri dönmüş, bu sırada kış mevsimi de geldiğinden iskân edilememişler, nihayet *Erzurum*'dan asker sevk olunarak bunların silahları toplatılıp yeniden sevk olunmaları temin edilebilmiştir[131].

Ayrıca *Resulayn* ve *Çöl* taraflarında yerleştirilmesi kararlaştırılan muhâcirlerin ileri gelenleri buraya giderek yerlerini görüp beğenmişler, bazı yerlerde gördükleri ekinlerin kemal derecesinde olduğunu, su ve havasının güzel bulunduğunu belirterek *Habur* ırmağının iki yakasına yerleşmek istediklerini belirtmişlerdi. Yalnız karşıdan karşıya geçebilmek için iki köprüye ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiş, bunun üzerine hükümet tarafından gerekli keşifler yaptırılarak inşâsı için hazırlıklara başlanmıştır. Bu arada araziyi beğenen muhâcirlerin "*Erzurum taraflarında bulunan arkadaşlarına dahi orayı istemelerini yazmış olduklarını*" görmekteyiz[132]. Bilhassa topluca iskân arzusunda olanların isteklerinin karşılanabilmesi için *Çöl*'de yani *Habur* ile *Abdülaziz Dağı* arasındaki sahada yerleştirilmeleri bir mecburiyet idi. Öte yandan devlet, buralardaki göçebe *Arap* ve *Kürt* aşiretlerinin medeniyet dahiline sokulabilmesi için buralarda yeni yerleşim birimlerinin kurulması gerektiğine inanmaktaydı. Aşiretlerin muhâcirlere saldırısına engel olmak üzere de *Habur*'da bir kışla inşâsına karar verilmişti[133].

Bu muhâcirlerin toplam sayısının 2.500 hâneye ulaşacağını bildiren *Kürdistan Valisi Mustafa Paşa*'nın 5 Ocak 1866 tarihli yazısında[134], muhâcirlerin sıkıntı çekmemeleri için yeterli miktarda zahire ekildiği ifade olunmaktaydı. Ayrıca bölgeye yerleşecek olan muhâcirlerin buradaki aşiretlerin medenî hayata intibakına katkısı olacağı da beklenmekteydi. *Habur* ve *Abdülaziz Dağı* taraflarında bol miktarda kükürt, tuz, boya ham-

[129] *İrade, Dahiliye*, 38199, lef-3, 4.
[130] *Aynı yer*.
[131] *İrade, Dahiliye*, 38018, lef-4.
[132] *İrade, Dahiliye*, 38199, lef-1; *Tasvir-i Efkâr*, sayı 391 (13 Muharrem 1283/28 Mayıs 1866).
[133] *Irade, Dahiliye*, 38018, lef-4.
[134] *İrade, Dahiliye*, 38018, lef-3. Bölgede iskân edilmesi düşünülen muhâcirlerin yerleşecekleri köyler ile Habur kışlasına ait bir keşif haritası yapılmıştı. *Aynı yer*, lef-8.

maddesi ile alçı taşı bulunduğu ifade edilen yazıda Habur'da inşa olunacak kışla sayesinde de Çöl kenarında ikamet etmekte olan ve gerektiği ölçüde vergi vermeyen *Kiği*, *Milli* ve *Dekuri* gibi yedi-sekiz aşiretin böylece vergi ödemelerinin de sağlanabileceği vurgulanmaktaydı.

Habur tarafına gönderilen bu muhâcirlerin iskânında dikkat çeken nokta; diğer taraflarda toplu iskâna razı olmayan hükümetin bu tarafta münferit iskâna karşı çıkmasıdır. Bunun da sebebi, hem bölgede geniş boş arazinin bulunabilmesi, hem de münferit iskân halinde muhâcirlerle *Arap* ve *Kürt* aşiretleri arasında çatışmaların çıkması ihtimaliydi. Nitekim *Mustafa Paşa*, aynı yazıda, "*muhâcirîn-i merkûmenin gayet anûd ve müşevviş takım olması ve eyâlette bulunan arâzi-i hâliye bunlara asla vefâ etmeyeceği ve topluca ikâmelerine derun-u eyâlette Çöl'den başka mahal olmadığı gibi müteferrikan ikâmelerinde dahi tek durmayub ahâli-i kadîmenin muselâ arâzi-i mutasarrıfiyelerine taaruz etmeleri ve bu sebeble beynlerinde ıhtırâz olacak fenalıklar ve günâ-gün gâileler tekevvün edeceği ve Kürd tâifesi dahi ne ahvâlde oldukları müstağni-i arz ve tarîf olmasıyla şu iki tâife-i muhtelife ve müşevvişenin münâzaât-ı melhûzelerinden baş alınamayacağı mülâbesesiyle ber-marûz-u sâbık muhâcirîn-i merkûmenin takımıyla Çöl'e nakl ve iskânları mehâzîr-i mezkûrenin cümlesinden selâmeti müstelzim olub...*" denilmektedir.

Her sene olduğu gibi 1283 yılının başında *Bâb-ı Âli*'yi ziyaret eden padişahın huzurunda okunan mazbatada Çeçenler için 1282 (1865-66)'de on bin hâne yaptırıldığı ifade olunmaktaydı[135].

Çeçen muhâcirlerinden sonra hükümet, muhâcir meselesinin bittiğini zannederken, bu defa da yaklaşık 4.000 hâne *Abaza* muhâcirinin ülkeye giriş yapabilmek için izin istedikleri görüldü. Bunlar, *Rusya Büyükelçiliği* vasıtasıyla, sınıra uzak mahallerde olmak üzere, "*kabâil-i Çerâkisenin sâye-i maâlîmvâye-i hazret-i pâdişâhîde müstefid oldukları ni'met-i medeniyet ve istirâhattan hissedâr olmak*" arzusunda bulunduklarından[136], istekleri kabul edilmişti.

Göç edecek olan Abazaların iskân edilebilmeleri için, hemen şu bölgelerden, "*karışık olmak üzere*" ne kadar kişinin iskân edilebileceğine dair bilgi vermeleri istendi[137]. İskân memurlarının kontrolü altında buralardaki uygun yerlere sevkiyat yapıldı. Listedeki yerler incelendiğinde görülüyor ki, artık Rumeli'ye muhâcir sevk olunmamaktadır. Aynı zamanda genellikle Anadolu'nun dışındaki yerlerden de böyle bir istekte bulunulmaması, hükümetin uzak vilâyetlere muhâcir göndermeye pek

[135] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 852 (20 Safer 1283/21 Haziran 1866).
[136] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1408 (Arz Tezkeresi. 24 Zilkade 1283/29 Nisan 1867).
[137] *Aynı yer*, lef. 5.

Viranşehir	Karahisar-ı Sahip
Kütahya	Saruhan
Denizli	Menteşe
Niğde	İçel
Maraş	Adana
Kayseri	Divriği
Koçkiri	Erzincan
Maden	Konya
Alaiye	Burdur
Hamid	Behisni
Halep	Urfa

taraftar olmadığını göstermektedir. Bunun sebebi, Rus gemileriyle Trabzon, Samsun ve Sinop limanlarına çıkarılacak olan göçmenlerin mümkün olabilen en yakın yerde iskânlarının sağlanmak istenmesiydi.

Bununla birlikte *Kıbrıs*[138], *Trablusgarp*[139], *Suriye*[140], Yunan hududunda bulunan *Tırhala Sancağı*[141] ve *Ege Adalarına*[142] bazı muhâcir gruplarının gönderildiklerini bilmekteyiz. Ancak buralara sevk olunan muhâcirlerin fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Suriye'deki *Belka* ve *Nablus* bölgelerinde 1.500 hâne[143], *Tırhala Sancağı*'nda 4.000 hâne[144], Yanya Vilâyeti'ndeki *Kardiçe, Çatalca, İrmiye* kazalarında 2.000 hâne[145], Trablusgarp Vilâyeti Bingazi Sancağı'na bağlı *Beraasa(?) Kazası*'nda 1.000 hâne[146] iskânına elverişli arazi bulunduğu bildirildiği halde buralara 200-400 hâne muhâcir sevki ile iktifâ edilmişti. Şüphesiz bunda söz konusu bölgelerin muhâcirlerin alışamayacakları iklim yapısına sahip olmaları da etkili idi. Meselâ *Kıbrıs*'a gönderilen 2.600 kişiden bir yıl son-

138 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24600.

139 Meselâ Berassa'nın Ayne'ş-Şühûd mevkininin çevresinde çok sayıda mağara, ormanlık alan, iki değirmen çevirecek kadar akarsuyu olup Bedevîlere bir iskân numûnesi olmak üzere iki yüz kadar hânenin sevki kararlaştırılmış ve buranın adı da benzerleri gibi padişahın ismine izâfeten "Medinetü'l-Aziz" şeklinde değiştirilmiştir. *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 33; 1141, s. 294.

140 Meselâ Kasım 1870'te 21 hânenin sevk olduğuna bair bkz. *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 139 ve 140. Ayrıca *İrade, Dahiliye*, 44541, lef-2.

141 *Ayniyat Defteri*, 1143, s. 30'da üç hanenin Cezair-i Bahr-ı Sefid'e gönderildiği belirtilmektedir.

142 *İrade, Dahiliye*, 44541, lef-2.

143 *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 23.

144 *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 95; *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 41'de Yenişehir, Kardiçe, Çatalca, Tırhala, İrmiye kazalarındaki çiftlikler ile boş alanlarda 5-6 bin hânenin iskân olunabileceği belirtilmektedir.

145 *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 21.

146 *Aynı yer*, s. 33.

ra sadece 218 nüfus kalmıştı. Gerçi bunların yarısı hastalık sebebiyle yolda, kalanı da adada, başlarına bir hekim tayin edilmesine rağmen hayatlarını kaybetmişlerdi[147].

1870'lerden sonra gelen muhâcirler, çoğunlukla akrabaları daha önce gelmiş olanlardı. Bunlar pasaport alarak[148] veya pasaportsuz olarak Osmanlı Devleti'ne göç etmekteydiler[149]. Bu şekilde gelenler genellikle akrabalarının bulundukları alanlarda yerleştirilmekteydi. Meselâ Samsun'a gelen 2.000 muhâcirin *Sivas* ve *Aziziye*'de, Köstence'ye gelen 49 nüfusun Varna'ya bağlı *Pazarcık Kazası*'nda, Lazistan'a gelen 354 Dağıstanlıdan 132'sinin *İstanbul*'da 222'sinin *Amasya*'da, yine Samsun'a gelen 400 kişinin *Çarşamba* ve *Bafra*'da ve 125 hânenin Karesi'de iskân olunmayı istedikleri ve genellikle bu isteklerin hükümet tarafından kabul olunduğu anlaşılmaktadır[150].

Görüldüğü gibi 1856-1876 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hicret eden çok sayıdaki Kırım ve Kafkas muhacirleri, devlet tarafından *Rumeli* ile *Anadolu*'nun muhtelif vilâyetlerinde iskân olunmuşlardı. Hemen hemen göçmen gönderilmeyen vilâyet bulunmamakla birlikte, *Kırım Savaşı*'nın hemen akabinde gelenlerin, çoğunlukla *Dobruca* taraflarına daha genel deyimle *Tuna Vilâyeti*'ne yerleştirildikleri ortaya çıkmaktadır. 1859'dan sonra gelen göçmenler ise yoğun olarak önce Karadeniz sahillerine yakın olan Anadolu ve Rumeli sancaklarıyla Ege ve Akdeniz limanlarına, *Konya* ve *Sivas* gibi arazisi geniş bölgelere yerleştirilmişlerdi. *Sivas-Uzunyayla*, *Adana-Çukurova*, *Muğla-Polatova* gibi alanlar göçler neticesinde kurulan yeni köyler ile şenlenmişti.

Muhâcirîn İdaresi tarafından *Sadâret*'e gönderilen 7 Mayıs 1873 tarihli bir yazıda, Osmanlı Devleti'ne gelen muhâcirlerin nerelere iskân olunduklarını, miktarları ile açıkta kalanların mevcudunu öğrenmek üzere bir çalışmanın yapılabilmesi için izin istenmişti. Ancak çok büyük maddî külfete sebep olacağı düşünülerek, asıl amacın onları en iyi şekilde iskân etmek olduğu ifade olunmuş ve çalışmaların bu yönde yoğunlaştırılması istenmişti[151]. Aynı konuda ertesi yıl yani 17 Şubat 1874 tarihinde *Muhâcirîn İdaresi*'ne gönderilen yazıda da, her ne kadar muhâcirlerin sayımının idarece gerçekleştirilmesi daha iyi olacaksa da, bu sı-

[147] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24600, lef-3 (Kıbrıs Meclisinin 21 Aralık 1865 tarihli olarak Sadaret'e gönderdiği yazı). Buna rağmen daha sonra yine 100 hânelik bir grubun Yani Kazası Hirsofi nahiyesinde bulunan Akame mevkiinde 50'şer hânelik iki köy şeklinde yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştı. *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 34 (26 Ağustos 1873 tarihinde Sadaret'ten Muhacirin İdaresi'ne gönderilen yazı).

[148] *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 297.

[149] *Aynı yer*, s. 301.

[150] *Aynı yer*, s. 297, 305, 307, 310 ...

[151] *Aynı yer*, s. 262.

ralarda genel nüfus sayımına karar verilmiş olduğundan bunun için görevlendirilecek memurların muhâcirlere ait kayıtları da yapabilecekleri ifade olunmaktadır[152]. Böylece 1856-1876 yılları arasında meydana gelen göçlerin en önemli yönlerinden bir olan "*iskân meselesi*"nin daha iyi aydınlatılması imkânı ortadan kalkmıştır. Söz konusu olan genel nüfus sayımı da ancak 1881-1882 yılında yapılabilmiştir.

Elimizdeki belgelere ve devrin gazetelerine göre 1856-1876 göçmenmenlerinin iskân edilmedikleri vilâyet yok gibidir. Sadece *Girit*, *Kudüs*, *Basra*, *İşkodra*, *Hersek* ve *Yemen* ve *Hicaz*'a göçmen gönderilip gönderilmediğine dair bilgi temin edilemedi. Bunların dışındaki vilâyetlere muhtelif miktarlarda göçmen sevk olunduğu görülmektedir. Ancak yukarıda verilen belgede de ifade olunduğu üzere göçmenlerin yerleştikleri sancak, kaza ve köylerin tamamının isimlerini tesbit etmek mümkün olamadı. Belgelerde çoğunlukla sancak, bazen kaza ama nadiren köy isimlerinin zikredilmesi böyle bir listenin hazırlanmasına engel olmaktadır. Meselâ *Lazistan* sancağında muhâcirler için kurulan 29 köyden bahsedilirken bunların isimleri zikredilmemiştir[153]. Öte yandan 1864 yılından itibaren muhâcirlerin eski köylere beşer-onar hâne şeklinde taksim olunmaları dolayısıyla bir vilâyetteki köylerin büyük kısmına muhâcir gönderildiği tahmin edilebilir. Yalnız *Halep*, *Trablusgarp*, *Suriye*, *Cezair-i Bahr-ı Sefid*, *Bosna* gibi vilâyetlerde bu tedbirin uygulandığı söylenemez. Diğer taraftan tamamen Hıristiyan olan köylere de bu şekilde muhâcir iskân edilmesi düşünülemez.

Göçmen iskân edilen yerleşim birimlerıni kaza seviyesinde eksiksiz tesbit edebildiğimiz tek yer *Tuna* vilayetidir. Tabloda görüleceği üzere[154], bu vilayetin bütün kazalarına muhâcir iskân edilmişti.

Sancaklar	Kazalar
RUSÇUK	Plevne, Cuma-yı Atik, Ziştovi, Silistre, Şumnu, Niğbolu, Hezargrad, Tutrakan
VARNA	Balçık, Pazarcık, Mankalya, Prevadi
VİDİN	İvraca, Berkofça, Belgratçık, Rahova, Lom, Adliye
TULÇA	Babadağ, Hirsova, Sunne, Köstence, Maçin, Mecidiye, Serli, Osmanpazarı, Gabrova, Lofça

[152] *Ayniyat Defteri,* 1143 s. 8.

[153] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 24886, lef-3. Yine *Takvim-i Vekâyi,* sayı 850'de Tulçi (Tulça) Sancağında, hicret eden Tatar muhacirlerinden ve Kozak, Moldavan, Çerkes ve diğer milletlerden mürekkep olmak üzere yeniden haylica köyler teşkil olunduğu gibi Kili kasabası ve civarındaki köylerin dahi git gide bayındır hale geldiği ifade edilmektedir.

[154] Tablo 1856-1876 yılları arasındaki arşiv belgelerine göre düzenlenmiş olup daha geniş kapsamlı bir tablo düzenleyebilmek için yeterli vesika bulunamamıştır.

Bir milyonu aşkın Kırım ve Kafkas göçmeninin geldiği Osmanlı Devleti'nde, bunlardan ne kadarının arzu edilen derecede iskân edilebildiği, ne kadarının üretici duruma geçirildiği gibi hususlarda bilgimiz yetersiz olmakla birlikte, *Bâb-ı Âli*'nin iskân konusunda büyük çaba harcadığını söylemek mümkündür.

Ç — Göçmenlere Yapılan Yardımlar

Kırım ve Kafkas göçmenlerinin en iyi şekilde iskân edilebilmeleri için bütün gayretini harcayan hükümet, onların muhtelif ihtiyaçlarını karşılamak arzusuyla önemli miktarda maddî kaynağı, bu işe tahsis etmiştir. Yiyecek ve giyecek temininden arazi tahsisine, ölenlerin defnedilmesinden mektep ve medrese inşasına kadar her alanda refah ve huzuru temin etmeye yönelik harcamalar yapılmaktaydı. Bununla birlikte muhâcirlerin sayısında meydana gelen ani artışlar ve özellikle göç hareketlerinin gerekli tedbirler alınmasına fırsat kalmadan meydana gelmesi, hizmetlerin aksamasına sebep olmaktaydı. Genel olarak 1856 yılında muhâcirlere daha fazla yardım yapılırken ilerleyen yıllarda, göçmen sayısının artışına paralel olarak kişi başına düşen meblağ azaltılmaya çalışılmaktaydı.

Muhâcirlere sağlanan imkânlar ve yardımlar anahatlarıyla şu şekilde gruplandırılabilir :

a) Kırım ve Kafkasya'dan gelenlerin, geçici iskân alanlarından kesin yerleşim bölgelerine sevk edilenlerin nakliye masrafları : Kırım'dan başlangıçta göç edenler devlete ait vapurlarla, kısmen de tüccar gemileriyle taşınmıştı. Tüccar gemilerine, yaptıkları sefere göre ücretleri de muhâcirler tarafından değil, hazinece ödenmekteydi. Meselâ *Tirebolulu Ömer Kaptan*'ın gemisiyle Balıklava iskelesinden Balçık'a nakledilenlerin navlun ücreti olan 34.480 kuruş[155], *Ünyeli Ahmed Kaptan* tarafından yine aynı iskeleler arasında yapılan nakliyatın ücreti olan 17.160 kuruş[156] hazinenin olağanüstü masraf kaleminden ödenmişti. Nakliye ile ilgili harcamanın çok büyük yekûne ulaştığı görülmektedir. Bir misâl olmak üzere muhtelif tarihlerde *İstanbul*'a gelen Kırım ve Kafkas muhâcirlerinden bazıları için maliye tarafından verilen "*vapur ücreti*" gösterebilir[157] :

155 *İrade, Dahiliye,* 23063.
156 *İrade, Dahiliye,* 23134.
157 *Maliye Masarif Defteri,* 12538, s. 4-5,7.

Masraf Senesi	Kimin için verildiği	Miktar (kuruş)
1272 (1855-56)	Gözleve muhâcirleri	20.000
" "	Gözleveli İsmail Efendi ve eşi	2.300
" "	" Ebu'l-Hayr Efendi	1.800
" "	" Ömer Efendi ve eşi	800
" "	" Şükrüllah Ef. ve eşi	1.000
" "	Kırımlı Hasan Efendi ve şei	660
" "	Gözleveli muhâcirler	8.000
" "	Kırımlı İsmet Efendi	500
" "	Gözleveli Abdülbâri ve eşi	2.600
" "	" Hasan Efendi ve eşi	1.200
" "	Kırımlı Musa Efendi ve eşi	750
" "	Gözleveli Ahmed ve Arif	120
" "	" İslâm Efendi	800
" "	" muhâcirler	15.400
" "	" Ahmed ve ailesi	620
" "	" Melek Hatun ve evlat.	250
" "	Kerçli muhâcirler	3.145
" "	Kırımlı Şeyh Ahmed	200
" "	" 58 muhâcir	11.600
" "	Çerkesistan'dan gelenler	32.150
" "	Gözleveli muhâcirler	16.400
" "	Kırımlı Hasan ve eşi	1.500
" "	Gözleveli Muhtar ve Süleyman	800
1273 (1856-57)	Kırımlı Ayşe Hanım	200
" "	Kefeli Mehmed Efendi	480
" "	Kırımlı Abdullah ve Hasan Ef.	300
" "	Gözleveli Abdulgafur ve biraderleri	5.700
" "	Kırımlı 4 kişi	570
" "	Kırım ve Gözleveli 6 kişi	810
1274 (1857-58)	Kırım'dan İstanbul'a ve diğer bazı yerlere gönderilenler	12.305
" "	Kırımlı Abdullah	150
1275 (1858-59)	Burgos iskelesinden İstanbul'a gelenler	7.000
	TOPLAM	150.110

Yukarıdaki tabloda gösterilen toplam 150.110 kuruşun kaç kişinin vapur ücreti olduğunu kesin olarak tesbit zor olmakla birlikte, sayısı bel-

li olan harcamalar dikkate alındığında ortalama 100-150 kuruş arasında ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Demektir ki, tabloda gösterilen muhâcir sayısı 1000-1500 kadardır. Bu durumda ülkeye gelen bir milyonu aşkın muhâcirin sadece vapur ücretinin yaklaşık 100.000.000-150.000.000 kuruş civarında olduğu söylenebilir.

Her ne kadar bazı muhâcirler kendi vapur ücretlerini ödeyebilmişler veya kara yoluyla yahut da Rus vapurları ile gelmişler ise de bunların miktarının çok az olduğu muhakkaktır. Nitekim *Takvim-i Vekâyi*'de 1864 yılında gelenlerin ancak % 10'unun kendi nakliye giderlerini karşılayabildikleri yolunda bir haber yer almaktadır[158]. Buna göre hükümet şu muhâcirlerin masraflarını karşılamıştı :

Geldiği Yer	Muhâcir Miktarı
Taman	27.336
Anapa	16.452
Novrosisky	61.995
Tuapse	63.449
Kuban ve Soçi	46.754
Adler(?) ve Hosti(?)	20.731

Muhtelif limanlardan kendi masraflarını karşılayarak gelebilenlerin sayısı ise 21.350'dir. 236.717 göçmen ise devletçe nakledilmiştir. Kişi başına 100'er kuruş masraf yapıldığı dikkate alındığında sadece bu grup için yapılan harcamanın tutarı 23.671.700'e ulaşmaktadır.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin belli başlı limanlarına giriş yapan muhâcirlerin de bir başka limana ya da başka şehir ve kazalara nakledilmelerinde de büyük ölçüde harcama yapıldığı şüphesizdir. Nitekim, arşiv belgelerinde bu amaçla yapılan masraflara dair toplu bilgi elde etmeye yarar belge fazla değil ise de muhtelif yerlere gönderilen muhâcirlerle ilgili harcamayı gösteren evrakın miktarı oldukça çoktur. Meselâ 1863'ün son aylarından 12 Mart 1864 tarihine kadar Trabzon'dan muhtelif bölgelere sevk edilenler için yapılan vapur, beygir ve araba masrafı 404.862,10 kuruş idi[159].

Bu arada halkın araba ve hayvanlarıyla yaptıkları taşımadan ücret almadıklarını, bunun için tahakkuk eden kira bedellerini "*bir hizmet-i müftehire olmak üzere*"[160] bağışladıklarını görmekteyiz. Meselâ *Aydın*, *Deniz-*

[158] *Takvim-i Vekayi*, Sayı 772 (Selh-i Cemâziyelevvel 1281/1 Kasım 1864).

[159] *Cevdet Dahiliye*, 10016. Ayrıca bkz. *İrade, Meclis-i Vâla*, 19770; *İrade, Dahiliye*, 31135, 31154, 31223, 31228, 31233, 31256, 31322, 31328, 31365, 31477, 31483 ...

[160] Yapılan bu tür yardımlarla ilgili olarak *Takvim-i Vekâyi* ve *Cerîde-i Havâdis*'te listeler yayınlanmaktaydı.

li, Menteşe taraflarına sevk olunanların[161], *Biga'*ya gidenlerin yol ücretleri[162] aynı düşünce ile tebarru edilmişti.

b) Muhâcirlerin fakirlerine, kendi geçimlerini sağlayacakları zamana kadar yapılan yiyecek yardımı: Kırım Savaşı'ndan hemen sonra gelen muhâcirlerin, asıl vatanlarındaki maddî varlıklarını terk ederek gelmeleri sebebiyle, bunların bütününe devlet tarafından, yiyecek yardımına esas olmak üzere, yevmiye verilmekteydi. Yiyecek yardımı ilk anlarda aynî olarak yapılırken, kolaylık olsun diye daha sonraları nakdî şekilde yardım edilmesi usûlü tercih olundu. Ayrıca sonraları gelenlere nazaran devletin bu ilk grup göçmenlere daha fazla yiyecek yardımı yaptığı görülmektedir. Meselâ 28 Şubat 1856 tarihli bir "*irade*"den anlaşıldığına göre İstanbul'a gelen Çerkes muhâcirlerinden *Sultan Efendi* ile yanındaki 15 kişiye üçer kuruş yevmiye ile on çift ekmek tahsis olunmuştu[163]. 1856-1857 yıllarında henüz göçmen sayısı büyük oranlara varmadığı için *Bâb-ı Âli* en ufak bir ayırım yapmadan her gelene önemli ölçüde yevmiye vererek yiyecek ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Yine ilk zamanlarda yiyecek olarak ekmeğin yanında çorba, peksimet, pirinç, fasulye, et gibi gıda maddelerinin verildiğini görüyoruz. Fakat 1859'lardan sonra devletin yardımı ekmekle sınırlanacak, yalnız hastalara çorba ve saire verilmeye çalışılacaktı. Bununla birlikte diğer gıda maddelerinin de halkın bağışı şeklinde verildiğini belirtmek gerekir[164]. Gerçi 1865 yılında Trabzon ve Samsun taraflarına gelecek olan muhâcirler için haftada üç yüz kantar peksimetin *Tekfurdağı'*nda imâl ettirildiğine dair bilgiler mevcut ise de[165], talimatlarda yapılacak yiyecek yardımının daima ekmekle sınırlandığını görüyoruz.

Nitekim *Varna Kaimmakamı Âşir* tarafından merkeze gönderilen 9 Temmuz 1860 tarihli bir yazıda, talimat gereğince muhâcirlerin fakir

[161] *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 775 (21 Cemâziyelahir 1281/21 Kasım 1864).

[162] *Aynı gazete,* Sayı, 776.

[163] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 15204. Sultan Efendi ile birlikte Kabartaylı İbrahim ve Abdulvahab Efendilere yapılan yiyecek ve kira yardımı için bkz. *Maliye Masarif Defteri,* 12538, s. 6 v.d. Yine 1856'dan önce gelen Dağıstan muhacirlerine olduğu gibi bu tarihte göç eden Kırım muhâcirlerine de kişi başına üçer kuruş yevmiye verilmekteydi. *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 15310, lef-1. 13 Temmuz 1860 tarihli Meclis-i Vala mazbarasında 1859'da gelen muhâcirlerin büyüklerine ikişer, küçüklerine birer kuruş verildiği, ancak muhâcir sayısındaki büyük artış yüzünden artık bunun mümkün olamayacağı ifade edilmektedir. *İrade, Meclis-i Mahsus,* 838, lef-1.

[164] Mesela Fatsalıların yaptıkları pirinç ve fasulye yardımı için bkz. *İrade, Dahiliye,* 36367, lef-1. Ayrıca bkz. *İrade, Meclis-i Mahsus,* 22848, lef-7; *Cevdet, Dahiliye,* 10016. Müstesna olarak Ramazan ve bayram günlerinde daha fazla yardım yapılmaktaydı. Meselâ 1859 Ramazan ayında İstanbul'daki muhacirlere bir defalığına olarak onbeş yaşından küçükler için yarımşar vakiyye (1 vakiyye = 780 gr), büyükler için birer vakiyye yağ verilmesi kararlaştırılmıştı. *İrade, Dahiliye,* 28381.

[165] *Cevdet, Dahiliye,* 5994.

olanlarına kişi başına, günde yarımşar kıyye (kıyye ya da okka 1283 gramdır) ekmeğin bedelinin verildiği belirtilmektedir[166].

Muhtemelen 1860 yılı ortalarında, göçmenlerin sayı bakımından anormal derecede artması üzerine, yiyecek yardımı yeni bir şekle bağlanmıştı. Hükümet, İstanbul'a gelenlerin üçte birini fakir kabul ederek, bunlara on gün süre ile günde birer kuruş vermekteydi. Bu durum muhâcirlerin İstanbul'dan on gün içerisinde taşraya sevk olunacakları düşünülerek kararlaştırılmıştı. Fakat uygulamada bunun mümkün olmadığı ve muhâcirlerin perişanlığa düşmelerine sebep olduğu, komisyona bundan dolayı sürekli şikâyetlerin vuku bulduğu *Hâfız Paşa*'nın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Gerçekten de *Hâfız Paşa*, bu sızlanmaları bertaraf etmek için fakir oranının üçte birden yüzde elliye çıkarılmasına ve ödemenin yirmi gün yapılmasına dair bir teklifte bulunmuştu[167]. Böylece 1860 sonlarından itibaren gelen muhâcirlerin yarısı fakir sayılarak nüfus başına günde yarımşar kıyye ekmek ya da bedeli ödenmeye başlandı[168]. Geçici iskân bölgelerinde olduğu gibi kesin iskân bölgelerinde de, fakir olan göçmenlere ürün alacakları zamana değin ki, ortalama sekiz-on ay süreyle, bu yiyecek yardımı yapılmaktaydı[169].

Bir misâl olmak üzere, aşağıdaki tabloda *Niğbolu Sancağı*'nın muhtelif köylerine dağıtılan göçmenler için satın alınıp cemaat reisleri aracılığıyla dağıtılan buğday miktarı gösterilmiştir[170]. Görüldüğü gibi, kişi başına 13 Mart 1864-12 Nisan 1864 tarihleri arasında ortalama 7.5 kıyye buğday verilmişti. Bu zahirenin bedeli de yine kişi başına 5 kuruş idi.

Köyün Adı	Cemaat Reisi	Nüfus	Buğday Miktarı (Kıyye)
Maşlah	Ahmed	106	795
Tayakva	Ömer	88	660
Kirete	Emin	123	922,5
İzlikocan	Hasan	146	1.125
Kamariva	Köke (?)	139	1.050
Islahotça	Bekbav	147	997,5
Rahotça	Murad	67	502,5
”	İsmail	81	607,5

166 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838, lef-2. Ekmek bedeli ödenirken "belde rayici" esas alınmaktaydı. Ekmeğin kıyyesi Varna'da 35, Edirne merkez kazasında 44 para olup, *Cevdet, Dahiliye*, 12475; Çarşamba'da 40 para idi. *Cevdet, Dahiliye*, 9203.

167 *İrade, Dahiliye*, 31128, lef-2; *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 19586, lef-2.

168 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-3; *Cevdet, Dahi,iye*, 12020.

169 *Cevdet, Dahiliye*, 5994; *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-2.

170 *Cevdet, Dahiliye*, 2159.

"	Osman	53	397,5
"	Ali	84	630
Istarisel	Molla Ömer	103	772,5
Cininca	Molla Bilâl	239	1.770
Ribte-i Bâlâ	Seyfullah	54	405
Kabriva	İbrahim	35	262,5
Yereşlan	Yahya	75	570
Koyunlu	Hasan	84	600
Karaağaç-ı Gayrimüslim	Ali	65	480
Süleymanderesi	Hasan	173	1.177,5
Cemke	Abdülkadir	60	450
"	Ebubekir	38	285
"	Hasan	49	375
"	Salih	99	772,5
"	Abdulgâni	131	877,5
Vine-i Hass	Ali	53	397,5
Tersitnik (?)	Ömer Efendi	202	1.515
"	Mahmud	117	810
"	Ömer Hacıgeldi	140	1.027,5
"	Ali	137	1.036
Ravnitça	Ahmed	164	937,5
"	Abdullah	77	855
Avret	Hüseyin	58	435
Derviş	Nasrullah	77	817,5
Sanadin	Abdülkadir	86	645
Yakva	Ahmed	43	322,5
Rahotça-i Cedîd	İsmail	120	862,5
" "	Nezir	64	517,5
" "	Musa	46	360
Karaağaç-ı Müslim	Halil	29	217,5
Nevace (?)	Ahmed	229	1.710
Diva	Abdullah	382	2.535
"	Salih	288	2.415
"	Abdullah	136	1.132,5
"	Seyid Hoca	483	3.682,5
Belene-i Müslim	Salih	205	1.522,5
Nefs-i Kasaba	Kemal	54	405
	TOPLAM	5.429	40.713,5

Buğdayın toplam bedeli ise 27.142 kuruş olup Niğbolu Mal Sandığı'ndan ödenmiştir.

Tobloda gösterilen nüfusun söz konusu köylerde misafir durumunda mı, yoksa kesin surette iskân edilmiş halde mi olduklarına dair belgede net bir ifade yoktur. Fakat 1864 yılı başlarının yoğun göçlere sahne olduğunu, *Varna*'nın da muhâcir girişi için mühim bir liman özelliği taşıdığını düşünürsek, bunların köylere misafir şeklinde dağıtılanlar olduğu tahmin edilebilir.

Yiyecek yardımı konusunda halkın yaptığı katkı da yüksek oranlara varmaktaydı. Yardımlar aynî ya da nakdî olarak yapılmaktaydı. Bazen de geleceği bilinen göçmenler için hububat ekiliyordu. Meselâ *Gelibolu–Malkara*'da muhâcirlere buğday verildiği[171], *Sivas*'ta 955.5 İstanbul kilesi zahire yardımında bulunulduğu[172], *Göynük*'te 200 kadar göçmenin yiyecek ve benzeri ihtiyaçları için harcanan yaklaşık 12 bin kuruşun halk tarafından bağışlandığı[173], tohumu devletten olmak üzere *Viranşehir*'de 5, *Karakeçi*'de 5, *Siverek*'te 15 olmak üzere toplam 25 kile (İstanbul kilesi ile 150) darı ekildiği[174] kaynaklarda ifade olunmaktadır.

Ayrıca İngiltere'den göçmenlere yardım maksadıyla toplam 4960 çuval (203.767 kıyye) peksimetin de peyderpey gönderilip muhâcirlere dağıtıldığını görüyoruz[175].

Sadece devletin 1856-1876 yılları arasında gelen göçmenler için harcadığı yiyecek bedelini tahminî bir surette şu şekilde göstermek mümkündür :

Yiyecek yardımı yapılan ortalama nüfus	:	500.000
Yiyecek yardımı yapılan ortalama süre (gün)	:	240
Kişi başına verilen ekmek bedeli (yarım kıyye ekmeğin ortalama bedeli) (para)	:	20
Bir kişiye 240 günde verilen meblağ (kuruş)	:	120
Yiyecek masrafının tahminî toplamı (kuruş)	:	60.000.000

Görüldüğü gibi devletin yalnızca yiyecek, daha doğrusu ekmek için harcadığı meblağ 60 milyon kuruştan fazladır. Buna rağmen muhâcirlerin yiyecek ihtiyaçlarının makul düzeyde karşılandığını, en azından 1859 sonrası için söylemek pek mümkün değildir. Zira sistemin en yetersiz tarafı göçmenlerin yarısının fakir sayılmasıydı. Halbuki *Trabzon Va-*

[171] *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, Sayı 333 (25 Şaban 1278/25 Şubat 1862).
[172] *Cerîde-i Havâdis*, Sayı 971 (2 Receb 1276/25 ocak 1860).
[173] *Takvim-i Vakayi*, Sayı 773 (7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864).
[174] *İrade, Dahiliye*, 38199, lef-6.
[175] *Takvim-i Vekayi*, 766 (18 Rebiyülahir 1281/19 Eylül 1864).

lisi Mehmed Emin Paşa'nın 3 Aralık 1863 tarihli yazısında belirttiği gibi[176], gelenlerin ekserisi fakir ve âciz durumdaydı. Özellikle Trabzon gibi muhâcirlerin giriş bölgesi olan yerlerde teşkilât yetersizliğinden gelenlerin isimleri defterlere hemen kaydedilemiyor, dolayısıyla böylelerine ekmek veya bedeli verilemiyor, bu ise açlık ve sefaleti had safhaya çıkarıyordu.

Diğer taraftan iskân olunan muhâcirlerin yevmiyeleri 8-10 ay sonunda kesildiğinden, bu durumun muhâcirlerin şiddetli tepkileri ile karşılandığı ve bulundukları yerleri terk edip başka taraflara yeniden göç ettiklerini görüyoruz. Buna dair ilginç bir örnek olarak *Zor Sancağı-Resulayn Kazası* dahilinde yerleştirilen Çeçenleri göstermek mümkündür.

Daha önce bu bölgeye yerleştirildikleri anlatılan Çeçenlere verilmekte olan yevmiyeler, iskânın üzerinden bir hasat mevsimi geçtikten sonra, yani 1286 (1869–70) yılında kesilmişti. Bunun üzerine ailelerin bölgeden firarları başladı. Bunun önünü almak maksadıyla Diyarbekir halkı tarafından 500.000 kıyyeden fazla buğday yardımı yapıldı. Ancak bunun da bitmesi yüzünden meydana gelebilecek yeni kaçışları engellemek için *Zor Mutasarrıfı Aslan Paşa*; "*muhâcirîn-i merkûmenin 14.000 nüfûsa karîb oldukları halde kat'-ı tayinât maddesinden dolayı ekserisi firâr ederek dört bin nüfûsa tenezzül etmiş olduğunu*" belirterek[177], tedbir alınmadığı takdirde diğerlerinin de dağılacağını, bunu önlemek için muhâcirlerin Nisan ve Mayıs aylarındaki ihtiyaçlarının karşılanmasını hükümetten istemişti. Konuyu görüşen *Şûrâ-yı Devlet*, daha önce yapılan masrafların boşa gitmemesi için, yevmiye tahsis süresi bittiği halde söz konusu muhâcirlere devlet tarafından toplam 150 bin kıyye buğdayın "*borç*" olarak verilmesini kararlaştırdı[178].

Buna dair hazırlanan 2 Temmuz 1871 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde şöyle denilmektedir: "*Muhâcirîn-i merkûmeye verilmekte olan tayinâtın 86 senesinde kat' olunmasından dolayı bir takımı firâra başlamış olduklarından bu hâlin önü alınmak için Diyarbekir Vilâyetinden nisan ve mayıs aylarında ta'vîzen yüzelli bin kıyye hınta verilmesi evvelce mahalline teblîğ olunmuş ise de tahkîkât-ı ahireye nazaran muhâcirîn-i merkûme işbu zehâir esmânının tesviyesine muktedir olamayacakları gibi mahsûl-ü cedîd idrâkine değin tohumluk ve idareleri çün zahire itâ olunmaz ise Resulayn'de kalmış olanların dahi dağılacakları anlaşıldığından ve bunların emr-i taayyüş ve ziraatçe iâneye ihtiyaçları esbâb-ı zaruriyeden neş'et ederek taraf-ı devletten bir defalık ber-vech-i muharrer ta'vîzen itâ olunan yüzelli bin kıyye hınta esmânının hazinece icrâ-yı mahsûbu ve bu sene için muhâcirîn-i merkûmeye beşyüz kile zahire verilüb bunun esmânının dahi tarih-i tesliminden bir se-*

176 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189, lef-4.
177 *İrade, Şura-yı Devlet*, 896, lef-1.
178 *Aynı yer.*

ne mürûrundan itibaren üç sene zarfında mukasseten istifâ kılınması hususunun Zor Mutasarrıflığına iş'ârıyla..."[179]

Öte yandan raporundan daha önce ayrıntılı biçimde söz edilen *Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Efendi*'nin belirttiği üzere, kaza müdürleri, memurlar ve kabile reislerinin ölümleri gizletmeleri, eksik yevmiye vermeleri, zimmete para geçirmeleri gibi yolsuzluklar yüzünden hazineden çıkan meblağ fazla görünmekte, fakat muhâcirler gerçek anlamda bundan yararlanamamakta idiler. Bu konuda en yararlı yardım, hiç şüphesiz halk tarafından yapılan aynî bağışlardı. Zaten devletin verdiği "*tayinât bedeli*" yetersiz idi, bir de buna yolsuzluklar eklenince, göçmenlerin en âcil ihtiyaçları bile tatminkâr ölçüde karşılanamadı.

Aşağıdaki tablo incelendiğinde[180], *Çarşamba* ile *Ayvacık*'ın muhtelif mahallerinde bulunan toplam 16.844 muhâcire yapılan ödemenin ne

Tarih	Hâne	Nüfus	Yapılan Ödeme (Mevcut nüfusun yarısı fakir sayılarak kişi başına yarımşar kıyye ekmek bedeli olan 20 para yevmiye verilmiştir)	
12 Temmuz – 12 Ağustos 1864	62	1.283	10.318,20	kuruş
"	84	1.925	13.776,20	"
"	56	1.919	13.214,10	"
"	85	1.478	10.913,30	"
"	76	982	6.821	"
"	77	1.955	13.822	"
"	76	1.243	8.747	"
"	78	1.385	9.678,20	"
"	81	1.191	7.766,30	"
"	73	830	7.887	"
"	75	888	5.549	"
9 Temmuz – 12 Ağustos 1864	173	833	3.262	kuruş
12 Ağustos – 4 Ekim 1864	231	932	11.266,10	"
TOPLAM	1.227	16.844	122.982,10	"
Temmuz ayında kişi başına ödenen ekmek bedeli			: 7	kuruş
Ağustos–Eylül ayında ödenen ekmek bedeli			: 12	"

179 *İrade, Sura-yı Devlet*, 896.

180 Cevdet, Dahiliye, 9203 (Defterin birinci sayfası eksiktir). Edirne, Kırkkilise, Havsa'da yapılan ekmek yardımı için bkz. *Cevdet, Dahiliye*, 12475. Lüleburgaz için de bkz. *Cevdet, Dahiliye*, 702.

kadar yetersiz olduğu görülmektedir. Burada gösterilen bilgilere göre yapılan yardım, meselâ Temmuz ayı içinde kişi başına 7 kuruş düşüyor ise de nüfusun yarısı dikkate alındığında, fakir sayılanlara 14 kuruşluk bir ödeme yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu meblağ da 28 günlük ekmek parası demektir. Ancak nüfusun yarısına verilen bu para ile öbür yarısının da geçindiği dikkate alınmalıdır.

Hazinenin sınırlı imkânları yüzünden hükümet daha fazla yardım yapmaya fırsat bulamazken[181], bu derece yetersiz yiyecek yardımları, muhâcirlerin de sağlık içinde yaşamalarına zemin hazırlayamamış, neticede açlık ve salgın hastalıklar yüzünden % 30'lara varan ölçüde kayıplar meydana gelmişti.

1860 yılı öncesinde gelenlere oldukça yüklü para verilmesine rağmen daha sonrakilere aynı ölçüde yardımın yapılamaması hem muhâcirlerin çokluğunu hem de hazinenin durumunun pek iç açıcı olmadığını göstermektedir. Nitekim *Tekfurdağı*'ndaki 750 kadar muhâcire ayda 37.000 kuruş (kişi başına ortalama 50 kuruş) yevmiye veren[182], *İstanbul*'da bulunan 1060 Çerkes ve Nogay muhacirine 60.000 kuruş (kişi başına 57 kuruş) ihsân eden[183], Kırımlı 112 kişiye toplam 11.940 kuruş (kişi başına ortalama 107 kuruş) maaş tahsis eden[184] hükümetin, eğer imkân bulabilseydi daha sonra gelenlere de benzer ölçüde cömert davranacağından şüphe etmek için bir sebep bulunmamaktadır.

c) Muhâcirlerin geçici ve sürekli yerleşim bölgelerinde barındırılmaları, giyecek, yakacak ve ev eşyası temin edilmesi: İlk grup göçmenlerin sayıları çok fazla olmadığından bunlar, geçici olarak han, dükkan, boş ev, büyük konak kiralanarak, yetmediği zamanlarda ise çadırlar diktirilerek ikamet ettiriliyorlardı. Bilhassa İstanbul, Varna ve Köstence gibi yerlerde böyleydi. Bununla birlikte buralarda uzun süre bekletilmeyen göçmenler, evleri inşâ olununcaya kadar muhtelif kaza ve köylere serpiştirilerek, halkın misafirperverliği sayesinde sıkıntıdan kurtarılıyorlardı. Meselâ Balçık civarındaki yerlere bu şekilde muhâcir dağıtılmıştı[185].

Doğrudan İstanbul'a gelenler için muhtelif semtlerde han odaları kiralanmıştı. Muhâcir grupları taşraya gönderilinceye değin bu han odalarında veya benzeri yerlerde oturuyorlardı. Buraların kiraları hükümet

[181] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838, lef-1'deki 13 Temmuz 1860 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında "... eğerçi geçen sene vârid olan muhâcirînin büyüklerine ikişer ve küçüklerine birer guruş yevmiye tayin ve tahsis kılınmış ..." denilmektedir.

[182] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 853, lef-2, 12.

[183] *İrade, Dahiliye*, 27766.

[184] *İrade, Dahiliye*, 29124.

[185] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef-1.

tarafından ödenmekteydi. Aşağıdaki tabloda 1857 yılında İstanbulda ikamet eden bir kısım *Kerç* muhâcirlerinin kira ve yevmiyelerine dair örnek rakamlar yer almaktadır[186] : Temmuz 1273 ayında da diğer aylar

Mart 1273 (13 Mart – 12 Nisan 1857) ayı	15.049 kuruş
Nisan 1273 (13 Nisan – 12 Mayıs 1857) ayı	14.442,20 "
Mayıs 1273 (13 Mayıs – 12 Haziran 1857) ayı	14.760,30 "
Haziran 1273 (13 Haziran–12 Temmuz 1857) ayı	14.127,20 "
Temmuz 1273 (13 Temmuz–12 Ağustos 1857) ayı	?
Ağustos 1273 (13 Ağustos–12 Eylül 1857) ayı	13.910 "

ortalamasına uygun kira ve yevmiye verildiğini dikkate aldığımızda altı ayda toplam 86.300 kuruş harcandığı ortaya çıkmaktadır. Sayısını tesbit edemediğimiz bu muhâcir grubu gibi daha pek çok kişinin ev ya da oda kirasının ödenmiş olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kira yardımı sonraki yıllarda da devam ettirildiğinden bu hususta harcanan meblağ büyük boyutlarda idi. Nitekim *Fatih Camii* civarında sırf muhâcir iskânı için 1859'da sekiz ahşap han kiralanmış, o sırada gelenler için de iki-üç han kiralanırken arkadan daha fazla göçmenin gelmekte olduğu işitilince *Darülfünûn* binasının kullanılması tercih olunmuştu[187].

Sadece İstanbul'da değil diğer önemli şehirlerde de han ve ev kiralanması yoluna gidilmişti. Meselâ Adana'da bulunan 1021 hâne muhâcirin barındırıldığı 832 ev, han ve dükkanın kirası da 15 Mart 1860 tarihli hükümet emri gereğince ödenmişti[188].

Geçici iskân sırasında mevsimin müsait olduğu zamanlarda kurulan çadırlara[189], hatta boş arazilere, ağaç diplerine[190] göçmenlerin yerleştirildiği görülmektedir. Bu durum daha ziyade *Trabzon*, *Samsun*, *Varna* gibi muhâcirlerin toplandığı liman şehirleri ile kısmen İstanbul'da bulunanlar için söz konusuydu. Yoğun göçlerin yaşandığı günlerde burâdaki imkânların yetersiz kaldığı ve göçmenlerin arzu edilen derecede barındırılamadığı anlaşılmaktadır. Meselâ Trabzon'a akın akın gelenler çadırlar ile ahşap barakalara yerleştirilmişler, fakat gelenlerin çokluğu yüzünden bunlar yetersiz kalınca muhâcirlerin bir kısmı sokak aralarında sefalet içerisinde kalmışlardı. Trabzon Valisi bunu önlemenin tek çaresi olarak, bir an evvel iç bölgelere sevkiyatın yapılmasını görü-

186 *Maliye Masarif Defteri*, 12538, s. 7 v.d.
187 *İrade, Dahiliye*, 28882, lef-2.
188 *İrade, Dahiliye*, 31228.
189 *İrade, Dahiliye*, 30413.
190 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-7.

yordu. Gerçi *Bâb-ı Âli* de aynı düşüncedeydi, fakat kış mevsiminde deniz taşımacılığının aksaması tedbirlerin düşünüldüğü kadar rahat uygulanmasına fırsat vermiyordu. Dolayısıyla muhâcirler de sefâlet ve perişanlıktan kolay kolay kurtulamıyorlardı[191].

Çok çeşitli sıkıntılarla da olsa asıl yerleşim bölgelerine gönderilen göçmenler, buralarda bir süre daha misafir edildikten sonra kendi evlerine yerleştiriliyorlardı. Nerede olursa olsun muhâcirlerin geçici iskânları sırasında yakacak ihtiyaçları ile bazı eşyalarının da hükümetçe karşılandığına dair bilgiler mevcuttur. Meselâ Ocak 1861'de İstanbul'daki muhâcirler için 30 bin kuruşluk kömür alınmış[192], hasır verilmiş[193], toprak mangal tahsis edilmişti[194]. Yine *Erzurum*'daki muhâcirlerin 1281 (1864-1865) ve 1282 (1865-1866) yıllarındaki odun masrafları olan 54.188 kuruş hazineden karşılanmıştı[195]. Bu konuda 28 Ocak 1860 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde, muhâcirlerin han kirası, odun ve kömür ücretlerinin ödenmesi gerektiği, bunların zaruri ihtiyaçlar olduğu ifade edilmektedir[196].

Muhâcirlere ev yaptırılması konusunda hükümetin üç değişik tavır içinde olduğunu görüyoruz. 1856-1859 yılları arasında muhâcirlere ev yaptırılmasının benimsendiğini, 1860-1861 yılları arasında muhâcirlerin kendi evlerini inşa etmeleri gerektiğinin düşünüldüğünü, 1861 ortalarından itibaren küçük çapta da olsa, en azından kulübe şeklinde bir evin masrafının kabul edildiğini tesbit ediyoruz. Bu tavır farklılıklarının muhâcirlerin geldikleri yerlerle ya da kimlikleriyle bir ilişkisi yoktur. Mevcut siyasî ortam, muhâcirlerin sayısı, hazinenin durumu gibi hususların etkisiyle böyle bir değişim ortaya çıkmıştı.

Bâb-ı Âli savaş ortamı içerisinde göç edenlere, savaştaki katkıları da dikkate alınarak, oldukça önemli bir meblağı "*hâne muaccelesi*" olarak vermekteydi. Maliye hazinesinden bu şekilde yapılan ödemeye bir örnek olarak aşağıdaki tabloya bakılabilir[197]. Ortalama 5.000 kuruşluk yardımın devrin şartlarına göre oldukça önemli bir meblağ olduğu anlaşılmaktadır. Normal bir evin 1.500–2.000 kuruşa inşa olunabildiği[198] düşünülürse yardımın büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

[191] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1189.

[192] *İrade, Dahiliye,* 31233. Ramazan dolayısıyla 1859 yılında İstanbul'daki muhacirlerden onbeş yaşından küçüklere ikişer vakiyye, büyüklere birer vakiyye odun verilmişti. *İrade, Dahiliye,* 38381.

[193] *İrade, Dahiliye,* 38381.

[194] *İrade, Dahiliye,* 27766.

[195] *İrade, Şura-yı Devlet,* 1131.

[196] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 723.

[197] *Maliye Masarif Defteri,* 12538, s. 15.

[198] 1870'te Lazistan'da 1.500, *İrade, Dahiliye,* 42309; Serez'de 1720 kuruşa ev yapıldığı, *İrade, Dahiliye,* 42568.

Masraf	Senesi	Kime Verildiği	Miktarı (Kuruş)
1272	(1855–56)	Gözleveli Ömer Efendi'ye	12.700
1273	(1856–57)	Gözleveli Osman Efendi	7.500
1275	(1858–59)	Kırımlı Hasan Efendi	5.000
	"	" Sadeddin Efendi	5.000

1860'tan itibaren devlet önce ev yapımına karışmadı. 13 Temmuz 1860 tarihli *Meclis-i Âli-i Tanzimât* mazbatasında, bu tarihlerde Kırım ve Kafkasya'dan gelenlerin mal ve mülklerini satarak geldikleri, dolayısıyla öncekilerle mukayese olunamayacağı belirtilerek, her muhâcir ailesinin kendi evini inşâ etmesi gerektiği ifade edilmişti[199].

Ancak çok geçmeden Konya'daki iskân faaliyetlerindeki aksamayı dikkate alan hükümet, hâne başına 250'şer kuruşun ev inşası için tahsis olunmasına karar verdi[200]. Bu parayla her aileye küçük bir ev (kulübe, paska) yapılmaktaydı. Böyle küçük bir meblağ ile doğru dürüst bir evin yapılamayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim *Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Efendi*'nin deyimiyle "*ev diye çitten çamurdan ibaret dört duvarın.... bir iki ay içinde yağan yağmurdan yıkıldığı*" bir gerçekti[201]. Her ne kadar bazı yörelerde kereste, taş, kamış gibi malzemeler bulunmakta, ahali ve muhâcirler tarafından da iş gücü yardımı yapılmakta ise de devletin verdiği meblağ, bu yardımlara rağmen bir evin masrafının dörtte-beşte birini ancak karşılayabiliyordu. Meselâ *Kastamonu*'nun *Devrekâni*, *Akkaya*, *Daday*, *Taşköprü*, *Göni(?)*, *Gökçeağaç* ve *Akyürek* kazalarında bağış olarak yapılan 79 evin inşâ bedeli 95.196,20 kuruşa varmıştı ki, bir evin maliyeti 1200 kuruş idi[202]. Keza *Selânik-Serez*'de de oturulabilecek bir evin maliyetinin 1720 kuruşa vardığı görülmektedir[203].

Serez'deki göçmenler için halk tarafından her biri 1720'şer kuruştan toplam 363 ev yaptırılmış, açıkta kalan 137 hâne halkı için de gereken masrafın devlet tarafından karşılanması söz konusu olmuştu. Bu vesile ile padişaha sunulan 4 Mayıs 1870 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde; "*...talimât-ı mahsûsada me'zûniyet verildiği üzere beheri ikişer yüz ellişer guruş masrafla hâne inşası hiç bir vakitte kabil olamayub fakat bu hânelerin taş ve kerpiç gibi malzemesi kendu taraflarından tedârik olunmak üzere nihâyet beher hâne içün hazineden*

[199] *Irade, Meclis-i Mahsus*, 838, lef-1.
[200] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961, lef-1; 962, lef-2; *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-5.
[201] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-9.
[202] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24652, lef-2 (Kastamonu Meclisinin 18 Mart 1866 tarihli mazbatası).
[203] *İrade, Dahiliye*, 42568.

binikişer yüz guruş sarf ve itâsı icâb edeceği cevâben iş'âr olunduğundan ve vakıa işbu hânelere zikr olunan ikişer yüz ellişer guruş kifâyet etmeyeceği derkâr ise de maa'l-iâne beyân olunan miktar dahi ziyadece olmasıyla ve Çerkeslerin ise henüz yerleşmiş takımdan olmadıkları cihetle inşaatta iâneye muktedir olamayacakları bedîhî bulunmasıyla mezkûr hânelerin me'mûr-u mahsûs izâm olunarak ve bir miktar muâvenet-i ahâliye müracaat kılınarak beherinin biner guruşla vücûda getürülmesi tensîb olunduğundan ve bunların inşâsıyla muhâcirîn-i merkûme yerleştirildikleri halde hazine-i celîleye olan bârın kaldırılmış olacağından... işbu hânelerin ber-vech-i muharrer mahallince tensîb olunan biner guruştan aşağı masrafla inşâsı kabil olamayacağı anlaşılmış ve yaptırılmasında olan lüzum ve iktizâ ise hüveydâ bulunmuş idüğüne ve bununla beraber muhâcirîn-i merkûme iskân olunduktan sonra almakta oldukları ta'yînâtın bit-tabiî inkitâ'ından dolayı hazine-i celîlece dahi menfaat hâsıl olacağına binâen işbu hânelerin masârifi olmak lâzım gelen yüz otuz yedi bin guruşun 1286 senesi muhâcirîn tertîbâtından mahsûben emvâl-i mahalliyeden sarf ve itâsı" istenmekteydi[204].

Diğer konularda olduğu gibi muhâcir evlerinin yapımında da en büyük yardımın halk tarafından sağlandığına şüphe yoktur. Meselâ *Lofça Kazası* halkı *Telis* mezrasında 300 Kırımlı, 200 Nogay göçmeni için olmak üzere 500 hâne inşâ ettirmiş, modern usûlde yapılan bu köye *Aziziye* adı verilmişti[205]. Yine *Cuma-yı Atik*'te 120 hâne yaptırılmış[206], *Priştine*[207] ve Aydın'ın *Nazilli* ile *Bozdoğan* kazalarında[208] inşâ olunan hânelerin bedeli halk tarafından teberru olunmuştu.

Muhâcirlere yapılan elbise yardımı konusunda pek kesin bir tutuma rastlanmamaktadır. Yalnız muhtelif emirlerde pek çıplak olarak gelen göçmenlerin giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasının zaruri olduğu ifade olunmaktaydı. Meselâ İstanbul'a 1858 yılında gelenlerden fakir olanlara "*birer çift çorap ve birer çift ayakkabı alıverilmesi ve mukaddema asker-i hazret-i şâhâne içün alınub adem-i lüzûmuna mebni nizâmiye anbarlarında hıfz olunmuş olan hırkalar mevcûd ve yarar surette ise anlardan lüzûmu miktar celb ile muhâcirîn-i merkûmeye tevzîi ve olmadığı surette anlar(ın) dahi mübayaa olunması*" kararlaştırılmıştı[209]. Keza 1860 yılında da giyecek ihtiyaçlarının mutlaka karşılanması gerektiği padişah tarafından emredilmiş idi[210].

Giyecek hususunda yapılan yardımların ayrıntısı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte gelenlere imkânlar ölçüsünde

204 Aynı yer.
205 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 20250.
206 *Takvim-i Vekâyi*, 809 (27 Safer 1282/20 Temmuz 1865).
207 *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 377 (16 Zilhicce 1282/2 Mayıs 1866).
208 *Aynı gazete*, Sayı 442 (3 Şaban 1283/9 Aralık 1866)
209 *İrade, Dahiliye*, 27766.
210 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 723.

yardımda bulunulduğu muhakkaktır. Ancak yardımın boyutu göçmenlerin çok olduğu zamanlarda daralmakta idi. Nitekim 16 Nisan 1864 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde belirtildiğine göre; o sırada Trabzon'da bulunan ve muhtaç olan muhâcirlerden on yaşına kadar olan çocuklardan en fazla ihtiyacı olanlara elbise, on yaşından büyüklere ise Amerikan bezinden uzunca gömleklerin yaptırılması münasip görülmüştü[211]. Diğer hususlarda olduğu gibi muhâcirlerin giyim ihtiyacının karşılanmasında da asıl yardımı halk yapmıştı. Meselâ *Çankırı* halkı tarafından elbise, kilim, yatak gibi malzemeler verilmişti[212].

ç) Vergi ve askerlikten muafiyet: 1856 senesinde Osmanlı Devletine göç eden muhâcirlere sağlanan imkânlar arasında belirli bir süre vergi ve askerlikten muaf tutulmaları da vardı. İlk grup göçmenlerin kendilerine kudret ve servet gelinceye kadar "*on sene müddet aşâr-ı şer'iyye ve tekâlif-i sâire ahz olunmamak ve yirmi beş sene müddet dahi kendilerinin kur'adan müstesnâ tutulmak üzere mazhar-ı müsaadât-ı seniyye olmaları*" kararlaştırılmıştı[213]. Bu karar gereğince ülkeye giriş yapan göçmenlere muafiyet süresinin başlangıç ve bitiş tarihlerini ihtiva eden bir belge verilmekteydi.

Muhâcirlere tanınan bu muafiyet 29 Temmuz 1860 tarihine kadar devam etti. Bu tarihte muafiyet meselesini yeniden ele alan hükümet, aynı imtiyazların yeni gelenlere de tanınması halinde bunun hazineye ağır geleceğini düşünerek süreleri biraz daha kısaltma yolunu seçti. Ancak bunu hemen yürürlüğe sokmak yerine uzun vadeli bir uygulama tercih edildi. Şartların hassasiyeti böyle bir yolun izlenmesini gerekli kılmıştı.

Buna dair 28 Temmuz 1860 tarihli Sadâret yazısında muâfiyet hususunda şu çözüm yolları üzerinde durulmaktaydı[214]: *Birincisi* şimdiden bütün muhâcirler hakkında muafiyet süresinin bitirilmesi; *ikincisi* daha önce gelenlere verilen imtiyazların sürdürülmesi, fakat yeni gelenlere bu imkânın tanınmaması; *üçüncüsü* şimdilik sükût olunarak ileride vaktin icâbına göre hareket olunması. Birinci madde gereğince bunların cümlesi hakkında muâfiyet süresinin bitirilmesi yoluna gidilmesi halinde kendilerine verilen belgelerde muâfiyet maddesi açıkça yazıldığından, şimdi verilen şeyi geri almak uygun düşmeyecektir. İkinci maddedeki gibi eskilere verilen imtiyazın ifâsıyla yeni gelenlere muâfiyet tanınmaması sonradan gelenlerin kırılmalarına yol açacaktır. Üçüncü madde gereğince hepsi yerleştirildikten sonra zamanın şartlarına göre muâfiyetin

211 *İrade, Dahiliye*, 36128.
212 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24782.
213 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 266, lef-1.
214 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838; *Bâb-ı Âli Evrak Odası Amedî Kalemi*, 216, s. 27-28.

kaldırılması suretinin uygulanması daha münasiptir. Bu arada bundan böyle gelecek olanlara muâfiyet konusu açıkça yazılmayıp sükût ile geçiştirilecektir.

Öte yandan bazı mîrî çiftliklerde iskân olunanlara tanınan muâfiyet süresi daha başından itibaren kısa tutulmuştu. Meselâ *Tekfurdağı'*nda bulunan 750 kadar Nogay ve Çerkes muhâcirleri için iskân mahalli olarak *Hayrabolu*'daki *Büricek* mîrî çiftliği uygun görülmüştü. Yalnız "*bu arazinin ma'mûriyeti cihetiyle muhâcirîn-i merkûmenin üç sene öşürden ve beş sene vergiden muâf tutulmaları*" yeterli bulunmuştu [215]. Kezâ *Silivri* civarındaki bir emlâk-i hümâyun çiftliğinde iskân olunanlardan da "*emsâl ve kaidesine tevfîkan üç sene müddet öşür alınmaması*" 13 Ekim 1861 tarihli *irade* ile buyurulmuştu [216].

Anlaşıldığı kadarıyla öşür ve vergi muâfiyeti meselesinde kesin tavır 4 Mayıs 1864 tarihinde açıkça ortaya konuldu. Bu tarihte *Sultan Abdülaziz* tarafından onaylanan bir *Arz Tezkeresi*'nde özetle şu görüşlere yer verilmekteydi [217]: Osmanlı Devleti'ne gelen muhâcirler hakkında verilen müsaadelerin başlıcası bir müddet vergi, aşâr ve tekâliften muâf tutulmalarıdır. Ancak aşâr vergisi ötekiler gibi şahsî olmayıp bir cemaat, iskânı icrâ ve ziraat için kendilerine arazi verildikten ve ziraat için gerekenler sağlandıktan sonra bir yılda mahsulünü almağa başlar. Muhâcirlerden şimdiye kadar gelip yerleşmiş ve ziraate başlamış olanların ekserisi arzu edilen derecede kudret sahibi olarak yeni gelen muhacirlere yapılan büyük harcamaya, yerli ahâli gibi, katkıda bulunabilecek güçtedirler. Bu itibarla üç seneden beri yerleşik hayata geçenlerin, sonradan gelen ve henüz iskân edilemeyenlere yardımcı olmak üzere öşürlerini vermeleri kararlaştırılmıştır [218].

Askerlikten muâfiyetin kısaltılıp kısaltılmadığı hakkında bilgi bulunamamakla birlikte bunun süresinin de azaltılmış olması muhtemeldir.

Bu arada Rusya'daki topraklarını terk ederek *Kars*'ın *Zaruşad Kazası*'na göç eden *Hacı Veli Ağa* ve yirmi hâne komşusu, *Ayzonazor* (Izonazor ?) harabesini imar ettiklerinden "*emsâli hakkında ibrâz buyurulan müsaadât-ı mahsûsaya tevfîkan beş sene müddetle kur'a ve aşârdan muâf ve müstesnâ tutulması ve ağaya kapucubaşılık rütbesinin tevcîhi*" uygun bulunmuştu [219].

[215] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 853, lef-1.

[216] *İrade, Meclis-i Vâla,* 20370.

[217] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1220.

[218] Nitekim *Takvim-i Vekâyi,* Sayı 830 (5 Ramazan 1282/22 Ocak 1866)'da Ruscuk Sancağı'na bağlı Cuma-yı Atik Kazası'ndaki Çerkes muhacirlerinin fakirlerine yapılan 56.210 kıyye buğdayın 29.500 kıyyesinin iskânlarının üzerinden üç yıl geçen Kırım muhâcirlerinin öşürlerinden karşılandığı ifade olunmaktadır.

[219] *Ayniyat Defteri,* 1136, s. 229 (Sadâretten Muhâcirîn İdaresi'ne yazılan Selh-i Muharrem 1289/9 Nisan 1872 tarihli yazısının sureti).

Bu bilgi askerlik muâfiyetinin yirmibeş seneden, muhtemelen beş seneye indirildiğine bir delil sayılabilir.

Öte yandan muhâcirlerden "*ağnâm rüsûmu*"nun da 1281 (1864-1865) yılından itibaren alınması kararlaştırılmış, fakat kararın tatbikatı 1282 sonuna rastladığından muhâcirlerin de bu konuya alışkın olmamaları ve hele 1281 ve 1282 yılına ait ağnâm rüsûmunun birlikte alınmasının ağır geleceği düşünülerek verginin 1282'den itibaren alınması usûlü benimsenmiştir [220].

d) Arazi, tohumluk zahire, öküz ve ziraî araç-gereç yardımı: Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu ziraat yapılabilen yerlere iskân edilmişti. Devletin bu muhâcirleri kabul etmesinde gözetilen amaçlardan biri de, boş ve bakımsız alanların mamur hale getirilmesi olduğundan, iskân politikası da bu yönde geliştirilmişti. Zaten gelenler de genellikle çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen insanlardı. Aile başına ne kadar arazi verildiğine dair çok net bilgiler mevcut değilse de, genel olarak verilecek arazinin yeri, 3 Mayıs 1856 tarihli talimâtta "*suyu olup nehir veya bahre oldukça yakın bulunan yerlerde hâli ve münbit ve mahsûldâr arazi*" [221] şeklinde vasıflandırılmaktaydı. Yine 15 Ağustos 1860 tarihinde Rumeli bölgesine iskân memuru olarak tayin edilen *Nusret Bey*'e verilen talimâtta da tahsis olunacak arazi hakkında şöyle denilmektedir: "*...eyâlât-ı mezkûre (Edirne, Silistre, Vidin) dâhilinde mümkün mertebe havası latîf ve sulu ve mer'âlu ve ormanlu ve ziraate sâlih mahallerde arâzinin vüs'atine göre müctemian iskân olunub ale'l-infirâd kendülerine lüzûmu olan arâzi her hânenin miktar-ı nüfûsuna göre tevzîi ve taksîm olunduktan sonra...*" [222]

Gelen muhâcirlere, zengin olsun fakir olsun, "*lüzumu miktar arazi*" verilmekteydi [223]. Ancak bununla ne kadar arazinin kastedildiği bilinmemektedir. Anlaşıldığına göre bu konudaki karar, iskân bölgelerinin şartlarına ve ailelerin durumlarına bakarak iskân memuru ve mahallî yöneticiler tarafından verilmekteydi.

Bununla birlikte hâne başına bir "*çift*" arâzi verildiği yolunda tahminde bulunmamıza yol açan bazı veriler bulunmaktadır. Şöyle ki, *Yanya Vilâyeti*'nin *Tırhala Sancağı*'nda beş-altı bin hâne yerleştirilebilecek kadar arazinin mevcut olduğuna dair *Muhâcirîn İdaresi*'nden *Sadâret*'e bil-

[220] Yazının gönderildiği yerler şunlardı: Adana, Halep, Koçkiri, Amasya, Aziziye, Sivas, Biga, Karesi, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, İzmit, Hüdavendigar, Hısn-mansur, Harput, Menteşe, Denizli, İzmir, Saruhan, Aydın, Bolu, Sinop, Ankara, Lazistan, Canik, Trabzon, Kayseri, Bozok, Drama, Prizrin, Üsküp ve Tuna. *Maliyeden Müdevver Defterler*, 13573, s. 1.

[221] *İrade, Dahiliye*, 22622.

[222] *İrade, Dahiliye*, 30579, lef-2.

[223] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838, lef-1 ve *İrade, Meclis-i Mahsus*, 962, lef-2.

gi verilmesi üzerine, bu kuruma gönderilen 17 Ağustos 1874 tarihli yazıda şu görüşlere yer verilmektedir[224]: Bu rakam her muhâcir hânesine 50-100 dönüm arazi verileceği hesaplanarak tesbit olunmuştur. Halbuki *Arazi Kanunnâmesi* gereğince *bir çift*, *alâ* yerden 70-80, *evâsıt* yerden 100 ve *ednâ* yerden 130 dönüme kadar araziden ibarettir. Buna göre söz konusu araziye ne kadar muhâcir yerleştirileceğinin yeniden araştırılması ve fazla hâne gösterilmemesi icap etmektedir.

Muhâcirlere verilen arazi ya mîrîye aitti, ya da muhtelif sebeplerle sahipleri tarafından terk edilen topraklardı. Ancak genellikle bu çeşit topraklar halk tarafından gasbedilmiş veya mer'a olarak kullanılmış olduğundan, arazi tahsisi sırasında görevliler ile ahali arasında, iskân sonrasında ise göçmenlerle ahali arasında çekişmelere ve kırgınlıklara yol açmaktaydı. Nitekim talimatlarda bu hususa da dikkat olunması görevlilere hatırlatılmaktaydı.

Öte yandan tahsis olunan arazilerin kendilerine yetmediğine ya da verimsiz olduğuna dair çok sayıda şikâyetin yapıldığı görülmektedir. Meselâ *İznik* ve *Pazarköyü* taraflarında yerleştirilen muhâcirlerin toprakları gölün mecrasının kapanması yüzünden sazlık ve balkanlık olmuş, müfettişlik görevinde bulunan *Ahmed Vefik Efendi* tarafından yeni arazi tahsis edilmişti[225]. Yine *Bursa*'da bulunan göçmenlerin bazıları arazinin azlığından şikâyetçi olmuşlar[226], *Erdek*'te de bu yolda sızlanmalar olduğundan *Sultan II. Bayezid Vakfı*'ndan olan bin dönümü aşkın çeltik tarlasından 150 dönümü göçmenlere verilmişti[227].

Arazinin yetersiz olması beraberinde birtakım problemleri de doğurmaktaydı. Genellikle böyle durumlarda muhâcirlerin yerli halkın arazisine müdahale ederek çatışmalara yol açtıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Nitekim *Karesi Sancağı*'nda yerleştirilenlerden bazılarının akrabaları öteden beriden gelmişler, neticede tahsis edilen arazi bunların bütününe yetmeyince ahalinin arazisine saldırılar başgöstermişti[228]. Aynı şekilde *Köstendil Kazası*'ndakilerin bir kısmı, kendilerine verilen arazinin taşlık olduğunu belirttikleri[229]; *Kocaeli Sancağı* dahilindeki *Ağaçlı* köyünde bulunanların da aynı sebepten şikayetçi oldukları[230]; *Batum*'da bulunan *Çerkes Hacı Bata Bey*'in arazinin verimsizliği yüzün-

224 *Ayniyat Defteri*, 1139, s. 41.
225 *İrade, Meclis-i Vâla*, 24245, lef-1.
226 *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 95.
227 *Aynı Defter*, s. 96.
228 *Aynı Defter*, s. 95 (10 Kasım 1869 tarihli Sadâret yazısı).
229 *Aynı Defter*, s. 178.
230 *Aynı Defter*, s. 169.

den *Düzce Kazası*'nın *Gümüşova* denilen mahallinde iskân edilmeyi istediği[231] görülmektedir.

Muhâcirlerin bir an evvel tarıma başlayabilmeleri için hükümet tarafından hâne başına bir miktar tohum yardımı yapılmaktaydı. 1856 yılında muhâcirlere ne kadar ve ne çeşit tohumluk yardımı yapılacağına dair karar mahallî yöneticilere bırakılmıştı[232]. Her ne kadar bu tohumluk yardım olarak veriliyor ise de, hazineye büyük yük olacağından, bir borç tarzında tahsisi daha uygun bulunmuştu. Bununla ilgili olarak hazırlanan talimâtta; "*kendülerine ilerüde vüs'at-ı hâl hâsıl olduktan sonra bu sermaye suretiyle verilen şeyleri (öküz, tohum, ziraî araç-gereç) bahasının emsâli vechile icâbına göre refte refte istifâ ve istihsâliyle bütün bütün hazine-i celîleye bâr olmama lâzım geleceğine ve be-takrîb verilecek şeylerin bahalarını vaktiyle edâ etmeleri için hîn-i itâsında ziraat nizâmnâme-i matbûasında münderic kefâlet-i mütesilsile usûlünün meclisçe*" icrâsı istenmekteydi[233].

Ancak daha sonraki kayıtlarda bu borç uygulamasından hiç bahsedilmemektedir. Meselâ 13 Temmuz 1860 tarihli *Meclis-i Vâlâ* mazbatasında muhtaç olanlara lüzumu kadar tohumluk zahire verilmesi ifade olunurken[234], Haziran 1861'de Konya'da görevlendirilen *Vehbi Paşa*'ya verilen talimâtta her hâneye beşer kile (bir İstanbul kilesi 25 kilodur) zahire verilmesi emredilmekteydi[235]. *Amasya Mutasarrıfı Abdülhamid Ziyaeddin Bey*, tohum bedeli olarak hâne başına ödenen meblağın 62,20 kuruş olduğunu söylemektedir[236].

Muhâcirlere başlangıçta öküz ve araba verildiğini yine 1856 tarihli talimâttan öğrenmekteyiz. Hatta bu tarihte Rumeli ordusundaki ihtiyaç fazlası öküz ve arabaların tahsisi, yetmediği takdirde dışarıdan satın alınması uygun görülmüş idi. Ancak söz konusu talimâtta ne kadar nüfusa kaç öküzün verileceğine dair açık bir bilgi yoktur. Bu husustaki eksikliği 13 Temmuz 1860 tarihli *Meclis-i Vâlâ* mazbatası gidermektedir. Buradaki bilgiye göre 1859 yılında gelen muhâcirlere, hâne başına bir çift öküz verilmekteydi. Yeni gelenlere ise, arazi ve tohumluk verilmesinden bahsedilirken öküz verilip verilmeyeceğine dair bir bilgi yoktur[237].

231 *Aynı Defter*, s. 293.
232 *İrade, Dahiliye*, 22622.
233 *Aynı yer.*
234 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838, lef-1. Ayrıca bkz. 2 Mayıs 1861 tarihli Meclis-i Vâla mazbatası. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961, lef-1.
235 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 962, lef-2.
236 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-9 (18 Şubat 1864). 1861 Mayısında ise genellikle 5 kile tohumluk bedeli olarak 75 kuruş hesaplanmaktaydı. *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961, lef-1.
237 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 838, lef-1.

Bununla birlikte Mayıs 1861'e ait bir başka mazbatada ise her hâne beş kişiden ibaret olmak üzere iki hâneye bir çift öküzün verilmesi esası benimsenmişti[238]. Bu demektir ki, on kişiye bir çift öküzün yeterli olabileceği varsayılmıştı. Ancak çok geçmeden yani Haziran ayında bu kararda değişiklik yapılarak, bir çift öküzün 15 nüfusu geçindirebileceği, dolayısıyla eğer iki hânenin nüfusu 15'ten az ise üç veya dört hâneye bir çift öküzün verilmesi kararlaştırılmıştı[239].

Böyle bir sistemin yürümediğini Amasya Mutasarrıfının, yukarıda bahsedilen yazısından anlıyoruz. Muhâcirler, bu durum karşısında kendilerine öküz parası diye verilen meblağı bölüşüp diğer ihtiyaçları için harcamaktaydılar. Bunun üzerine hükümet tarafından yeniden karar değişikliğine gidilmiş, 17 Kasım 1864 tarihli "*irade*" ile uygun bulunan karara göre, her muhâcir hânesi beş kişi sayılarak iki hâneye bir çift öküz verilmesi ilgililere emredilmişti[240].

Bu usûlün işleyip işlemediği hakkında çok net bilgilere sahip değilsek de, *Bâb-ı Âli*, öküz için verilen paranın başka işlere harcanmaması için memurlar tarafından öküzlerin alınıp muhâcirlere teslim edilmesi ve bakımları konusunda uyarılması yönünde çok titiz davranmaktaydı[241]. Buna rağmen büyük malî külfete sebep olan[242] hayvanların önemli miktarının telef olduğu anlaşılmaktadır. Bir misâl olarak *Hüdavendigâr Eyâleti*'ne bağlı *Kirmastı Nahiyesi*'ndeki muhâcirlerin hayvanlarının telef olmasını gösterebiliriz[243]. Bu muhâcirlere daha sonra, tarımdan mahrum kalmamaları amacıyla, devlet tarafından hayvan alımı için borç verilmişti.

Muhâcirler için verilen hayvanların ihtiyacı olan samanın teminine devletin karışmadığını, yalnız çok zor durumda bulunan bazı bölgelerde istisna olarak bu hususta yardımda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Edirne*'nin ova kesiminde bulunanlara bu konuda darlık çekmeleri ve kışın yaklaşması üzerine yaprak ve benzeri maddelerin bulunamaması dolayısıyla 80 bin kuruşluk bir yardımda bulunulmuştu[244]. Kezâ *Diyarbekir*'deki Çeçenlerin hayvanları için de kıyyesi 13 paradan 50 bin kıyye saman satın alınmıştı[245].

Ziraatle uğraşan göçmenlere ziraî araç-gereç yardımında bulunulduğu muhtelif talimâtlarda ve vilâyetlere gönderilen yazılarda yer al-

[238] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 961, lef-1.
[239] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 962, lef-2.
[240] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-5.
[241] *Aynı yer.*
[242] Meselâ Mayıs 1861'e kadar gelen ve iskân olunması düşünülen tahminen 20 bin haneye verilecek öküzlerin bedeli on milyon kuruşa varmaktaydı. *Aynı yer.*
[243] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24556, lef-1.
[244] *İrade-Meclis-i Vâlâ*, 24556.
[245] *İrade, Şûra-yı Devlet*, 180 (29 Mayıs 1868).

makta ise de, bunların cinsleri ve miktarları hakkında pek bilgi yoktur. Bununla beraber söz konusu malzemenin saban, çapa, kazma, kürek gibi çift aletleri olduğu tahmin edilebilir. Bu konuda *Niğbolu Sancağı*'nda bazı gruplara verilen ziraat aletlerini zikretmekle yetineceğiz. Tabloda belirtildiği üzere Mart 1860 tarihinde bedeli *Niğbolu Mal Sandığı*'ndan ödenerek muhâcirler için 27 saban ve ceraste (saban direği), 28 çapa ve 65 balta alınmıştı[246].

Köyün Adı	Cemaat Reisi	Saban	Ceraste	Çapa	Balta
Diva	Salih	10	10	—	—
"	Abdullah	11	11	3	16
"	Seyid Hoca	—	—	3	28
Rahotça-ı Cedid	Nezir	—	—	7	1
" "	İsmail	—	—	4	4
" "	Musa	—	—	—	2
Derviş	Abdullah	—	—	3	—
Tersitnik	Ömer Hacıgeldi	—	—	4	4
Tayakva	Ömer	5	5	—	6
Ribte-i Bâlâ	Seyfullah	1	1	4	4
	TOPLAM	27	27	28	65

Verilen malzemelerin bedeli	Saban-Ceraste	: beheri	40 kr.—	1.080 kuruş
	Çapa	: "	16 kr.—	448 "
	Balta	: "	10 kr.—	650 "
	TOPLAM			2.178 kuruş
Ödendiği Kurum : Niğbolu Mal Sandığı				

Diğer yardım maddelerinde olduğu gibi arazi ve öküz, tohumluk zahire, ziraî araç-gereç bağışı hususunda da halkın muhâcirler lehine oldukça cömert davrandığı, hemen her şehirde bu maksatla yapılan yardımların boyutlarının devlet yardımına yakın olduğu söylenebilir. Meselâ *İzmit Sancağı*'na gönderilen muhâcirlere *Karamürsel Kazası*'nın *Hersek* adlı mahallinde *Tahir Paşa* tarafından 400 dönüm, *Hayreddinpaşazâde Nuh Bey* tarafından 20 dönüm, *Hasan Ağa* tarafından 4, *Moralı Ömer Ağa* tarafından 90 dönüm arazi bağışlanmıştı[247]. Üsküp'teki hâne ve arazi bedeli olarak 116 aileye halk tarafından 59.200 kuruş harcandığı[248], *Bi-*

[246] *Cevdet, Dahiliye,* 2159.
[247] *Takvim-i Vekâyi,* 718 (5 Cemaziyelevvel 1280/18 Ekim 1863).
[248] *Aynı Gazete,* 809.

ga ahalisince çift ve tohum masrafı olan 68 bin kuruşun teberru edildiği[249] *Takvim-i Vekâyi*'de yer alan haberlerden anlaşılmaktadır.

e) Tarım ile uğraşan muhâcirlerin dışında kalanlara muhtelif alanlarda iş imkânlarının temin edilmesi: Göçmenlerin gelmiş oldukları Kırım ve Kafkasya bölgesi XIX. yüzyılda sanayi ve ticaret bakımından orta düzeyde, hatta ortanın altında bir gelişmişliğe sahipti. Özellikle Kafkasya muhâcirleri çeyrek asır süren müridizm savaşları sebebiyle bu alanlarda savaşın gerektirdiği bir yapıya sahipti, yani halk öncelikle askerî maksatlarla organize olmuş, ihtiyaçlar buna göre düzenlenmişti.

Bundan dolayı Osmanlı Devleti'ne gelenlerden, tarım alanlarına iskân olunanların dışındakiler, öncelikle askerlikte istihdâm olunmak için hükümete baş vurmaktaydılar. Nitekim Dağıstanlılardan *Mirliva Ömer Paşa*'nın maiyetinde olarak orduya katılanlardan bir "*Avcı Bölüğü*" teşkil olunmuştu. Mayıs 1856 tarihinde "*yardımcı asker sınıfı*"na ihtiyaç duyulmamasına rağmen, bu göçmenlerin "*zîr-i cenâh-ı saltanat-ı seniyyeye dehâlet eylemeleri cihetiyle taltîfleri şâyân-ı şân-ı âli*" olması sebebiyle, kendilerine, Kırım Savaşı sırasında *Erzurum*'da oluşturulan yardımcı askerler gibi muamele olunması kararlaştırılmıştı. Karar gereğince göçmenler sahip bulundukları rütbe ve hizmetleri doğrultusunda maaş ve tayinât alacaklardı[250].

Anlaşıldığı kadarıyla gücü ve kuvveti yerinde olanlar için askerlik en kolay istihdam alanıydı. Bunda, Osmanlı Devleti'nin askerî yapısı ile göçmenlerin vatanlarında uzun yıllar boyu savaş şartları içinde yaşamaları da etkili olmuştu. Bu şekilde gönüllü olarak orduya katılmak isteyenlerden yeterli kefil gösterebilenler, ileride Osmanlı Devleti'nin tâbiyetine geçmeleri şartıyla orduya kabul edilmekteydiler. Böylece Kırımlılardan, Çerkeslerden, Kabartay ahalisi ile Nogaylar ve Dağıstanlılardan orduya katılanlar olmaktaydı[251]. Bilhassa İstanbul'a gelen ve kimsesiz olan, durumu askerliğe elverişli çocukların sanayi kurumlarında, idadilerde ve orduda görevlendirilmeleri, bunların mağduriyet ve sefalet içinde kalmalarını önlemeye yönelikti. Durumu askerliğe elverişli olmayan kız ve erkek çocuklar ise şeriâta uygun şekilde isteyenlere manevî evlatlık olarak verilmekteydi. Kız çocuklarından bazıları ise göçmenlerden ya da İstanbul halkından dileyenlere nikahlanmışlardı[252]. Böylece yetim çocukların sıcak bir yuvaya kavuşmaları temin edilmek istenmişti.

249 *Aynı Gazete*, 723.
250 *İrade, Dahiliye*, 22638.
251 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 721; *İrade, Dahiliye*, 30174. 1864 yılında Tuna bölgesinde iki Çerkes süvari alayı teşkil edildiği ve 1867'de de Türk ordusuna bir kaç bin kişilik gönüllü asker grubunun katılmak üzere Tuna Vilayeti'nde toplandığı *The Levant Herald*'ın 20 Eylül (September) 1867 tarihli nüshasında ifade edilmektedir.
252 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1285, lef-3 (15 Kasım 1865).

Hükümet, tarım dışındaki iş alanlarında çalışmak isteyenlere de gerekli yardım ve desteği esirgememekteydi. 1861'de tarımla uğraşacak olanlara verilen öküz, tohumluk ve ziraî araç-gereç yardımına karşılık ticaret ve sanatla uğraşanlara kişi başına 150'şer kuruş verilmekteydi. Din adamları ile ilim erbâbına da aynı muamele yapılmaktaydı[253]. Elbette bu gibilere 1860 öncesinde verilen meblağ daha fazlaydı. Ancak bu hususta belli bir usûl mevcut değildi. Gelenlerin durumuna göre muhtelif miktarda maaş tahsis edilmekteydi. Meselâ ulemâ ve müderrisînden olup merhamete muhtaç toplam otuz sekiz kişiye yüzer kuruş maaş bağlanmıştı[254].

Bâb-ı Âli, muhacirlerin bir iş sahibi olmalarına değin maaş almarına karar vermişken[255]; daha sonra hem maaş tahsis edilenlerin sayısındaki fazlalık, hem de *Mecidiye* gibi yerlere gönderilenlerden bazılarının maaş almayı ziraatle uğraşmaya tercih ederek İstanbul'a gelmeleri yüzünden konu yeniden ele alındı. Neticede bu tür müracaatların hazineye verdiği zarar dikkate alınarak maaş tahsis taleplerinin kabul edilmemesi kararlaştırıldı[256]. Buna rağmen muhtelif sebeplerle maaş isteyenlerin sayısında pek azalma olmadı[257]. Bu çeşit başvuruları dikkatle inceleyen hükümet, uygun gördüklerine yine maaş bağlamaya devam etti. Meselâ *Manyas Kazası*'nın *Işıklar Köyü*'nde oturan ve *Ubıh* kabilesinin muteber alimlerinden olan *Hacı Osman Efendi*'ya ihtiyacı ve ziraate kabiliyeti bulunmaması sebebiyle 250 kuruş maaş tahsis olunmuş[258], keza soğuktan ayakları sakatlanmış olan *Mehmed* ile *İlyas* efendilere birer kuruş yevmiye bağlanmıştı[259].

Bununla birlikte muhâcirlerin üretici işlerde çalışmalarını sağlamak isteyen hükümet, bu yolda sürekli teşviklerde bulunuyordu. Böylece karşılıksız para harcamasından kurtulma amaçlanmaktaydı. Nitekim Trabzon'a gelen muhâcirlerden *Trabzon-Erzurum* yolunun inşâsında çalışmak isteyenler burada tutuluyorlardı[260]. Yine *Ereğli* maden ocaklarında çalışmak isteyen Dağıstanlılardan 100 hâne oraya nakl edilmişti[261].

[253] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 962, lef-2.
[254] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 17728 (18 Kasım 1858).
[255] *İrade, Dahiliye*, 23069.
[256] *İrade, Dahiliye*, 29124, lef-1 (20 Temmuz 1859 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası).
[257] Meselâ bkz. *Ayniyât Defteri*, 1135, s. 195, 202, 205, 213, 220, 221 ...
[258] *Ayniyât Defteri*, 1136, s. 34-35 (5 Cemaziyelevvel 1284/4 Eylül 1867 tarihinde Sâderet'ten Muhacirin İdaresi'ne gönderilen yazı).
[259] *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 54 (5 Rebiyülevvel 1286/15 Haziran 1869 tarihinde Sadâret'ten Muhâcirîn İdaresi'ne gönderilen yazı).
[260] *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1189.
[261] *Ayniyat Defteri*, 1143, s. 8.

Ayrıca çeşitli zamanlarda çıkarılan talimatlarda, göçmenlerin kendi işlerini kurmaları, esnâf ve sanatkârlar yanında çalışmaları, geçerli meslekler edinmeleri hususunda iskân memurlarının görevli sayıldıkları görülmektedir[262]. Aynı talimatlarda esnafın da bu meselede hükümete gerekli yardımda bulunması temenni edilmekteydi.

f) Eğitim, kültür, sağlık ve sosyal amaçlı yardımlar. Muhâcirler için köyler inşâ olunurken, çocuklarının eğitilebilmeleri için mektepler inşâsına da önem verilmekteydi. Meselâ 1860 yılında *Varna*'nın *Tuna-yı Müslim*[263], 1864'te *Bozok Sancağı Hüseyinabâd Kazası*'na bağlı *Gökviran*[264], 1866'da *Düzce*'nin *Üskübi*(?)[265], 1873'te *Edirne*'nin muhtelif köylerinde[266] mektepler inşâ edilmişti. 10 Ocak 1875 tarihli *Meclis-i Mahsus* toplantısı sonucunda hazırlanan tutanağa göre muhâcirlerin bulundukları köylerin büyük kısmında mektep yaptırılmış ve böylece ilim ve maarifin yayılmasına, göçmenlerin eski âdetlerinin bertaraf edilmesine gayret edilmişti[267]. Buralara öğretmen yetiştirilmesi için *Maarif Nezâreti*'nin gerekli tedbirleri alması hususu da alınan kararlar arasındaydı.

Bir misâl olmak üzere *Lazistan Sancağı*'ndaki göçmen köylerinde bulunan mekteplere 150'şer kuruş maaşla tayin edilen hocaların isimleri tabloda gösterilmiştir[268].

Hocanın Adı	Görev Yeri
Arhavili Mustafa Efendi	Şerifiye Köyü
Hopalı Ali Efendi	Bahariye Köyü
Livaneli Cafer Efendi	Reşidiye Köyü
Batumlu Memi Efendizâde Osman Ef.	Lutfiye Köyü
Mahçallı Mehmed Efendi	İcâdiye Köyü
Sohumlu Hüseyin Efendi	Nuriye Köyü
Çakulu Hüseyin Efendi	Küşâdiye Köyü
Acaralı İsmail Efendi	Hüseyniye Köyü
Acaralı Osman Efendi	Şükriye Köyü
Çerkes Hacı Mustafa Efendi	Fuadiye Köyü
Livaneli Ahmed Efendi	Feridiye Köyü

262 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 962, lef-2; *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 22848, lef-5.
263 *İrade, Dahiliye*, 31466, lef-1.
264 *İrade, Meclis-i Vâla*, 23071.
265 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 25226.
266 *İrade, Dahiliye*, 46874.
267 *Bab-ı Ali Evrak Odası Amedî Kalemi*, 216, s. 160-161.
268 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24886, lef-2 (13 Haziran 1866).

Yine buradaki göçmen köyleri için tecvid, ilmihâl, maksud, binâ, emsile,tebareke, amme ve elif cüzleri gönderilmişti. Aşağıdaki tabloda söz konusu kitapların nerelere ne kadar gönderildiği görülmektedir[269] :

Kitapların Gönderildiği Yerler	Tecvid	İlmihâl	Maksud Cüzü	Binâ Cüzü	Emsile Cüzü	Tebarake Cüzü	Amme Cüzü	Elif Cüzü
Beş Muhacirîn Hocasına Verilen	—	50	45	45	45	50	50	250
Batum'daki Üç Mektebe Verilen	—	15	5	5	5	10	10	150
Hemşin'e Gönderilen	—	2	—	—	—	4	4	50
Atina'ya Gönderilen	—	3	—	—	—	4	4	50
Arhavi'ye Gönderilen	—	3	—	—	—	4	4	50
Hopa'ya Gönderilen	—	5	—	—	—	2	2	50
Gönye'ye Gönderilen	—	2	—	—	—	2	2	40
Livane'ye Gönderilen	—	5	—	—	—	5	5	100
Yeni Kurulan Köylere Gönderilen	300	500	—	—	100	750	750	3000
TOPLAM	300	585	50	50	150	831	831	3740

Öte yandan göçmenlerin dinî vazifelerini yerine getirebilmeleri için cami ve mescitler inşâsına da önem verilmekteydi. Mektep inşâsı gibi bunların da masrafları devlet hazinesinden veya bazı hayırseverlerin yardımları ile karşılanıyordu[270].

Göçmenlerin arasında din adamları da bulunduğundan dinî hizmetlerin normal yapılabildiği söylenirse de, gelenlerin Osmanlı toplumuna uyumunda asıl mühim fonksiyona sahip olan eğitim-öğretim hiz-

269 *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 24886, lef-2 ve 7.

270 *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 23071, 23971, 25226; *İrade, Dahiliye,* 42798, 43699, 46874.

metlerinin ne derece başarılı olduğunu tesbit etmek güçtür. Şüphesiz eğitimin ülke genelindeki geriliğinden muhâcir köyleri de etkilenmekteydi. Muhtemelen buralarda yapılan eğitim Türkçe okuma-yazma, basit hesap, normal dinî bilgi düzeyinden ileride değildi.

Buna karşılık mektep ve mescit yapımı için devletin malî bakımdan gereken fedakârlıkta bulunduğunu, *Edirne*'nin muhtelif yerlerindeki inşaat masraflarından öğreniyoruz. Aşağıdaki tabloda bu inşaatların maliyetleri gösterilmiştir[271]:

Yerleşim Yerinin Adı	İnşaatın Türü	Maliyeti (Kr.)
İslimiye Kazası Arap Hoca Köyü	Cami	9.285
Feriyeabad	"	7.550
Kırkkilise Kazası Saidiye Köyü	Mekteb	7.550
Baba-yı Atik Kazası Terdil (?) Köyü	Cami	10.866
Dimetoka Kazası Çobanlı Köyü	Mekteb	6.445
Cisr-i Mustafa Paşa Kazası Gökçedere Köyü	Cami	1.907,20

Muhâcirler için yapılması gereken en önemli işlerden biri onların salgın hastalıklardan korunması idi. Zira gerek Osmanlı Devleti'ne gelmeden önce, gerekse geldikten sonra muhâcirler arasında yaygın biçimde salgın hastalıkların baş gösterdiği görülmektedir. Özellikle tifüs, kolera gibi hastalıkların tedavisinde güçlükler çekiliyor, iç içe yaşayan muhâcirler arasında bu hastalıklar süratle yayılıyordu. Bir taraftan beslenme, temizlik ve ısınma yetersizliği, diğer taraftan ilaç ve sağlık personeli meselesinde ortaya çıkan güçlükler, söz konusu hastalıkların önlenmesini imkânsızlaştırıyordu. Görevliler çareyi, toplu halde bulunan göçmenleri bir an önce muhtelif yerlere dağıtmakta buluyorlardı[272].

[271] *İrade, Dahiliye,* 46874, lef-2. 1865 yılında Karahisar-ı Sahip Sancağı dahilindeki Çifteler'de 13.134 kuruşa bir cami yaptırılması, bunun 5-6 bininin bazı hayırseverlerce karşılanması üzerine kalanının da hazineden verilmesi kararlaştırılmıştı. *İrade, Meclis-i Vâlâ,*24226.

[272] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 762, 1189. İstanbul'daki kolera salgınının muhâcirlerin bedenî temizliğe dikkat etmemeleri ile sürekli beraber oturup kalkmalarından dolayı tehlikeli boyutlara ulaşabileceğine *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in 215. (15 Rebiyülevvel 1282/8 Ağustos 1865) sayısında dikkat çekilmiş, Muhâcirîn Komisyonu'nun bir an önce sevk yolundaki kararı desteklenmişti. Aynı gazetenin 202. sayısından itibaren diğer bazı şehirlerde de kolera salgını olduğuna değinilerek, hastalıktan korunma yolları konusunda Umûr-u Sıhhîye-i Askeriye Meclisi Azası Binbaşı Ali Raşid Bey'in kaleme aldığı bir de yazı yayınlanmıştı. 231. sayıda (8 Rebiyülahir 1282/30 Ağustos 1865) ise hastalığın tamamen bertaraf olunduğuna dair bir haber yer almıştı.

Bunun yanında muhâcirlerin tedavi edilebilmeleri için *Üsküdar*'da *Toptaşı* kışlası 10.555 kuruş harcanarak hastahane haline getirilmiş[273], Varna'da 2.500'ü aşkın muhâcir hastaları için bir baraka yaptırılarak istirahatleri ile tedavileri sağlanmaya çalışılmıştı[274]. Sağlık meselesine önem veren *Bâb-ı Âli*, daha işin başında muhâcir hastalarına ilgi gösterilmesini istemiş, 1861 Ağustosunda yayınlanan umumi emirnâmelerde, "*taşralarda bulunan muhâcir hastalarına memâlik hekimlerinin*" bakmaları duyurulmuştu[275].

Gerek muhâcir, gerekse ahali çocuklarının çiçek gibi hastalıklara karşı aşılatıldığına dair basında zaman zaman haberler yayınlanmaktaydı[276]. Yine meselâ *Samsun*'daki muhâcir ve ahali çocuklarını aşılamak ve hastalarına bakmak üzere Tıbbiye Mektebi mezunu *Mahmud Yusuf Efendi*, 750 kuruş maaş ve 375 kuruş harcırahla görevlendirilmiş idi[277].

Bütün bunlara rağmen hastalıklar yüzünden çok sayıda ölüm olayının meydana gelmesi dikkat çekicidir. Hükümet daha işin başından itibaren karantina tedbirlerine önem vermekteydi[278]. Fakat göç hareketindeki yoğunluk bu tedbirlerin boyutlarını bir hayli aşmaktaydı. Alınan bütün tedbirlere rağmen *Trabzon*'da günde ortalama vefat sayısı 200-300 olup *Karpat*'a göre 1865'e kadar Trabzon'da 53.000 kişi hayatını kaybetmişti[279].

Trabzon'da olduğu gibi, *Samsun*'un muhtelif mevkilerine geçici olarak yerleştirilenler arasında ölüm oranı bir hayli fazlaydı. Bu yerleşim birimlerinden bazılarında vuku bulan vefat miktarı şöyle idi[280] :

273 *İrade, Dahiliye*, 30060 (3 Nisan 1860).

274 *Takvim-i Nekâyi, Sayı*, 755 (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864). Yine Tuna Vilayeti'ndeki muhâcirlerin hastaları için kurulan hastahanelere görülen lüzum üzerine Mustafa Salih Efendi, Haralambo Yanako ve Antranik Mıgırdıç adlı üç eczacı 700'er kuruş maaş ve aynı miktar harcırah ile tayin edilmişlerdi. *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 23784 (7 Zilhicce 1281/3 Mayıs 1865). Lofça ve havalisindeki muhacirler ile halkın sağlık problemlerini çözmek üzere 2.500 kuruş maaşla İtalyan Doktor Daniel Bladini(?) ile 500'er kuruş maaşla da Rusçuk tabiplerinden Dimitri İstafaneviç ve Vidin Karantina Tabibi Frankul Avsık tayin edilmişlerdi. *İrade, Dahiliye*, 32394 (21 Cemaziyelevvel 1282/22 Ağustos 1865).

275 *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhâcirîn Komisyonu Gelen Evrak Kayft Defteri*, 758-38/1, s. 90 (19 Safer 1278/26 Ağustos 1861).

276 Meselâ Silistre'nin muhtelif yerlerinde çocuklar aşılanmıştı. Bkz. *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 816 (7 Cemaziyelahir 1282/27 Eylûl 1865).

277 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 23171 (19 Rebiyülevvel 1281/22 Ağustos 1864).

278 Meselâ 1859'da Çerkezistan'dan geleceklere karantina uygulanabilmesi için bina inşasına karar verilmişti. *İrade, Meclis-i Vâla*, 17993.

279 Karpat, *Ottoman Population*, s. 69.

280 *Cevdet, Dahiliye*, 8967, 10080; *Maliye Masarif Defterleri*, 17110, 17336, 17441, 17448, 17470, 17480, 17653, 17752, 17754, 17916.

Mahallin Adı	Tarih	Ölü Sayısı	Günlük Ortalama
Samsun-merkez	13.8.1864— 1.9.1864	227	15.57
„	10.10.1864— 11. 2.1865	179	1.43
Samsun-sahil kesimi	13.10.1864— 12.11.1864	104	3.35
„	13.12.1864— 12. 1.1865	48	1.54
Samsun-Kurupelit	19. 5.1864— 12. 6.1864	974	38.96
„	21. 7.1864— 12. 8.1864	742	32.26
Samsun-Kürtırmağı	20. 6.1864— 12. 7.1864	247	11.22
Samsun-Kılıçdede	13. 9.1864— 1.10.1864	312	16.42
Samsun-Derbend	13. 6.1864— 9. 7.1864	1.293	47.90
Çarşamba	13. 8.1864— 12. 9.1864	1.702	54.90
„	13.10.1864— 12.11.1864	955	30.80
„	13.11.1864— 12.12.1864	615	20.50
„	13.12.1864— 12. 1.1865	437	14.09
Terme-Akçay	13. 7.1864— 12. 9.1864	1.459	45.59
Bafra-Kumcağız	25. 5.1864— 18. 9.1864	2.480	21.19

Samsun'un merkez bölgesinde bulunanların sağlık bakımından daha iyi şartlara sahip oldukları ölüm oranındaki düşüklükten anlaşılmaktadır. Burada Ağustos 1864'te günde 15-16 kişi ölürken takip eden aylarda bu sayı 2-3 kadar olmuştu. Halbuki Samsun'un kenar bölgesi olan *Kurupelit*'te aynı günlerde 30-40 civarında, *Kılıçdede*'de ve *Terme*'de 45-50 arasında, *Çarşamba*'da ise 55 kadar vefat meydana gelmekteydi.

Öte yandan ölenlerin önemli kısmını 0-30 yaş arasındaki çocuk ve genç nüfus oluşturmaktaydı. Aşağıdaki tablolarda sırasıyla *Samsun-Derbend*[281], *Kürtırmağı*[282] ve *Kılıçdede*[283] mevkiinde ölenlerin yaş dağılımı görülmektedir.

Samsun/Derbend'de Vefat Eden Muhâcirler

Tarih	Ölenlerin Miktarı	Yaş Ortalaması	Yaş Dağılımı 0-15	16-30	31-45	46-60	60+
13.VI.1864	47	31.8	18	10	2	12	5
14. "	74	31.9	33	11	7	13	10
15. "	56	34.1	20	8	6	14	8
16. "	78	32.9	23	23	7	19	6
17. "	86	37.4	20	22	8	25	11
18. "	48	37.6	12	14	3	7	12
19. "	45	30.7	12	17	5	8	3
20. "	105	32.9	37	20	11	19	18
21. "	60	37.7	19	13	7	9	12
22. "	34	35.1	9	8	4	8	5
23. "	43	35.4	17	5	4	12	5
24. "	40	27.7	20	5	4	10	1
25. "	40	30.8	17	7	3	9	4
26. "	44	35.9	14	8	5	13	4
27. "	38	28.2	18	5	6	7	2
28. "	30	27.7	16	3	4	4	3
29. "	35	32.8	14	4	6	6	5
30. "	39	29.2	18	7	4	6	4
1. VII. "	23	28.1	7	7	4	5	—
2. "	36	30.8	13	9	5	7	2
3. "	47	33.9	20	7	6	13	1
4. "	44	28.2	17	11	6	5	5
5. "	45	33.4	16	7	6	14	2
6. "	39	40.1	9	8	4	12	6
7. "	42	32.0	18	7	4	7	6
8. "	36	40.0	11	6	5	7	7
9. "	39	37.8	12	7	5	9	6
TOPLAM	1293	33.4	460	259	141	280	153
GÜNDE ORTALAMA ÖLEN SAYISI : 47.90							

281 *Maliye Masarif Defteri*, 17440.
282 *Cevdet, Dahiliye*, 10080.
283 *Cevdet, Dahiliye*, 8967.

Samsun/Kürtırmağı mevkiinde ölen muhacirler

Tarih	Ölen Sayısı	Yaş Ortalaması	Ölenlerin Yaş Dağılımı 0-15	16-30	31-45	46-60	60 +	Belirsiz
20.6.1864	11	26.81	5	1	3	2	–	–
21.6.1864	12	33.08	5	1	2	2	2	–
22.6.1864	10	29.80	5	1	–	2	2	–
23.6.1864	11	28.63	5	–	3	3	–	–
24.6.1864	12	30.50	5	2	3	–	2	–
25.6.1864	10	30.60	5	–	–	5	–	–
26.6.1864	11	27.27	5	2	2	1	1	–
27.6.1864	12	31.66	5	–	3	3	1	–
28.6.1864	10	25.70	5	–	3	2	–	–
29.6.1864	11	29.72	5	1	2	2	1	–
30.6.1864	12	36.08	5	–	1	5	1	–
1.7.1864	10	31.20	5	–	1	2	2	–
2.7.1864	11	34.90	4	–	4	1	2	–
3.7.1864	12	27.66	5	3	2	1	1	–
4.7.1864	10	33.20	3	1	2	4	–	–
5.7.1864	11	30.36	5	–	4	1	1	–
6.7.1864	12	33.66	5	–	3	4	–	–
7.7.1864	10	29.90	5	–	1	3	1	–
8.7.1864	11	35.90	4	1	1	3	2	–
9.7.1864	12	25.20	3	–	–	2	–	7
10.7.1864	17	29.00	1	–	1	1	–	14
11.7.1864	5	27.40	3	–	–	2	–	–
12.7.1864	4	31.00	2	–	1	1	–	–
TOPLAM	247	32.48	97	13	42	50	19	21
GÜNDE ORTALAMA ÖLEN SAYISI : 11.22								

Samsun/Kılıçdede Mevkiinde Ölen Muhâcirler

Tarih	Ölen Sayısı	Yaş Ortalaması	Ölenlerin Yaş Dağılımı 0-15	16-30	31-45	45-60	60+	Belirsiz
13.9.1864	17	45.29	2	2	3	1	–	9
14.9.1864	32	29.03	2	7	4	2	–	15
15.9.1864	22	33.42	1	3	3	1	–	14
16.9.1864	17	32.82	1	2	3	2	–	9
17.9.1864	17	29.47	4	–	3	–	–	10
18.9.1864	17	30.70	–	3	5	1	–	8
19.9.1864	18	23.21	1	6	2	1	–	8
20.9.1864	23	29.39	1	5	4	1	–	12
21.9.1864	11	25.27	–	4	–	–	1	6
22.9.1864	30	32.10	6	4	2	1	–	17
23.9.1864	11	31.63	1	3	2	3	–	2
24.9.1864	14	25.75	1	8	1	–	–	4
25.9.1864	17	33.41	–	3	4	–	–	10
26.9.1864	14	23.50	1	5	2	–	–	6
27.9.1864	26	18.69	16	3	–	–	–	7
28.9.1864	10	24	–	–	–	–	–	10
29.9.1864	–	–	–	–	–	–	–	–
30.9.1864	4	31	2	–	–	2	–	–
1.10.1864	12	30.83	–	–	1	–	–	11
TOPLAM	312	29.94	41	58	39	15	1	158

GÜNDE ORTALAMA ÖLEN SAYISI : 16.42

Sağlık şartlarının elverişsizliği, iklimin uygun olmayışı, yetersiz beslenme, ısınma ve barınmanın eksikliği gibi pek çok sebep neticesinde ölenlerin kesin sayısını tesbit etmek mümkün görünmemektedir. Kaldı ki, hayatını kaybedenler sadece geçici iskân bölgesinde bulunanlar değildi. Asıl iskân mahallerine sevk edildikten sonra da sıtma gibi hastalıklar sonucunda ölenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Elimizde *Kıbrıs*'a gönderilen 2.600 kişiden bir yıl sonra 218 kişinin sağ kalması gibi olağan dışı bir örneğe dair bilgiler var ise de[284], genel olarak gelen göçmenlerin üçte birinin hayatlarını kaybettikleri hükümet çevrelerince kabul edilmekteydi[285]. Bu hesaba göre gelen göçmen sayısı 1 ilâ 1.2 milyon arasında kabul edildiği takdirde, bunlardan ortalama 350-400 bininin tam anlamıyla iskân edilemeden öldüğü sonucu çıkarılabilir. Böyle bir rakamın hayli tahripkâr bir düzeyde olduğu şüphesizdir.

Ölen muhâcirlerin tedfin ve tekfin masrafları da hazineden yahut da halkın yardımları ile karşılanmaktaydı.

Devlet tarafından göçmenler için sağlanan bu imkânların yanısıra yol, köprü, su kuyusu yapımında da değişik ölçülerde yardımlarda bulunulduğu, mümkün olduğu kadar bu çeşit ihtiyaçların da karşılanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır[286].

D — Göçmenlerin Uyum Meseleleri ve Göçmen-Ahali İlişkileri

Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin iskânları ile ilgili meselelerin, onlara bir miktar toprak tahsis edilmesiyle bitmesini beklemek mümkün değildir. Zira gelen göçmenler, çok farklı kültürel, siyasî ve sosyal yapıya sahip yeni bir çevrede hayatlarını sürdüreceklerdi. En azından göçmenlerin önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin resmî dilini bilmemenin doğurduğu zorluklarla karşı karşıya idiler. Ayrıca kendi gelenek ve kanunları burada geçersiz sayılıyor, hatta yadırganıyordu. Bütün bunların birtakım uyum zorlukları doğuracağı açıktı.

Öte yandan insan için ilk planda gerekli olan hususların başında varlığını sürdürmek geldiğine göre, elbette bu göç hareketi sırasında ortaya çıkan ilk önemli meseleler daha ziyade kendisini maddî ihtiyaçların karşılanması konusunda gösterecekti. Devletin içinde bulunduğu

[284] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 24600.
[285] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 961, lef-1.
[286] Mesela Şubat 1866 tarihinde Varna dahilindeki Pazarcık kazasında beheri 1.500-3.000 kuruşa kadar olan 18 adet kuyu kazılmasına karar verilmişti. *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 24579.

şartların yetersizliği, bundan da öte kısa sürede gelen göçmen sayısındaki büyük artışın, en güçlü devletlerin bütçelerini bile sarsacak düzeyde olması sebebiyle sağlanan imkânlar genelde ihtiyaçların tatmininden uzaktı. Dolayısıyla büyük kısmı oldukça güç şartlarda göç edebilen bu insanlar bir bakıma uğradıkları hayal kırıklığının etkisi altında ya kendi içlerine kapandılar ya da yeni katıldıkları devleti ve toplumu pek dost kabul etmediler. Böyle bir hükme varmanın zorluğu açıktır. Bununla birlikte eldeki bilgi ve belgeler, karşılıklı iyi niyete rağmen, çoğu zaman hiç de istenmeyen hareketlerin baş gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Gerçekten de muhâcirlerin en büyük istekleri, huzur ve refah içerisinde *Osmanlı Halifesi'nin koruyucu kanatları altında* yaşamaktan ibaretti. Gerek müslüman gerekse gayrimüslim göçmenler, bu açıdan Osmanlı Devleti'ni iltica edilebilecek tek ülke gibi görmekteydiler. Bundan dolayı göçmenlerin iyi niyetle Osmanlı tebaasından olmak istediklerini kabul etmek gerekir.

Osmanlı Devleti de bütün iyi niyetiyle çok zor şartlar altında kalan, Rusya'nın kahredici baskısıyla hayatlarını yitirme tehdidiyle kaçmak zorunda bırakılan bütün göçmenlere din, ırk, mezhep ayırımı yapmadan kapılarını açmıştır. Hükümet ve Padişah, göçmenlerin halk ile uyum içerisinde, maddî varlıklarını sürdürebilecekleri biçimde iskân edilmelerini, bu işten hem muhâcirlerin hem de devletin kazançlı çıkmasını arzu etmekteydi.

Ancak iskân faaliyeti sırasında ortaya çıkan pek çok hadise, iki tarafın da memnun olmadığı sonuçlar doğurdu. Bir yandan ahali-muhâcir çatışmaları, diğer taraftan muhâcirlerin kurulu düzene karşı çıkma, kanun ve kuralları reddetme yönündeki hareketleri tarafların birbiriyle uyum temin etmelerini engellemiş yahut da geciktirmiştir.

İskân sırasında karşılaşılan problemleri üç bakımdan inceleyeceğiz.

a) Osmanlı Devleti'nin uygulamalarından dolayı ortaya çıkan problemler: *Bâb-ı Âli*'nin resmî politikasının muhâcirlerin lehine olduğunda şüphe yoktur, ama asıl zorluklar, bu politikaların uygulanmasından kaynaklanmaktaydı. XIX. yüzyıl ortalarında devletin ve toplumun içinde bulunduğu genel ahlâktaki çöküntü, rüşvet, zimmete para geçirme, memurların tahakkümü gibi rahatsız edici unsurlar, göçmenlerin iskânı sırasında bütün yönleriyle baş gösterdi. İşte *Bâb-ı Âli* bütün bu yolsuzlukların önüne geçemedi.

İskân memurlarının ilgisizliği gibi suçlamaların yanı sıra teşkilât yapısının da böyle büyük bir göçü organize edebilecek şekilde olmadığı

anlaşılmaktadır. 1856'da başlayan göç hareketini organize etme düşüncesi ancak 1860 yılında benimseniyor. Kaldı ki, bu tarihte de hemen bütün vilâyet ve sancaklarda geniş çaplı bir organizasyona gidildiği de söylenemez. Anlaşılan devlet, başlangıçta Kırım göçlerinin nihayet 1857 belki 1858 yılında son bulacağını kabul etmekteydi. Yani Rusya'daki siyasî gelişmelerin dikkatle takip edilmediği, dolayısıyla ortaya çıkabilecek muhtemel meselelere karşı tedbirlerin geliştirilmediği görülüyor. Halbuki Kırım Savaşı'daki mağlubiyetinde etkisi olan Şeyh Şâmil direnişinin bastırılması için Petersburg'un bütün gücünü bu tarafa sevk edeceği kolaylıkla tahmin edilebilirdi. Böyle bir durumda göç hareketinin ortaya çıkmasını beklemek pek de kehanet sayılmazdı. Fakat Bâb-ı Âli' nin, savaşı izlediğini görmemize rağmen sonuçları üzerinde fazla müzakere yapmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden tedbirler de hadiselerin arkasından geldi ve problemleri çözmekte yetersiz kaldı.

Muhâcir meselesi bitti denilirken yeni bir göç dalgası ile karşılaşılması bunu göstermektedir. 1856'da göç meselesi sona erdi diye düşünülürken[287], 1859-1862 göçleri meydana geldi. Bu göçlerin arkası alındı zannedilirken, 1863-1865 göçleri ile karşılaşıldı. 1865 yılında her şey düzene sokuldu denilerek *Muhâcirîn Komisyonu* feshedildi[288]. Halbuki kadrosu azaltılarak küçük bir daire haline getirilen bu komisyon zamanla yeniden kadro bakımdan güçlendirilerek 1875'e kadar önemli bir kurum olarak, bundan sonra da Zaptiye Nezâreti'ne bağlı bir müdürlük şeklinde varlığını sürdürdü. Demek ki Osmanlı Hükümeti yanı başında cereyan eden hadiseleri dikkatle takip edip buna göre tedbirlerini önceden alabilmiş değildi. İşte iskân sırasında bir çok mesele buradan kaynaklandı.

Osmanlı Hükümeti'nin muhâcirlere verdiği imkânlar ve bununla ilgili problemler konusunda daha önce bilgi verildiği için şimdi ayrıca bu hususa uzun uzun yer verilmeyecektir.

b) Yerli halkın sebep olduğu problemler: Osmanlı Devleti'nin asıl tebası, genelde muhâcirlere merhamet ve şefkatle yaklaşmaktaydı. Bunlara yardım için açılan kampanyalara çoğunlukla iştirak edildi. Muhâcirlerin, bilhassa devlet tarafından karşılanmayan ya da yetersiz karşılanan ihtiyaçlarının giderilmesi ahalinin üzerine düşen bir görev durumundaydı. Vilayet ve kaza meclislerinin öncülüğünde bu tür ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak yapılan yardımların boyutlarını küçümsemek mümkün değil. Özellikle ev eşyası, gıda maddelerinin temini, hatta arazi ve tohumluk yardımı gibi konularda her türlü fedakârlığın ya-

[287] *İrade, Dahiliye,* 22844.
[288] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 1285.

pıldığı dikkatimizi çekmektedir. Üstelik bu tür yardımları sadece müslüman halk değil, gayrimüslim ahali de yapmaktaydı. Buna dair bir kaç örnek aşağıda verilmektedir:

1 Ağustos 1864 tarihli *Takvim-i Vekâyi*'de yer alan bir habere göre; *Niş* ve *Kosova* taraflarında iskân olunmak üzere gönderilen 15 bin kadar muhâcir *Lom* iskelesine çıkarıldı. Oradan, *Büyük Balkan* yoluyla Niş'e, sonra da Kosova'ya gideceklerin *Ürgüp* ve *Priştine*'ye kadar nakillerine yarayacak arabalar *Lan* (?), *Berkofça*, *Şehirköyü*, *Ürgüp* ve *Leskofça* kazalarından tedarik olundu. Nakil sırasında bu kazalar ahalisi, özellikle *Şehirköyü* ve *Niş* kazaları *Bulgarları* kendi arabalarıyla ücretsiz çalıştıklarından başka hasta ve âcizleri arabalara arkalarında bindirip indirmişler, evlerinden halı ve kilim getirerek onları soğuk ve yağmurdan korumaya çalışmışlardı [289].

Yine *Tekfurdağı*'nda yeniden inşa olunan *Aziziye* kasabasındaki muhâcirler için yapılacak evlerin inşaatında kullanılmak üzere *Samakovcuk (?) Dökümhanesi* usta başıları tarafından 1.750 kıyye çivi bağışlanmıştı ki, bu ustabaşıların tamamı gayrimüslim idi [290].

Gayrimüslimler tarafından yapılan bağışlar ile ilgili elimizde bir hayli belge bulunmaktadır [291]. Elbette bu konuda asıl yük müslüman halkın üzerindeydi. Meselâ *Çankırı* [292] ve *Kastamonu*'dan yapılan yardımlara ait tablolar aşağıda gösterilmiştir [293].

[289] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 759 (28 Safer 1281/1 Ağustos 1864).

[290] Bu ustabaşılar tarafından "Samakovcuk Dökümhane-i Âmiresi Müdürü Fütüvvetlü Râşid Efendi Hazretleri"ne verilen 20 Ağustos 1861 tarihli yazı için bkz. *İrade, Dahiliye*, 32165, lef-5.

[291] Mesela İvraca Kazası halkının yardımları için bkz. *İrade, Dahiliye*, 31709, lef-3. Kıbrıs'taki Rum ve Ermenilerin yardımlarına dair de bkz. *İrade, Dahiliye*, 36416, lef-7.

[292] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24782, lef-4.

[293] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24752, lef-2.

ÇANKIRI'DAN MUHÂCİRLERE YAPILAN YARDIMLAR (15 Şubat 1866) (Kuruş)

Merkezin Adı	Meskun Muhacirlerin ekmek masrafı	Başka Yerlere Sevk edilenlerin ekmek mas.	Hayvan ve Araba Ücreti	Cenaze Masrafı	Yatak Ücreti	Kilim Ücreti	Elbise Ücreti	Ev Malzemeleri Ücreti	Tarla Bedeli	Hane Bedeli	TOPLAM
Çankırı– Akçaylı Aşireti	331.950	—	78.840	10.250	33.000	8.800	—	16.500	—	165.000	639.340
Tokat Kazası	15.000	—	3.500	—	8.000	—	—	1.500	7.000	32.400	67.400
Karaî ve Öksüz Kazası	36.000	—	10.000	—	6.400	1.600	—	3.000	1.500	40.000	98.500
Koçhisar ve Tecbure (?) Kazası	100.800	16.828,20	145.248	3.000	14.566	4.000	14.483	3.000	35.000	84.000	421.024,20
Ceylan, Karacahisar, Kurşunlu Kazaları	30.000	—	10.000	1.000	8.100	1.000	13.500	3.000	10.000	54.000	130.600
Çerkeş ve Boğaz Kazaları	35.000	—	20.000	4.000	18.000	3.000	15.000	5.000	30.000	90.000	220.000
Karapazar, Şabanözü, Koru, Nallu Kazaları	51.580	30.000	35.000	—	25.800	4.300	—	18.000	31.100	53.750	249.530
Kalecik Kazası	20.000	5.350	22.575,20	1.750	21.200	—	2.300	7.576,20	20.000	105.000	205.752
Anballu ve Ballu Kazası	15.000	—	4.000	—	10.000	5.000	—	5.000	1.250	33.000	73.250
İskilip Kazası	25.000	—	60.000	—	—	5.840	60.000	75.000	—	93.600	319.440
TOPLAM	660.330	52.177,20	384.163,20	20.000	145.066	33.540	105.283	137.576,20	135.850	750.850	2.424.836,20

KASTAMONU'DAN MUHÂCİRLERE YAPILAN YARDIMLAR 8 Mart 1866) (Kuruş)

Merkezin Adı	Tekfin Masrafı	Alınan Öküz Fiyatı	Araba ve Hayvan Ücreti	Nakdî Yardım	Tayinat Yardımı	Zahire Bedeli	Ekilen Arazi Bedeli	Yapılan Hane Sayısı	Hanelerin Bedeli	TOPLAM
Devrekâni Kazası	1.555	—	19.060	—	28.500	12.660	22.000	49	49.000	132.775
Akkaya Nahiyesi	—	—	23.290	14.000	17.680	—	—	3	3.000	57.970
Göl Kazası	740	—	14.810	6.000	5.025	—	—	—	—	26.575
Sorkun Kazası	—	—	6.245	4.000	—	—	—	—	—	10.245
Daday Kazası	—	—	8.135	7.000	—	—	—	—	3.000	18.135
Taşköprü Kazası	—	3.750	25.732	19.297	15.200	2.450	—	19	33.086,20	99.515,20
Göni (?) Kazası	—	1.750	12.690	7.500	10.120	1.925	—	3	4.266	38.251
Gökçeağaç ve Akyürek Kazaları	—	1.000	3.118	5.077	2.150	875	—	2	2.844	15.064
TOPLAM	2.295	6.500	113.080	62.874	78.675	17.910	22.000	79	95.196,20	398.530,20

Ahalinin içinde bulunduğu zor şartlara rağmen muhâcirlere yaptıkları yardımın değeri şüpheye yer bırakmayacak derecede büyük önem taşımaktaydı. Ancak gerek göçmenlerin Osmanlı Devleti'nin kanunlarına yabancı olmaları, gerekse geçinebilmek için yapmak zorunda kaldıkları işlerin yerli halk tarafından istismar edildiğini görmekteyiz.

Geçinebilmek için çok az bir ücretle çalışan muhâcirler, aynı işi yapan diğerleri tarafından engellenmekteydiler. Zaten göçmenlerin kaza ve şehirlerde oturanları, amelelik ya da hamallık ile uğraşmakta idiler[294]. Vasıfsız işçi durumunda olan bu göçmenlerin düşük ücretle çalışmalarını engellemeye yönelik bir örnek *Cerîde-i Havâdis*'in 2 Şubat 1860 tarihli nüshasında şu şekilde anlatılmaktadır: Nogay ve Çerkes muhâcirlerinden olup İstanbul'da bulunanlardan fakir olanlar odun yarıcılığı ile uğraşmakta idiler. Ancak bir süre sonra bunların bu tür işleri yapamadıkları görüldü. Araştırma sonucunda, güya bu muhâcirlerden bir kaçı yalnız bir kadının evine odun kırmak için gitmişler, fakat kadının yalnızlığını farkedip içeri girerek bütün kıymetli eşyasını alıp götürmüşler ve tesadüfen Zaptiye kuvvetlerince yakalanmış tarzında bir söylentinin dolaştığı görülmüştür. Halbuki Zaptiye Müşirliği böyle bir olayın olmadığını söylemiştir. Böyle bir söylenti, kendilerinin üç kuruşa yaptıkları işi, muhâcirlerin 20 paraya veya bir kuruşa yapmalarından rahatsız olan odun yarıcıları tarafından yayılmıştır. Gazete, bu rivâyetin yalan olduğunu ilan ederek, halkın muhâcirlere iş vermekten çekinmemesini temin etmek ister[295].

Özellikle bazı aşiretlerin göçmenlere pek iyi davranmadıkları görülmektedir. Zira bu aşiretlerden göçebe olanları yazın yaylalara çıkmaktaydılar, Ancak *Sivas-Uzunyayla* gibi aşiretlerin yaylak alanları olan sahalar göçmenlere tahsis olununca menfaatlerine dokunduğu için aşiretlerin tepkisine yol açmıştı. Gerçi buralar bahsedilen aşiretlerin mülkleri değildi, ama onlar meseleye bu açıdan bakmıyorlardı. Nitekim *Uzunyayla*'daki göçmenlere aşiretler tarafından sık sık saldırılarda bulunulduğu görülmektedir. Hatta *Afşar* aşiretinin taarruzlarından muhâcirleri korumak üzere askerî tedbirler de alınmıştı[296]. Kezâ *Habur* taraflarına yerleştirilenleri aşiret taarruzlarından korumak amacıyla burada bir kışla inşa edilmişti[297].

[294] Meselâ 1870'lerde Trabzon'da çalışan hamalların çoğu bu göçmenlerden idi. "İngiltere Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre : 1870'te Trabzon", Derleyen ve Çeviren: Ergun Türkcan, *Tarih ve Toplum*, Sayı 31 (İstanbul, 1986), s. 34.

[295] *Ceride-i Havâdis*, Sayı 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860).

[296] *İrede, Meclis-i Vâlâ*, 24961. Meselâ ağaç kesmek için ormana giden muhacirler Afşar eşkiyası tarafından men edilerek üçü öldürülmüş altısı da yaralanmıştı. *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhâcirîn Komisyonu Gelen Evrak Kayıt Defteri*, 758-38/1, s. 1.

[297] *İrade, Dahiliye*, 38018.

Göçmenlerin muhtaç durumda olmaları bazı muhtekirler tarafından istismar edilmekteydi. Hatta bunların arasında devletin çeşitli kademelerinde bulunan görevliler vardı. Öteden beri Çerkesler arasında çocuklarını satmak şeklinde bir âdetin olmasından faydalanan bir kısım şahıslar düşük meblağlarla cariye satın almaktaydılar. Meselâ *Burdur*'da bulunan Çerkeslerden *Burah(?) Bey*, iki cariyesiyle kızını zorla alıkoyan *Kaimmakam Raşid Efendi*'den şikâyetçi olmuş[298], *Çerkes Rüstem*, 24 köle ve cariyesine el koyduğunu söylediği Trabzon Valisi Muhlis Paşa'nın mühürdarı olan *Muhsin Efendi*'ye karşı çıkınca, köle ve cariyeler *Muhsin Efendi*'nin tahriki ile hür olduklarını iddia etmişlerdi[299]. *Kars*'ta bulunan *Ahıska* muhâcirlerinin evleri tahrip edilmiş[300], *Mihaliç Kazası*'nın *Beyköyü*'ndeki altı göçmen evi ile ekili tarlaları, *Kevil(?) Köyü*'ndeki gayrimüslimlerce yakılmış, yapılan muhâkeme neticesinde sorumlular cezalandırılmışlardı[301]. *İslimiye Sancağı* dahilindeki *İbrail Köyü*'nde Tatarlara verilen mer'a ve tarlalara ahaliden *Ali Ağa* adlı birisi müdahale etmiş, yapılan tahkikat sonucunda adı geçen kişinin haksızlığı ortaya çıkmıştı[302].

Bu tür saldırılardan muhâcirleri korumaya çalışan devlet, sorumluları kanun gereğince cezalandırmaktaydı. Böyle bir suç ve ceza örneğini *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlandığı şekliyle veriyoruz: "*Mecidiye Kasabası sâkinlerinden Tatar Ömer ve Senad(?) ve Dobniçeli Süleyman nam şahıslar daha iki nefer refikleriyle ve sirkat niyetiyle kasaba-i mezkbûrede sâkin muhâcirînden Nebi nam kimesnenin, leylen ve musallahan hânesi kapusunu delerek ve derununa dühûl ile kendisini ve oğlunu cerh ve zevcesiyle kerimesine işkence ve eziyet eylemelerini müteâkib komşular yetişmesiyle firâr eylemiş olduklarından kanunun 27. maddesi zeyli ahkâmınca merkûmânın bade't-teşhîr müebbeden Vidin'de küreğe konulmalarına hükm edilmiştir.*"[303].

c) Muhâcirlerden kaynaklanan problemler: Gerek Kırım'dan, gerekse Kafkasya'dan gelen göçmenlerin, iskân sırasında sebep oldukları güçlüklerin başında devlet otoritesine zaman zaman karşı çıkmaları gelmekteydi. Dolayısıyla hükümetin önem vermekte olduğu asayişin ihlâl edilmesi gibi durumlar ortaya çıkmaktaydı. Gerçi muhâcirlerin bazıları iskânlarının sağlanamaması yüzünden bir tepki olarak bu yola başvurmaktaydılar. *Adana*'da Nogay muhâcirlerinin[304], *Erzurum*'da Çerkesler ile diğer bazı göçmen gruplarının[305] asayişi bozdukları, *Köstence*'de

[298] *Ayniyat Defteri*, 1135, s. 167 (29 Zilkade 1285/13 Mart 1869).
[299] *Ayniyat Defteri*, 1136, s. 21 (21 Cemaziyelevvel 1286/29 Ağustos 1869).
[300] *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 203 (9 Şevval 1289/10 Aralık 1872).
[301] *Aynı Defter*, s. 203 (10 Şevval 1289/11 Aralık 1872).
[302] *Aynı Defter*, s. 293 (19 Ramazan 1290/18 Kasım 1873).
[303] *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 710 (8 Rebiyülevvel 1280/23 Ağustos 1863).
[304] *Bâb-ı Ali Evrak Odası Muhâcirîn Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri*, 761-38/4, s. 10.
[305] *Aynı yer*, s. 35.

Kırım ve Çerkes muhâcirleri arasında hırsızlık olaylarının meydana geldiği[306], *İstanbul*'da iskân olunmadıklarını söyleyen göçmenlerin sokak aralarında toplanarak huzuru bozdukları[307] görülmektedir. Bilhassa hırsızlık olayları çok yaygın şekilde vuku bulmaktaydı. *Karal* eserinde, hükümetin yetersiz iskân politikası yüzünden üretici duruma getirilemeyen göçmenlerin dağlara çıktıklarına değinerek, "*yalnız Canik Sancağı'nda çaldıkları at, öküz ve davarların sayısı 25.000'e varmakta idi*" demektedir[308].

Bu çeşit asayişi bozucu hadiseler karşısında hükümet, inzibâtî tedbirlere baş vurmaktaydı. İlk olarak da muhâcirlerin memleketlerinden getirdikleri silahlar toplatılıyor veya silahlı bir şekilde dolaşmaları yasaklanıyordu[309]. Halkın şikâyetleri üzerine hadiselerin olduğu yerlere askerî birlikler gönderilmekte, hatta *Biga*'da 1865 yılında olduğu gibi, muhâcirlerin saldırılarını bertaraf eden askerlerin masrafları halkın yardımı ile karşılanmaktaydı[310]. Devlet gerekli yerlere geçici olarak askerî birlikler sevk etmiş ve muhâcirlerle anlaşmanın sağlanabilmesi için aralarından ileri gelen birini maaşlı şekilde görevli kılmıştır. Nitekim *Lazistan Sancağı*'nda halk ile göçmenler arasındaki bazı arazi meseleleri yüzünden çatışmalar çıkmış, bunun üzerine *Karaşalvar*, *Kahabir*(?) ve *Soğuksu* mevki-

Mahallin Adı	Görevlinin Adı	Maaşı
KARAŞALVAR	Ali Ağa (Memur)	200 Kuruş
	Mustafa Bey (Muhacirlerden)	120 "
	9 Adet Asker	540 "
KAHABİR	Sahafdar Mehmed Ağa (Memur)	200 "
	Arslan Bey (Muhacirlerden)	120 "
	9 Adet Asker	540 "
SOĞUKSU	İbrahim Bey (Memur)	200 "
	Hacı Ali Bey (Muhacirlerden)	120 "
	9 Adet Asker	540 "

306 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 753 (15 Muharrem 1281/20 Haziran 1864). Sivas.
307 *İrade, Meclis-i Mahsus*, 1285, lef-3.
308 Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII. C., s. 278.
309 Mesela Canik ve Amasya'da muhacirlerin silahlı gezmemeleri emredilmişti. *Bâb-ı Âli Evrak Odası Muhacirin Komisyonu Giden Evrak Kayıt Defteri*, 761-38/4, s. 32, 33.
310 *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 24351.

lerine görevliler ile askerler tayin olunmuştu. Aşağıdaki tabloda bu görevliler ile muhâcir temsilcilerinin isimleri görülmektedir[311] :

Bununla birlikte *Lazistan Sancağı*'ndaki hadiselerin öyle kolayca sona erdirilemediği anlaşılmaktadır. Ancak 9 Ağustos 1869 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde buralardaki köylerde bulunan muhâcirler ile ahali arasındaki düşmanlığın, dâvâ konusunun kanuna ve nizâma göre halledilmesi ile bertaraf olunduğu belirtilerek şöyle denilmektedir : "*Cümlesi beyninde akd-ı rabıta-ı uhuvvet ettirilmiş idüğüne ve kurrâ ahâlisi kefâlet-i müteselsileye rabt olunduğundan bunların silah ile gezmeleri câiz olmadığı cihetle... silah taşımamak üzere taahhüdât-ı kaviyye alınmış ve artık beynlerinde olan bürûdet zâil olarak emn ü asâyış tamamiyle iâde*" kılınmıştır[312].

Burada görülen kefâlet sistemi diğer yerlerde de uygulanmaktaydı. Hükümet Kafkas kavimleri arasında kan bağlılığına verilen değeri dikkate alarak muteber beylerden, kabile mensuplarının hırsızlık, yağmacılık yapmayacaklarına dair söz alarak problemleri askerî yollara baş vurmadan çözmek istiyordu. Meselâ *Sivas*'ta da görülen böyle bir hadisede bütün Çerkes muhâcirleri birbirlerine kefil olmuş, kefil gösteremeyenler ise birer ikişer hâne şeklinde yerli ahalinin köylerine dağıtılarak fenalıkların önü alınmaya çalışılmıştı[313].

Buna rağmen yine suç işlemeye devam edenler tevkif veya sürgün ile etkisiz kılınmaya çalışılıyordu. Yine *Sivas*'ta meydana gelen bir olayı örnek olarak verebiliriz. *Aziziye Kazası*'nın *Mesudiye Nahiyesi*'ne bağlı *Oluk*, *Karakuyu* ve *Kaynar* köylerinde oturan muhâcirlerden *Abdülgiray* ile arkadaşlarının hırsızlık yapmaları üzerine, eşkiya reisi olan bu şahıs ailesiyle birlikte Rumeli'ye sürülmüş, diğerleri de birer yıl hapis ile cezalandırılmışlardı[314].

Genel olarak Osmanlı Devleti'nin bu tür olayların önlenmesinde kabile reislerine çok güvendiği anlaşılmaktadır. Nitekim *4. Ordu Müşiri Derviş Paşa*'ya gönderilen 24 Ağustos 1868 tarihli bir hükümde[315]; mu-

[311] *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 25052, lef-3 (30 Haziran 1866). Ankara'da geçici olarak görevlendirilen zaptiye askerine maaş olarak 15.720 kuruş ile tayinât bedeli olarak da 3.240 kuruş ödenmişti. *İrade, Meclis-i Vâlâ*, 23263. 1867'de Niş taraflarındaki muhâcirlerin isyankar davranışlarının Kaimmakam Süleyman Paşa'nın bastırmasıyla ilgili bir haber için de bkz. *The Levant Herald*, 24 Mayıs 1867.

[312] *İrade, Dahiliye*, 41519. Ancak Batum'da kefâlete rağmen muhâcirleri uygunsuz hareketlere teşvik eden beylerden ondördü başka yerlere sürülmüşlerdi. *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 266.

[313] *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 297 (6 Şevval 1290/27 Kasım 1873 tarihinde Sadâret'ten Muhâcirîn İdaresi'ne gönderilen yazı).

[314] *Ayniyât Defteri*, 1139, s. 25. Yine Canik'te muhâcirleri tahrik edenlerin sürgün cezasına çarptırıldıklarını görüyoruz. *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 292.

[315] *Mühimme Defteri*, 262, s. 304.

hâcirlerin sebebiyet verdikleri katl ve hırsızlık olaylarının, henüz hepsinin tam anlamıyla iskân olunmamalarından kaynaklandığı ifade olunarak bunların derhal iskânlarının bitirilmesi istenmiş, ayrıca muhâcir reislerinin ekserisinin sadakat ve terbiye sahibi oldukları ifade edilerek, bunların zaten öyle asayiş bozucu hareketlere meydan vermeyecekleri bildirilmişti. Eğer aksi davranan reisler olursa bunların da kabilelerinden ayrılarak uzak mahallere gönderilmeleri emredilmişti. Aynı hükümde üzerinde durulan noktalardan biri de, yine muhâcirlerin silahlı gezmelerine izin verilmemesi ve suçluların hemen cezalandırılması idı.

İskânı geciktiren ve bazı problemlerin ortaya çıkışına yol açan hususlardan biri de, *Sadâret*'ten *Muhâcirîn İdaresi*'ne gönderilen 17 Aralık 1873 tarihli yazıda belirtildiği üzere, muhâcirlerin birbirlerine benzemeleri dolayısıyla bir yere yerleştirilen kişilerin bir süre sonra başka bir yere giderek yeniden yardım almaya teşebbüs etmeleri idi[316]. Gerçekten de bu husus hükümeti çok rahatsız etmekte, lüzumsuz yere harcamalara sebep olmakta ve nihayet muhâcirlerin de perişanlığını artırmaktaydı. Böyle bir istismarın önüne geçmek için sık sık sancaklara gerekli uyarılarda bulunuluyor, göçmenlerin ancak kaza müdürlerinden alacakları tezkere ile bir başka yere gitmelerine izin veriliyordu. Bu hususa dair 29 Temmuz 1863 tarihinde her tarafa emirler gönderilmiş olmasına rağmen bazı müdürler ile memurların gereken dikkati göstermemeleri yüzünden yine aksaklıklar ortaya çıkmaktaydı. Nitekim Kütahya'nın *Seyitgazi Kazası*'nda beş-altı yıl önce iskân olunan *Hacı Musa* ve ailesi, *Köstence*'de akrabalarının bulunduğunu ifade ederek buraya gitmek üzere yerlerini terk etmişlerdir. İstanbul'a gelen bu grup tekrar Kütahya'ya geri gönderilmiş ve kaza yetkililerinin de bu hususa gereken dikkati göstermeleri emredilmişti[317].

Bâb-ı Âli, hem bu şekilde akrabalarının yanına gitmek iddiasında bulunarak yerlerini terk edenlere, hem de bulundukları bölgede odun ve su bulunmadığını söyleyerek başka yerlere izinsiz gitmek isteyenlere karşı makul bir yolun takip edilmesine taraftar idi. Muhâcirler arasında anne, baba, kardeş gibi yakın akrabalarını arayanlara yardımcı olunması uygun görülmekteydi. Ayrıca bu şekilde ailelerin parçalanmasını önlemek için iki tarafın bulunduğu kaza yönetiminin haberleşerek müsait olan yerde ailenin birleşmesi usûlü getirilmişti. Yalnız kaza memurlarının bir haberleşmeye girişmeden her isteyene izin vermeleri hoş görülmemekteydi. Hatta böyle durumlarda muhâcirlerin asıl yerlerine iade olunacakları ve yol masrafının da muhabere yapmadan onlara mektup

316 *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 303.
317 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, Sayı 721 (17 Rebiyülahir 1280/1 Ekim 1863).

veren memurlardan tahsil edileceği bütün sancaklara bildirilmişti[318]. Bu tedbirin ne derece işlediğine dair bilgimiz yoktur. Ancak *Zor Sancağı*'nda yerleştirilen 14.000 kişiden sadece 4.000'inin yerinde kalmış olması tedbirin pek de işlemediğini düşünmemize yol açmaktadır. Çünkü çoğu zaman muhâcirler ilgililere duyurmadan yerlerini terk etmekteydiler.

Göçmenlerin iskân çalışmaları sırasında resmî kurumları en çok meşgul eden meseleler arasında Kafkas kabilelerinde yaygın olan köle ticaretinin Osmanlı Devleti'nde de sürdürülmeye çalışılmasıydı.

Gerçekte Osmanlı yönetiminin esir ticaretıne tepkisi, Kırım Savaşı'nda, İngiltere ile Fransa Büyükelçiliklerinin itirazları sonucunda fiilen gösterilmiştir. O sırada Avrupa'da köle ticaretine karşı duyulan tepkinin de etkisi ile, müttefiklerin Karadeniz'e hakim oldukları bir sırada bu köle ticaretinin devam etmesinin Avrupa kamuoyunda protestolara yol açacağına değinen bu iki ülke temsilcileri, Osmanlı Devleti'nden söz konusu ticareti önlemesini talep etmişlerdi[319]. Bunun üzerine 25 Zilhicce 1270 tarihinde toplanan *Meclis-i Mahsûs-u Vükelâ*'da konu görüşülerek, harp günlerinde Osmanlı Devleti aleyhine bir cereyanın doğmaması için söz konusu ticaretin engellenmesine karar verildi. Fakat bu kararın istemeye istemeye verildiği ve sırf İngiltere ile Fransa nezdinde, devletin itibarını artırmaya yönelik olduğu görülmektedir. Nitekim bu hususa dair hazırlanan 28 Zilhicce 1270 (21 Nisan 1856) tarihli *Arz Tezkeresi*'nde şöyle denilmekteydi[320]: "*Eğerci husûs-u mehhûsun men-i küllisi takdîrinde sedd-i bâb-ı rakkiyet demek çıkacağı cihetle şu teklîf üzerine maslahatın bu derecesine kadar gidilmek istenilmez ise de bu ticâret erbâbına kapuyu bütün bütün açık bırakmak dahi asla câiz olmayarak gösterilecek kayıtsızlığın mazarrâtı dahi görüleceği cihetle şimdi teşebbüs olunacak tedâbirin nümâyiş ve şâyiası ile şu hamle savuşturularak esâret maddesinin kable's-sefer bulunduğu daire-i mahdûdede cereyan etmesi kabil gibi görünür iken hiç bir şey yapılmadığı takdîrde maslahatın ta memnûniyet-i külliye derecesine kadar gideceğinde şüphe olmadığına mebni hem saltanat-ı seniyenin kavâid-i insaniyet ve şiâr-ı hamiyete muvâfık harekâtı hemişe iltizâm buyura geldiğinin iki devlet-i müttefike nazarında bir delîl-i cedîdini ibrâz ile anların temâyülât-ı hâlisânelerini ve hem de Gürcü tâifesinin hoşnudîlerini celb ve istihsâl*[321] *olması çün bu bâbda bir usûl-ü münâsebe vaz' ve icrâsı...*"

[318] *Cevdet, Dahiliye,* 11873 (10 Ekim 1865 tarihli Sadaret emrinin örneği). Bu emir *Takvim-i Vekâyi*'nin 819. sayısında da söz konusu edilmişti.

[319] *İrade, Hariciye,* 5553, lef-1, 2.

[320] *İrade, Hariciye,* 5553. Ayrıca bkz. Gökçen Alpkaya, "Tanzimatın Daha Az Eşit Unsurları-Kadınlar ve Köleler", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi,* Sayı 1 (Ankara, 1990), s. 6-7.

[321] Zira Gürcülerin değil de Çerkes ve Abazaların kendi çocuklarını sattıkları belirtilerek satılmakta olan Gürcü kölelerin hırsızlık ve yağma ile elde edildiği, dolayısıyla bunun yasaklanmasının Gürcüler arasında memnuniyetle karşılanacağı düşünülmekteydi.

Bu karara uygun olarak Çerkesistan ve Gürcistan sahillerinden her türlü esir ticaretinin yasak olduğunun *Batum*'da bulunan *Mustafa Paşa*'ya bildirilmesi, ayrıca bu taraflardaki askerî ve mülkî yetkililere gereken emirlerin iletilmesi aynı tezkerede ifade edilmişti. Yine tezkerenin sonunda yer alan aşağıdaki ifadeler, *Bâb-ı Âli*'nin bu yasaklama meselesine o günkü siyasî şartların getirdiği bir zorunluluk diye baktığını göstermektedir: "*Şu aralık İstanbul'un ekser sokaklarında ve belki Galata ve Beyoğlu taraflarında bile bir suret-i aleniyede üserâ alınub satılmakta olduğundan Umûr-u Zaptiye ve İhtisâb Nezâreti ve Gümrük Emâneti taraflarına bildirilüb şu aleniyet maddesinin def'iyle şu bey' u şirânın hâneler derununda bir mestûriyet halinde cereyân etmesi tedbîrinin dahi hakîmâne istihsâl ettirilmesi...*"

İngiltere ile Fransa'ya yasaklama kararı bildirildiği gibi *Nemçe* vapurlarının da esir edilen kadın ve çocukları kabul etmemeleri *Avusturya Sefâreti*'ne tebliğ edilmişti [322].

Bu konuda Osmanlı Devleti'ne gelen muhâcirlere ise, başlangıçta pek müdahale edilmedi. Hatta gazeteler aracılığıyla kendi kızını ya da kardeşini satanların varlığı görülmekteydi. Nitekim *Cerîde-i Havâdis*'te belirtildiğine göre, *Dârülfünûn*'da ikâmet etmekte olan *Abdulgaffar* adlı bir Nogay muhâciri, Muhâcirîn Komisyonu'na da bilgi vererek, 15-16 yaşlarında gayet güzel ve okur-yazar olan kız kardeşini 3.000 kuruşa satacağını belirtmiş, isteyenlerin komisyona baş vurması ilan edilmişti [323].

Öte yandan esir ticareti dolayısıyla zaman zaman muhâcirler ve ahali arasında bazı ihtilâflar olduğu da görülmekteydi. Meselâ İzmir'de meydana gelen hadisede bir göçmen kendi kızını serbest rızasıyla satmış, fakat ücreti aldıktan sonra kızı teslim etmemiş, hatta iki tarafın adamları işe karışarak büyük bir çatışmaya yol açmışlarken valinin araya girmesi ile ortalık sakinleşmişti [324].

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti köle ve cariye ticaretine hiç bir şekilde müdahale etmemekteydi. Yalnız eldeki belgelere göre 1864'lerden itibaren aslen hür olanların köle haline getirilmesinin yasaklandığına dair bilgiler bulunmaktadır [325]. Yani atası köle olanlara pek dokunulmamakta, belki köle ile efendisini ayırarak onların hür olabilmelerine zemin hazırlanmakta, ama resmen karşı çıkılmamaktaydı. Nitekim aslen hür olduklarını söyleyip İstanbul'a gelerek Komisyon'a baş buranlar Şeyhülislâmlık makamına gönderilerek durumlarının kanunlar gereğince araştırılması istenmekteydi. Araştırma sonucunda hürriyetini isbat

[322] *İrade, Hariciye*, 5601.
[323] *Ceride-i Havâdis*, Sayı 972 (10 Receb 1276/2 Şubat 1860).
[324] *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Sayı 231, (27 Rebiyülevvel 1278/2 Ekim 1861).
[325] *Takvim-i Vekâyi*, 756, (6 Safer 1281/11 Temmuz 1864).

edenler anne, baba ve akrabalarının yanına gönderiliyorlardı, edemeyenler ise sahiplerine teslim olunmaktaydı[326]. Böylece hür olanları satın alanların ellerinden bunlar alınıyor ve bu işe karışanlar da cezalandırılıyordu. Genelde çocukların ve kızların satıldığını görüyoruz ki, meselâ Mısır'a götürülmek üzere *Hacı Süleyman Ağa* adlı bir tüccar tarafından satın alınan beş çocuk gerçek durumu tesbit olununcaya kadar İstanbul'da alıkonulmuştu. Bu çocukların ifadesine göre durumları şöyle idi[327] :

ADI	YAŞI	FİYATI	ÇOCUKLARIN İFADELERİ
Şabsıg Kabilesinden Ahmed b. Nişay (?)	9	2.750	Aslen hür olup Çarçamba'da ailesi var. Amcası tarafından satılmış.
Şabsıg Kabilesinden İzzet b. Şahaf	7	3.400	Aslen hür olup ailesi Trabzon'dadır. Büyük kardeşi tarafından satılmış.
Şabsıg Kabilesinden Feyzi b. Likorş (?)	7	3.024	Köle asıllı olup ailesi Çarşamba'dadır. Kardeşi tarafından İstanbul'da satılmıştır.
Abhaz Kabilesinden İshak b. Hamtuh (?)	7	3.250	Aslen hür olup ailesi Samsundadır. Amcasının oğlu tarafından satılmıştır.
Şabsıg Kabilesinden Hatuk Osman b. Kunbaz	7	2.750	Aslen hür olup annesi ve akrabaları Samsun'dadır. Amcasının oğulları tarafından satılmıştır.

Bu vesile ile hazırlanan 31 Mart 1867 tarihli *Arz Tezkeresi*'nde yaklaşık 150.000 civarında esirin muhâcirlerin elinde olduğu, bunların hürriyetlerine kavuşabilmeleri için beylerine uygun miktarda arazi tahsis ederek köle ve cariyelerin serbest bırakılmasının temin olunması görevlilere emredilmekteydi. Yalnız bu yapılırken baskı yapılmaması da özellikle belirtilmekteydi[328].

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin gittikçe köle ve cariye ticaretine karşı bir tavır takınması muhâcirler arasında hoşnutsuzluk meydana ge-

[326] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1285, lef-3.
[327] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1409, lef-8,9.
[328] *İrade, Meclis-i Mahsus,* 1409.

tirdi. Bazı bölgelerde esâret maddesinin yeniden geçerli sayılması için gruplar oluşturulduğu ve birtakım saldırılarda bulunulduğu yolunda haberler alan hükümet bunları en şiddetli şekilde cezalandırmaktaydı[329]. Bu arada bazı köleler de hükümetin tavrını kendi lehlerine bularak efendilerine karşı çıkmaya[330], hür olduklarını iddia etmeye başlamışlardı[331]. İlginçtir ki, bazı esir sahipleri de köle ve cariyelerini sattıktan ve ücretini aldıktan sonra, onları hür olduklarını iddia etmeye teşvik etmişlerdi. Buna karşılık devlet satandan paranın geri alınmasını sağlamakta idi[332]. Böylece bu çeşit sahtekârlıkların ortadan kaldırılmasına gayret olunmaktaydı.

Köle-efendi çatışmalarının artma eğilimi göstermesi karşısında hükümet, kölelerin şiddete dayalı tepkilerini veya efendilerinin yanından kaçmalarını pek hoş görmemiş, bu şekilde firarlar olduğunda köle ve cariyeler yakalanarak tekrar efendilerine teslim edilmişlerdir[333].

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin göçmen köleler ile ilgili politikası pek net değildir. Bir taraftan köle sahiplerinin gayri memnun olmalarına yol açabilecek kesin tavırlar sergilenmekten kaçınılırken, diğer yandan barışçı yollarla kölelerin hürriyetlerine kavuşmalarına ortam hazırlanmaya çalışılıyordu. Ancak bunlar yapılırken efendilere baskı yapılmadığı gibi, kölelerin de kendi başlarına hareket etmeleri uygun görülmemekteydi. Fakat beylerin kölelere acımasız davranmaları da men ediliyordu. Özetle hür insanların köle yapılmasına karşı çıkan, mevcut kölelerin serbest bırakılmalarını arzu eden, ama bütün bunları asayişi bozmayacak bir şekilde gerçekleştirmeye uğraşan bir politika söz konusuydu.

E — İskânın Malî Portresi

Muhâcirlerin çok çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Osmanlı Devleti'nin yaptığı harcamanın, daha doğrusu iskân için ayrılan maddî kaynağın gerçek boyutlarını tesbit etmek pek mümkün görünmemektedir. Zira arazi, tohumluk, elbise gibi zaman zaman aynî olarak yapılan yardımların parasal değeri belgelerde ifade edilmediği gibi, harcamalar da tek elden yapılmıyordu. Muhâcirler için kaza, sancak, vilâyet mal sandıkları, Şehremâneti, Zaptiye Nezâreti, Maliye Nezâreti tarafın-

[329] *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 171, 174; 1136, s. 221, 216, 218, 244.

[330] *Ayniyat Defteri*, 1141, s. 232, 284.

[331] *Aynı Defter*, s. 201, 286.

[332] *Aynı Defter*, s. 260.

[333] Meselâ Batum'da oturan Abaza muhâcirlerinden Süleyman Bey'in Adapazarı'na firar eden kölesi yakalanıp kendisine teslim edilmiştir. *Ayniyât Defteri*, 1141, s. 78 (16 Cemaziyelahir 1286/22 Eylül 1869).

dan masraf yapıldığı gibi halk tarafından da çok önemli miktarda aynî ve nakdî yardımda bulunulmaktaydı. Çoğu zaman bunların maddî değeri ifade edilmemekteydi. Meselâ tahsis olunan arazilerin, devrin şartlarına göre, rayiç bedeli dikkate alınarak bedellerinin hesaplandığına dair her hangi bir kayıda rastlanmadı. Dolayısıyla gerçek anlamda 1856—1876 yılları arasındaki göç hareketlerinin Osmanlı Devleti'ne ne kadar yük getirdiğini tesbit etmek, ancak tahminlere dayalı rakamlarla tesbit olunabilecektir.

Bu konuda bazı tahminlerde bulunabilmek için elimizde az da olsa veriler mevcuttur. Meselâ 1860 yılına kadar Hazineden, Maliyeden ve Şehremanetinden toplam 3.522.618,19 kuruşun harcandığını biliyoruz. Ayrıntısı aşağıdaki tabloda gösterilen bu harcamanın belirtilen tarihler arasında, sadece İstanbul'a gelen ve buradan başka yerlere sevk edilen muhâcirlerin nakliye, elbise, kira, yevmiye, odun, kömür gibi masrafları olduğunu belirtmek gerekir[334].

YILLAR	KURULUŞUN ADI	MİKTAR (Kuruş)
12 ZA 1272—4 R 1276 (15.07.1856—31.10.1859)	Maliye Hazinesi	428.173,19
20 RA 1273—2 M 1275 (12.11.1856—12.08.1858)	Zaptiye Nezareti	41.492
Gurre CA 1273—26 Ş 1276 (28.12.1856—19.03.1860)	Şehremaneti	3.052.953
	TOPLAM	3.522.618,19

Bu tarihten sonraki yıllarda İstanbul'daki harcamalar Muhâcirin Komisyonu tarafından yapıldı. Harcamalar, yine benzer ihtiyaçların giderilmesi ile komisyonda görevli memurların maaşlarını karşılamaya yönelikti. Muhâcirîn Komisyonu'nun 1860-1865 yılları arasındaki faaliyetleri sırasında gelirinin toplam 12.663.615,03 kuruş olduğu tabloda görülmektedir[335]. Bu meblağın 2.147.447,03 kuruşu halkın yardımlarından geri kalanı da (bir miktarı Obinhaym Kumpanyası tarafından borç

354 *Maliyeden Müdevver Defterler*, 9072, s. 3-8. Yapılan harcamanın hangi maksatlarla yapıldığına dair ayrıntılı bilgi için bkz. *Maliye Masarif Defteri*, 12538, s. 4-40.

335 *Maliyeden Müdevver Defterler*, 9072, s. 10-B.

Muhâcirîn Komisyonu'nun Gelirleri
(13 Ocak 1860–12 Aralık 1865)

YILLAR	GELİRİN NEREDEN TAHSİS EDİLDİĞİ	MİKTARI (Kuruş)
1275 (1859—60)	Mıliye Hazinesinden	900.000
1276 (1860—61)	" "	2.819.907
1277 (1861—62)	" "	1.254.760,20
1278 (1862—63)	" "	321.559,20
1279 (1863—64)	" "	554.265,20
1280 (1864—65)	" "	680.000
1281 (1865—66)	" "	1.000.385,20
1280 (1864—65)	Obinhaym(?) Kumpanyası	2.777.676,20
1281 (1865—66)	" "	207.614,20
Muhtelif tarihlerde halkın yaptığı yardım		2.147.447,03
	TOPLAM	12.663.615,03

olarak verilmişti), devlet tarafından tahsis olunmuştu. Ancak burada belirtilen meblağ, doğrudan Muhâcirîn Komisyonu'nun aracılığıyla yapılan harcamaların kaynağıdır. Komisyona Maliye Nezâreti tarafından tahsis edilen paranın Osmanlı Devleti bütçesindeki yerini tayin edebilmek için, meselâ 1276 malî yılında toplam tahsisatın 1.213.422.711 kuruş olduğunu[336], aynı sürede sadece komisyona verilen meblağın bunun binde 2.4'üne tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Şüphesiz diğer kaynaklardan yapılan harcamaların miktarları çok büyük ölçülerde idi. Yalnız bu miktarın *Mühimmât-ı Harbiye*, *Tophâne* ve *Maâdin-i Hümâyun* için ayrılan paranın her birinden daha fazla olduğunu belirtelim[337].

Yine 1860-1865 yılları arasında Muhâcirîn Komisyonu marifetiyle yapılan harcamanın toplam 12.662.758,27 kuruşa vardığı görülmektetedir.1276 yılında sarfiyatın toplamının 3.659.333 kuruş olarak gerçekleştiği aşağıdaki tablodan anlaşılmaktadır[338]

[336] Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, (1841-1861)*, Ankara, 1989, s. 109 (*Belgeler*, XIII. C., Sayı 17'den ayrı basım).
[337] *Aynı ycr.*
[338] *Maliyeden Müdevver Defterler*, 9072, s. 10-B.

—Muhâcirîn Komisyonu Tarafından Yapılan
Harcamaların Yıllara Dağılımı—
(13 Ocak 1860—12 Aralık 1865)

YILLAR		SARFİYAT TUTARI (Kuruş)
1275 (1859—60)		743.913,18
1276 (1860—61)		3.659.333
1277 (1861—62)		1.633.931
1278 (1862—63)		336.886
1279 (1863—64)		616.886,09
1280 (1864—65)		3.888.061,10
1281 (1865—66)		1.863.804,30
	TOPLAM	12.662.758,27
Komisyonun feshedildiği tarihte sandıkta mevcut olan		856,16
	TOPLAM	12.663.615,03

İlk bakışta harcamaların pek fazla tutmadığı kanaati hasıl olmakla birlikte bu rakamların bütün iskân döneminde meydana gelen sarfiyatı kapsamadığını dikkate almak gerekir. Meselâ sadece *Amasya* gibi fazla muhâcir iskân edilmeyen bir sancakta, Şubat 1864'e kadar toplam masrafın 2.794.013,09 kuruş olarak gerçekleşmesi[339], maliyetin büyüklüğü hakkında bir fikir edinmemizi sağlayabilmektedir. Aynı şekilde sadece *Trabzon*'da Mart 1864 ortalarına değin gerçekleşen masraf tutarı 1.264.632,25 kuruştur[340]. Aşağıdaki tabloda bu meblağın nerelere harcandığına dair bilgiler yer almaktadır.

Harcamanın Yapılış Sebebi	Miktar (Kuruş)
Çerkes muhâcirlerinden Trabzon'a gelip daha sonra başka yerlere sevk edilenlerin sefine ve sandal navlı (toplam)	396.965
Samsun'da bulunan muhâcirlerin muhtelif masrafları için Canik'e gönderilen	150.000
Muhâcirlerden askerliğe yazılacaklar için	

[339] *İrade, Meclis-i Vâlâ,* 22848, lef-9.
[340] *Cevdet, Dahiliye,* 10016.

Trabzon'da bulunan Ferik Ali Basri Paşa'ya verilen miktar	61.575
Muhâcirîn Memuru Tevfik Efendi'nin maaşı	21.000
Sevk-i Muhâcirîn Memuru Yaver Efendi'nin maaşı	16.500
Muhâcirlerden vefat edenler için harcanan bez bahası	41.111
Sera deresinde muhâcirler için yapılan sundurmaların tahta ve direk bahası	15.537,16
Çerkeslerden Erzurum'a gönderilenlerin beygir ücreti	7.897,10
Muhâcirlerin çorba, ekmek, elbise, et, çuval, kabuk, sabun, ev kirası, çadır, ilaç, kırtasiye.. gibi masrafları	42.824,01
Kabirlerin kapatılması için harcanan	9.420,16
Odun parası	22.650
Muhâcir hastaları için alınan pirinç parası	48.488,10
Sera deresindeki muhâcirlerin muhtelif masrafları	3.300
Muhâcirlerin ekmek ihtiyacı için ekmekçi esnafına verilen	411.371,15
Geçici kâtiplere yapılan harcama	15.986,17
TOPLAM	1.264.632,25

Görüldüğü gibi bu meblağın içerisinde asıl harcamayı kabartan öküz, tohumluk, ev inşası, arazi bedeli türünden harcamalar yer almadığı halde, Muhâcirîn Komisyonu vasıtasıyla 1860-1865 arasında yapılan harcamanın onda biri kadarı sadece Trabzon'da, hem de Mart 1864'e kadar sarfedilmişti.

Diğer taraftan harcamalar 1865 yılında sona ermemekteydi. Gerek daha önceki bölümlerde gösterilen, gerekse aşağıda zikredilen bir kaç örnek, bu tarihten sonraki yıllarda da harcamanın önemli yekünlere ulaştığına delâlet etmektedir.

1870 yılının Martından Ağustos başına kadar beş ay içerisinde, sadece İstanbul'daki muhâcirlerin masrafları 118.875 kuruş[341]; aynı yılın Ağustosundan Ocak 1871 başlarına kadar da yine İstanbul'daki muhâcirler için 141.750 kuruş[342], Ekim 1872 başlarından Ocak 1873 ortalarına kadar da 94.020 kuruş; Ocak 1873 ortalarından Mart 1873 baş-

[341] *İrade, Dahiliye,* 43805.
[342] *İrade, Dahiliye,* 44289.

larına kadar 100.000 kuruş harcanmıştır[343]. Trabzon bütçesine 1288 (1872—1873) yılında gelecek muhâcirlere harcanmak için 60.000 kuruşluk bir ödenek konulmuştu[344].

Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi bu muhâcirlerin sadece yiyecek ve gemi ile nakliye ücretlerinin toplamı asgarî tahminlerle bile 200 milyonu aşmaktadır. Sonuç olarak muhâcirlerin devlete maliyetini kesin olarak tesbit edemezsek de, bu göç hareketleri olmasaydı, Osmanlı Devleti'nin meselâ 1272 (1856-1857)—1277 (1861-1862) yılları arasında yaklaşık 700 milyon açık veren bütçesi[345] denk olacaktı diyebiliriz.

343 *Maliyeden Müdevver Defterler*, 10773, s. 93, 98.
344 *İrade, Şûrâ-yı Devlet*, 1103, lef-1.
345 Gürcan, *A.g.e.*, s. 19.

SONUÇ

Kırım ve Kafkasya'dan 1856-1876 yılları arasında meydana gelen göçlerin sonuçlarını kesin bir şekilde tesbit etmek her sosyal olayda olduğu gibi, pek mümkün olamamaktadır. Her şeyden önce bu göçlerin siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları çok karmaşık, genellikle uzun vadede kendini gösteren bir nitelik taşımaktadır. Üstelik göçmenlerin iskân edilmelerinden bir süre geçtikten sonra ne durumda olduklarına dair çoğu zaman bilgi bulunmamaktadır, sadece bazı hadiseler sebebiyle söz konusu edildiklerinde yaşayış biçimleri ile ilgili bilgiler kaynaklara intikal etmektedir.

Öte yandan Kırım ve Kafkas muhâcirlerinin yaklaşık olarak yarısına yakınının yerleştirildiği Rumeli vilâyetlerinin önemli bir kısmının 1877-1878 Türk-Rus Savaşında işgale uğraması, daha sonra da yapılan antlaşmalarla buraların bir kısmının yitirilmesi, beraberinde yeni göç dalgalarını meydana getirmişti [1]. Böylece buralara daha önce yerleştirilip yeni yeni faydalı olmaya, refah ve huzura kavuşmaya başlayan topluluklar tekrar sefâlet ve perişanlık içerisinde göç etmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin bu savaşı mağlubiyetle bitirmesi yüzünden göçmenlerin durumu bir önceki döneme nazaran daha kötüydü. Zira devletin ekonomisi, idarî yapısı, toplumsal gücü zedelenmiş; dolayısıyla muhâcirlere ayrılan kaynaklar iyice azalmıştı.

İncelediğimiz dönemde gelen muhâcirlerin yarısını doğrudan, diğer yarısını da dolaylı olarak etkileyen bu durum göçlerin muhtelif sonuçlarını tesbit etmemizi güçleştirmektedir. Buna rağmen eldeki bilgiler ışığında; göçmen gönderen ülke olarak Rusya, göçmen kabul eden ülke olarak Osmanlı Devleti ve göçmenin bizzat kendisi ile ilgili sonuçlar tahlil edilmeye çalışılacaktır.

a) Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçlerin Rusya açısından doğurduğu sonuçlar: Rus Çarlığı, Kırım ve Kafkasya bölgesini işgal ettikten sonra politikasının esasını buralarda yaşayan ve kendisine taraftar olmayan unsurları bölgeden uzaklaştırmak şeklinde tesbit etmişti. Baş-

[1] Bu dönemde Rumeli'den Anadolu'ya doğru yapılan göçler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, İstanbul, 1991 (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1 (İstanbul, 1980), s. 137-190.

langıçta buradaki Türk ve müslüman unsur, Rusya'nın teb'ası kabul edilmek istenmiş, Çarlık yönetiminin baskıları, sömürgeci siyaseti yüzünden tepkiler doğmakta gecikmemişti. Bölgedeki toplulukları kendi istek ve emelleri doğrultusunda kullanmak isteyen Rusya, bunu elde edemeyince zorlayıcı yollara baş vurdu. Buna karşı bilhassa Kafkasya'daki "*Müridizm Hareketi*"nin doğuşu ve başarıları Petersburg Hükümeti'ni zor durumlara düşürdü.

İşte Rusya, Kafkasya'yı işgal altına aldıktan sonra buradaki, her an ayaklanmaya hazır, Osmanlı Devleti ile bağlantısı olan müslüman unsurun en dinamik kesimini göçe zorlamakla potansiyel isyan hareketlerini bir süre için de olsa durdurmayı başarmış oluyordu. Gerçekten de 1864'ten sonra 1918'lere gelinceye kadar Kafkasya sahasında, Şeyh Şâmil gibi bir lider çıkmamış, yeni bir isyan hareketi meydana gelmemişti. 1917 İhtilâli sonrasında hem Kırım'da hem de Kafkasya'da kurulan ama kısa ömürlü olan devletler ise, yerel unsurların aktifliğinden ziyade Rusya Devleti'nin çökmesinin bir neticesiydi. O halde göç hareketinin Rusya açısından en önemli sonucu bölgedeki ihtilâlci gücü yok etmek ya da pasif hale düşürmek idi. Her ne kadar 1877-1878 Savaşında Kafkasya Cephesinde bazı hareketler olmuşsa da, bunlar ne Rusya'nın gücüne darbe vurabilmiş, ne de Osmanlı Devleti'ne esaslı şekilde yardımcı olabilmişti.

Ayrıca bir toprak parçasının sömürgeleştirilmesinin en önemli hususiyetlerinden birinin demografik dengeyi değiştirmek olduğu malumdur. Nitekim Rusya da söz konusu bölgeleri ele geçirdikten sonra yaptığı ilk iş, buralara, Rus veya Rusya'ya taraftar toplulukların gelip yerleşmesini temin etmek oldu. Dolayısıyla Kırım ile Kafkasyadaki halkın yerlerini bırakarak göç etmeleri, Rusya'ya boş arazileri bu topluluklarla doldurma imkânı sağladı. Bilhassa Osmanlı Devleti ile sınır olan yerlere yerleştirilen yabancı unsurlar, Anadolu Türklüğü ile Rusya topraklarındaki Türk ve müslümanların organik bağ kurmasını engellemişti. Böylece Rusya sınır güvenliğini tesis etmiş, Osmanlı toplumu ile buralardaki taraftarlarının irtibatı kesilmişti.

Kırım ve Kafkasya'daki alışılmış tarım ve hayvancılık ürünlerinin verimi, bu göçler neticesinde büyük ölçüde azalmış olmakla, hatta Rusya'nın zaman zaman göçü yasaklamasıyla beraber genel olarak Rusya'nın bu hususa pek fazla önem vermediğini, bunu ikinci planda değerlendirdiğini görmekteyiz. Şüphesiz bu göç hareketi bölgenin ekonomik ve ticarî hayatını olumsuz yönde etkilemişti.

b) Göçlerin Osmanlı Devleti açısından doğurduğu sonuçlar: Osmanlı Devleti Kırım ve Kafkas göçlerinden yakın vadede büyük zarar görmüş, uzun vadede ise kazançlı çıkacağı umulmuştu. Muhâcirlerin bü-

yük çoğunluğunun mal ve mülklerini terk ederek kaçmak zorunda kalmaları, perişanlık içerisinde bulunmaları, devletin bir savaştan çıktığı sırada büyük çapta malî kaynağı bu alana sarfetmesi oldukça önemli bir yüktü.

Diğer taraftan göçmenler yeni katıldıkları Osmanlı toplum düzenine pek de kolay intibak edememişlerdi. Bu meselenin doğurduğu problemlerin boyutlarını tesbit etmekte güçlük çekmekteyiz. Zira ahali-muhâcir ilişkilerine, hatta çatışmalarına dair zaman zaman karşılaşılan bilgiler mevcut ise de sağlıklı sonuçlar tesbit etmemize yetecek derecede değildir. Bununla birlikte uzun zaman dilimi içerisinde göçmenlerin, özellikle Kafkas kabilelerinin birtakım gelenek ve âdetlerini terk ettikleri görülmektedir. Bunların Osmanlı kültür yapısına katkılarının boyutlarını da bilmek zor görünmektedir, fakat iki ya da daha fazla kültür sistemleri birbirleriyle karşılaştıklarında çok değişik etkileşim içerisine girdikleri gibi, burada da Osmanlı kültürü ile göçmenlerin getirdikleri kültürel değerlerin birbirlerini etkiledikleri muhakkaktır. En azından, meselâ kölelik kavramının Kafkas kabileleri arasında gittikçe ehemmiyetini yitirmesi, buna karşılık Osmanlı memleketinin muhtelif yerlerinde Kafkas geleneklerinin yaşaması bunu göstermektedir.

Göç hareketinin Osmanlı ekonomisine ne getirdiğine gelince; öncelikle boş, harap ve verimsiz alanların şenlendirilmesi temin edilebildi. Yine büyük çiftlik sistemine dayanan köy mülkiyeti göçmenlere toprak temini amacıyla, devletin bir kısım çiftlik arazilerini alıp dağıtmasıyla veya göçmenlerin arazi satın almalarıyla küçük mülkiyete dayalı hale dönüştü. Trakya'da başlayan bu durum sonraları Anadolu'ya da intikal etti [2]. Bu arada iskânların köy yerleşiminin yaygınlaşmasına, mer'a alanlarının azalması dolayısıyla hayvancılığın ikinci plana düşmesine, ayrıca ormanların tahrip edilmesine yol açtığına dair bilgiler de bulunmaktadır.

Göçmenlerin gelişi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin nüfusunda bir artış olduğu muhakkaktır. Bunların kendi aralarındaki nüfus artışları da dikkate alınırsa göç edenlerin demografik yapıyı olumlu yönde bir hayli değiştirdiği anlaşılacaktır.

Bilhassa savaş dönemleri dışında gelen muhâcirlerden bazıları, eski varlıklarının bir bölümünü altın ve kıymetli eşyaya dönüştüren eşraf kesimi idi. Bunlar getirdikleri serveti yeni yurtlarında ticaret ve sanayi alanlarına yatırarak müslüman kentli orta sınıfının gelişmesine katkıda bulundular ve dinamik bir yer elde ettiler [3].

[2] Necdet Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul, 1986, s. 71-75.
[3] Shaw, *A.g.e.*, II. Cilt, s. 154.

Ancak siyasî bakımdan göçmenlerin Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürdükleri zamanlar da olmaktaydı. Nitekim *Tersane Konferansı*'nda (23 Aralık 1876) Avrupalı devletler Balkanlardaki bütün Çerkeslerin Anadolu'ya naklini istemişlerdi[4]. Bu isteğin en mühim sebebi Avrupa'da hıristiyanların etkisi ile yayılan "*Çerkes düşmanlığı*" fikri idi.

c) Göçmenler ile ilgili sonuçlar: Çoğunlukla en zor şartların baskısı ile yurtlarını terk etmeye mecbur kalan göçmenler, gelişmelerden en fazla etkilenen kesimdi. Bu göçler sırasında, açlık, kıtlık, salgın hastalıklar gibi sebeplerden ötürü nüfusunun üçte birini kaybetmek oldukça büyük bir tahribat idi.

Şüphesiz vatanlarını kaybeden göçmenlerin, en acınacak şekilde Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri onlar için her bakımdan ağır sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Kafkaslılar dillerini, geleneklerini bilmedikleri bu topraklarda büyük güçlüklerle karşılaşmışlardı. Bir taraftan memurların ve yerli halkın, diğer yandan kendi beylerinin iyi olmayan tavırları onları ezmekteydi.

Ancak bunu belirtirken bir genelleme yapılmaması gerektiği de ifade olunmalıdır. Zira göçmenlere çok iyi davranılan yerlerin yanısıra çok kötü davranan yerlerin bulunması belki normal bulunabilir. Fakat göçmenlerin yeni bir yuvaya kavuşmaları, hiç bir engelle karşılaşmadan kültürel ve etnik kimliklerini muhafaza etmeleri, mümkün olduğu kadar devlet tarafından desteklenmeleri olumlu sonuçlar arasında sayılabilir. Osmanlı kültürüne nazaran daha geri sayılan Kafkas kültürünün değişime uğraması, göçmenlerin Türkçe öğrenip devlet kademelerinde görev almaya başlamaları, Kafkasya'da kalanlara da etki etmiş olabilir. Nitekim 1990'lı yıllarda bağımsızlık taraftarı bir politika takip etmeye başlayan *Çeçen-İnguş Özerk Bölgesi*'nin Türkiye ile ilgili müsbet politik ilişkilerde bulunmak istemesi, tarihten gelen ve göçmenler vasıtasıyla daha sıkı bir bağ haline dönüşen ilişkilerin, günümüzde de tesirli olduğunu göstermektedir. Demekki Kırım ve Kafkas göçleri, gerek Türkiye'yi, gerekse söz konusu bölgelerde yaşayanları birbirlerine karşı daha ilgili kılmıştır.

Özetle göç ile alakalı tarafların, anlayışlarında, kültürlerinde, ekonomik yapılarında meydana gelen gelişme ve değişmelerin boyutlarını çok kesin bir surette tesbit edemezsek de, göçmenlerin yeni devletlerindeki siyasete de, eski yurtlarında kalan akrabalarının siyasetine de etkisi küçümsenemez. Bir bakıma göçmenler, Türkiye'nin, Kafkasya ve Balkanlar gibi yerlerde kalan müslüman kesim ile münasebetinin devam etmesini sağlayan unsurların başında yer almaktadır.

[4] *Aynı eser*, s. 225.

BİBLİYOGRAFYA

I — BAŞBAKANLIK ARŞİVİ BELGELERİ: Belge ve defter numaraları metinde gösterilmiştir.

A — Ayniyât Defterleri
B — Bâb-ı Âli Evrâk Odası Arşivi
C — Cevdet Tasnifi
Ç — Hatt-ı Hümâyun Tasnifi
D — İrade Tasnifi
E — Maliyeden Müdevver Defterler
F — Maliye Masârif Defterleri
G — Mühimme Defterleri
H — Yıldız Esas Evrâkı

II — GAZETELER:

A — Cerîde-i Havâdis
B — Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis
C — Takvim-i Vekâyi
Ç — Tasvir-i Efkâr
D — The Levant Herald

III — KİTAP VE MAKALELER:

Abdullah Oğlu Hasan, "Kırım Türklerine Karşı Rus Siyaseti", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I. Cilt, Sayı 12 (İstanbul, 1933), s. 440-443.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, X. Cilt, İstanbul, 1292.

————, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul, 1307.

————, *Tezâkir*, Yayınlayan: Cavid Baysun, I. Cilt, Ankara, 1986.

Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926.

Akkayan, Taylan, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979.

Aktepe, M. Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *Tarih Dergisi*, IX. Cilt, Sayı 13 (İstanbul 1958), s. 1-30.

Allen, W.E.D.–Muradoff, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

Alpkaya, Gökçen, "Tanzimatın Daha Az Eşit Unsurları, Kadınlar ve Köleler", *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 1 (Ankara 1990), s. 1-10.

Aydın, Mahir, "Vidin Bulgarlarının Rusya'ya Göç Ettirilmeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53 (İstanbul 1988), s. 67-79.

Baddaley, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şâmil*, Çeviren: Sedat Özden, İstanbul 1989.

Bağış, Ali İhsan, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticaret Endişeleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1070-1920)*, Ankara 1980, s. 211-214.

Baj, Jabaghi, *Çerkesya'da Sosyal Yaşayış ve Âdetler*, Ankara 1969.

Bala, Mirza, "Komünistlerin Tarih Telâkkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderâtı", *Dergi*, II. Cilt, Sayı 5 (Münih 1956), s. 3-12.

———, "Çerkesler", *İslâm Ansiklopedisi*, III. Cilt, İstanbul, 1963, s. 375-386.

———, "Gürcistan", *İslâm Ansiklopedisi*, IV. Cilt, İstanbul 1964, s. 837-845.

Bala, Mirza–İnalcık, Halil, "Kırım", *İslâm Ansiklopedisi*, VI. Cilt, İstanbul 1955, s. 741-762.

Bala, Mirza–Barthold, W., "Dağıstan", *İslâm Ansiklopedisi*, III. Cilt, İstanbul 1963, s. 447-458.

Balsover, G.H., "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Çeviren: Yuluğ Tekin Kurat, *Belleten*, Sayı 118 (Ankara 1966), s. 265-297.

Barthold, W., "Derbend", *İslâm Ansiklopedisi*, III. Cilt, İstanbul 1963, s. 532-533.

Baytugan, B., "Kuzey Kafkasya", *Dergi*, XVI. Cilt, Sayı 61 (Münih 1970), s. 3-21.

Benningsen, Alexander–Quelquejay, Chantal Lemercier, *Stepte Ezan Sesleri*, Çeviren: Nezih Uzel, İstanbul 1981.

———, *Sûfi ve Komiser*, Çeviren: Osman Türer, Ankara 1988.

Benningsen, Alexander, *Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı (1918-1920)*, Çeviren: Akın Kösetorunu, Ankara 1984 *(Central Asian Survey*, II. Cilt, Sayı 1, Temmuz 1983, s. 45-56'dan tercüme edilmiştir).

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

Berzec (Berzeg), M. Nihat, *Tehcîrü'ş-Şerâkise* (Çerkeslerin Sürgünü), Amman 1987.

———, "Çerkeslerin Sürgünü ve Göçürülen Çerkeslerin Yerleştirilmesinde Güdülen Amaçlar", *Kafkasya Gerçeği*, Sayı 5 (Samsun 1991), s. 16-22.

Berzeg, Sefer E., *Gurbetteki Kafkasya–II*, Ankara 1987.

Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII. Cilt, Sayı 17 (Ankara 1988), s. 365-434.

Bıjışkıyan, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, (1817-1819)*, Hazırlayan: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler*, Ankara 1991.

Bon, Gustave Le, *Kitleler Psikolojisı*, Çeviren: Selahattin Demirkan, İstanbul 1974.

Cabağı, Wassan Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1967.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, İstanbul 1988.

————, "Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 1 (İstanbul 1932), s. 5-16.

————, "Azerbaycan Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 8-9 (İstanbul 1933), s. 291-304.

Canbek, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul 1978.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Devleti ile Kafk.sya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Ankara 1992

Dulaurıer, Ed., "La Russe Dans le Caucase–L'exode Des Circassiens et la Colonisation Russe", *Revue de Deux Mondes*, LXI. Cilt (Paris, 1866), s. 41-67.

Ekrem, Mehmet Ali, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (11–15 Ekim 1976)*, III. Cilt, Ankara 1983, s. 1599-1606.

Emrullah, *Yeni Muhîtü'l-Maarif*, I. Cilt, İstanbul 1328-1330.

Erel, Şerafettin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul 1961.

Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Hazırlayan: Mümin Çevik, 10 Cilt, İstanbul, tarih yok.

Fedenko, P., "Rusya İmparatorluğunun Kuruluşu Hakkında Yeni Sovyet Yorumu", *Dergi*, Sayı 42 (Münih 1965), s. 3-12.

Fisher, Alan W., *The Crimean Tatars*, California 1978.

Gaspirinski, İsmail, "Muhâceret-i Muazzama", *Türk Yurdu*, II. Cilt, İstanbul 1328, s. 706-713.

General Musa Kundukhov'un Anıları, Çeviren Murat Yağan, İstanbul 1978.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Rakozcı Ferenc II ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakozcı Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs–3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976, s. 1-17.

Gökbilgin, Özalp, "Bazı Arşiv Belgelerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticareti ve İstanbul-Moskova Güzergâhı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesı Araştırma Dergısi*, Sayı 5 (Erzurum 1974), s. 177-185.

Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

Göyünç, Nejat, "1849'da Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığı Altında II. Rakozcı Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs–3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976, s. 173-179.

Gözaydın, Ethem Feyzi, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul 1959.

Göztepe, Tarık Mümtaz, *İmam Şâmil*, İstanbul 1991.

Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Malıyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1861)*, Ankara 1989 (*Belgeler*, XIII. Cilt, Sayı 17, Ankara 1989'dan ayrı basım).

Güsar, Vasfi, "Çerkeslerde Din ve İnanç" *Kafkasya üzerine Beş Konferans.* İstanbul, 1977, s. 21-35

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: XIX. Yüzyılda Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çeviren: Akın Kösetorunu, Ankara 1985.

————, "Unrewriting History-The Shamil Problem", *Caucasian Review*, Sayı 6 (Münih 1958), s. 7-29.

Henze, Mary L., *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslarda Din*", Çeviren: Ahmet E. Uysal, Ankara 1984.

Hızal, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya*, Ankara 1961.

İnalcık, Halil, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanal Teşebbüsü," *Belleten*, Sayı 46 (Ankara 1948), s. 349-402.

"İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'un Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", *Tarih ve Toplum*, Derleyen ve Çeviren: Ergun Türkcan, Sayı 31 (İstanbul 1986), s. 34-46.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* (1877-1890), İstanbul 1991 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Işıktan, Sema, "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devıeti'nin Dağıstan Hanları İle Münasebetleri", *Kafkas Araştırmaları-I*, İstanbul 1988, s. 34-45.

Işıltan, Fikret, "Şeyh Şâmil", *İslâm Ansiklopedisi*, XI. Cilt, İstanbul 1970, s. 468-474.

İzbırak, Reşat, *Coğrafî Terimler Sözlüğü*, Ankara 1976.

İzgi, Özkan, "Tatar Adı Hakkında", *Emel*, Sayı 147 (Ankara 1985), s. 11-20.

Kaflı, Kadircan, *Türkiye'ye Göçler*, İstanbul 1966.

————, *Şimalî Kafkasya*, İstanbul 1942.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII. Cilt, Ankara 1977.
Karça, Ramazan, "Şimalî Kafkasya'da Tehcir ve Katliâm", *Dergi*, II. Cilt, Sayı 5 (Münih 1856), s. 35-50.
Karpat, Kemal H., *Ottoman Population (1830–1914)*, Wisconsin 1985.
———, "Ottoman Urbanısm: The Crimean Emigration To Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", *İnternational Journal of Middle East Studies*, III. Cilt, Sayı 1 (Combridge 1984–1985), s. 1-25.
———, "The Ottoman Emigration to America", *İnternational Journal of Middle East Studies*, Sayı 17 (Cambridge 1985), s. 175-209.
Kazgan, Gülten, "Millî Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, XXX. Cilt, Sayı 1-4 (İstanbul 1970-1971), s. 311-331.
Kılıçaslan, Aydın, "Trabzon'daki Gümüşhaneliler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13–17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 199-207.
Kırımal, Edige, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliâm", *Dergi*, II. Cilt, Sayı 5 (Münih 1956), s. 13-34.
———, "Kırım Türkleri", *Dergi*, XVI. Cilt, Sayı 59 (Münih 1970), s. 3-22.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara 1976.
Kocacık, Faruk, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1 (İstanbul 1980), s. 137-190.
Krech, David-Crutchfiel S., *Sosyal Psikoloji*, Çeviren: Erol Güngör, İstanbul 1980.
Kundukh, Aytek, *Kafkasya Müridizmi*, Hazırlayan: Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.
Kuran, Ercüment, "Laurance Oliphant'ın The Transcaucasian Campaing of the Turkish Army Under Omer Pasha Başlıklı Eserine Göre 1855 Yılında Doğu Karadeniz Kıyısında Siyasî ve Sosyal Durum", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 98-102.
Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987.
———, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
———, *IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı–İran Siyasî İlişkileri (1578–1590)*, İstanbul, 1962.
Kütükoğlu, Mübahat S., "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 97-131.
Marx-Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Ankara 1977.
Meydan Larousse, IX. Cilt, İstanbul 1972.

"Milletimiz Böyle Yok Edildi–Kafkasya Basınından Seçmeler", Çeviren: S.E.B., *Kafkasya Gerçeği*, Sayı 6 (Samsun 1991, s. 4-17.
Muâhedât Mecmûası, III/1. ve IV/2. Ciltler, İstanbul 1296-98.
Muhammed Tahirü'l-Kerakhi, *İmam Şâmil'in Gazavatı*, Hazırlayan: Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987.
Noghumuka, Şora B., *Adighe-Hatikhe-Çerkes Tarihi*, Çeviren: Vasfi Güsar, İstanbul 1974.
Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çeviren: Nabi Dinçer, Ankara 1979.
Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler* (1840-78), Ankara 1974.
Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, I. Cilt, İstanbul 1338.
Özkalp, Enver v.d., *Davranış Bilimleri*, Ankara 1986 (Açıköğretim Fakültesi Eğitim Önlisans Ders Kitabı).
"Papers Respecting The Settlement of Circassian Emgirants in Turkey", *Accounts and Papers*, (İngiliz Devlet Evrakı), XXXVI. Cilt, Kısım 32, London 1864.
Pinson, Mark, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire (1854-1862)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1 (İstanbul 1972), s. 37-55; Sayı 2-3 (İstanbul 1974), s. 101-114.
Ritter, Gustav A., "Yeryüzünün Halkları", Çeviren: Faug Ö.R. Göneralp, *Kuzey Kafkasya*, VII. Cilt, Sayı 42 (İstanbul, 1977), s. 9-14.
Saran, Nephan, "İstanbul'da Gecekondu Problemi", *Türkiye-Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar*–İstanbul, 1971, s. 371-409.
Saray, Mehmet, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", *Kafkas Araştırmaları–I*, İstanbul 1988, s. 1-11.
Saydam, Abdullah, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Trabzon Araştırmavarı*-I, Trabzon, 1994, s. 99-114
————, "Tanzimat Döneminde Dobruca'da Yapılan iskân Faaliyetleri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, (Samsun 1992), s. 199-209.
————, "Müslüman Olan Macar-Leh Mültecileri Meselesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 24 (İstanbul Aralık 1995), s. 16-21.
Sencer, Yakut, *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara 1979.
Shaw, Stanford J. –Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II. Cilt, İstanbul 1983.
Swıetochowskı, Tadeusz, *Rus Azerbaycanı (1905–1920)*, Çeviren: Nuray Mert, İstanbul 1988.
Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-A'lâm*, 6 Cilt, İstanbul 1306-1316.
Tanoğlu, Ali, *Nüfus ve Yerleşme*, I. Cilt, İstanbul 1969.
Tansu, Samih Nafiz, *Şeyh Şâmil*, İstanbul 1963.
Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988.

Tavkul, Ufuk, "Karaçaylıların Menşei", *Kuzey Kafkasya*, Sayı 61 (İstanbul 1980), s. 23-25.

Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 50 (İstanbul 1990), s. 49-71.

Tekiner, Süleyman, "Azerbaycan Türkleri", *Dergi*, XVI. Cilt, Sayı 60 (Münih 1970), s. 3-22.

Terim, Şerafettin, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkezlik Mefhumu*, İstanbul 1976.

Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İslâm Ansiklopedisi*, II. Cilt, İstanbul 1961, s. 91-118.

Tonguç, Sencer, "Amerika'nın Tarihinde Göçmenlerin Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVI. Cilt, Sayı 21 (İstanbul 1966), s. 53-62.

Tuna, Rahmi, "Çerkeslerin Göçü", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul 1977, s. 97-149.

Tunçdilek, Necdet, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul 1986.

Turan, Şerafettiu, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 147-158.

Tümertekin, Erol, *Beşerî Coğrafyaya Giriş*, İstanbul 1984.

———, *Türkiye'de İç Göçler*, İstanbul 1968.

Türkdoğan, Orhan, "Türkiye'de Bazı Rus Azınlık Gruplarının Sosyokültürel İncelenmesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 53 (İstanbul 1991), s. 15-20.

Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1943.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II-IV. Ciltler, Ankara 1975–1978.

Ülküsal, Müstecip, *Kırım Türk Tatarları*, İstanbul 1980.

Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441–1569)*, Ankara 1989.

———, "Rus Yayılmasının Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları–I*, İstanbul 1988, s. 15-24.

Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Hazırlayan: M. Münir Aktepe, IX. –X. Ciltler, Ankara 1984-1988.

Vergottini, M. De, *Göçmen Hareketleri*, Çeviren: Nüzhet Yakut, Ankara 1949.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Tercüme: Hasan Eren, Ankara 1976.

Yıldız, Cevdet, "Adige Dili ve Edebiyatı", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, İstanbul 1977, s. 39-94.

Yüksel, İbrahim, "Çarlık Rusyasının Azerbaycanı İstilası ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları–I*, İstanbul 1988, s. 25-33.

DİZİN

-A-

- B -

- C -

- Ç -

- D -

- F -

- G -

- H -

- S -

- Ş -

-Z-

ISBN 975-16-0860-0
9 799751 608603

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ